ASAF SAVAŞ AKAT

İDRİS KÜÇÜKÖMER'İN MİRASI

(Sanal Kitap)

Makaleler – 1976-1987

İstanbul Bilgi Üniversitesi

Mayıs 2004

http://akat.bilgi.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Sanal Baskıya Önsöz 2

İktisatta Yöntem Sorunları (*İktisat Dergisi,* cilt 29, s. 185, Kasım 1979) 6

Raslantı ve Zorunluluk (*Yeni Gündem,* Sayı 3, 1-15 Haziran 1984) 18

Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-öncesi Toplumlar: Asya Toplumu Feodalite Tartışmasına Yeni bir Yaklaşım (*Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı 1, Bahar 1977) 22

İdris Küçükömer'in Mirası (*İktisat Dergi*si, 274, Eylül 1987, s. 7-9) 33

Geçiş Dönemi Toplumları için Teorik bir Çerçeve (*Birikim*, 13, Mart 1976, s. 22-35) 47

Sosyalist Toplumların Analizi ve Tarihi Maddecilik (*Birikim*, 35, Ocak 1978) 70

SANAL BASKIYA ÖNSÖZ

Bu yazıyı okumaya başladığınıza göre, internetten web sayfama girdiniz, kitaplar bölümüne baktınız, ve içinde "Sanal Kitap: İdris Küçükömer'in Mirası" adlı çalışmamı seçtiniz. Sözlerime, internetin sonsuz zenginliğinde daldan dala dolaşmak yerine bu önsözü okuma zahmetine giriştiğiniz için size teşekkür ederek başlamak istiyorum.

Bilgisayarınıza yüklediğiniz (yada bu satırları okuduktan sonra yükleyeceğiniz) çalışma, benim ilk sanal kitabımdır. Şu anlama ki, bu kitabı oluşturan makaleler daha önce çeşitli yayın organlarında beyaz kağıt üstünde kara lekeler halinde yayınlandı fakat onları bir araya getiren, kağıt ve mürekkepten oluşan bir fizik varlık, yani kitap mevcut değil; kitapçılarda satılmıyor, çünkü basılmadı. Kitabın varlığı sadece elektronik ortamla, bilgisayarlarla kısıtlı: ona da ne kadar "varlık" demeye hakkımız olduğuna da çok emin değilim.

Bu bir ilk, ama son olmayacağı kesin gibi duruyor. Internetin sağladığı sınırsız olanaklardan yararlanarak, gene çeşitli yerlerde yayınlanmış yazılarımı, yapılmış ama yayınlanmamış konuşmalarımı, hatta yazımına başladığım fakat bitiremediğim çalışmaları biraraya getirip, başka sanal kitapları sizlerin kullanımına sunmayı planlıyorum. Herhalde bir süre sonra, sanal kitaplara ben de siz de alışacağız. Sizi bilmem ama şu anda sanallık benim için bir yenilik; o nedenle bu satırları içimde bir kıpırdanma, bir heyecanla yazıyorum.

Bu sanal kitapta yer alan çalışmaların hepsi çok eskiden yazıldı. En yenisi rahmetli Hocam İdris Küçükömer'in vefatından bir yıl sonra, İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyetinin anısına çıkardığı İktisat Dergisi sayısında 1987'de yayınlandı. Diğerleri ise 1970'lere yada 1980'lerin başlarına ait. O dönemde iktisat sözcüğü benim için bugünkünden farklı çağrışımlar yapıyordu. Özellikle 1990'dan sonra çalışmalarımı iktisadın daha teknik alanlarında yoğunlaştırdım; o günlerde ise daha genel bir tarih ve toplum teorisi içinde analiz yapmaya çalışıyordum. Daha da açık söyleyelim: kendimi marksist kabul ediyor, Marks'ın analiz araçlarını kullanmaya çalışıyordum.

Bu kısa önsöz geçmişle hesaplaşmanın yada bir iktisatçının entellektüel ve akademik serüvenini anlatmanın yeri değil. Gene de, eski yazıların, içinde yazıldıkları ortam yokolduktan yıllar sonra okunup anlaşılmasında yararlı olabilecek bir konuya açıklık getirmek gerekiyor. Benim için sosyalizm o tarihlerde de siyasi bir eylem platformu değildi; entellektüel bir duruş, analitik bir tercihti. Hiç militan olmadım, sol örgütlerde ve siyasette yer almadım, siyasi ajitasyon yazıları yazmadım. Tarihi ve toplumu anlamaya çalışıyordum; marksist öğretiyi bana bu imkanı daha iyi verdiğini düşünerek benimsemiştim. Hem rahat, hem de zor bir pozisyondu. Rahat, çünkü parti yada örgüt disiplini derdim yoktu; örgütsel kaygıların teorik saçmalıklara götürmesini sineye çekmem gerekmiyordu. Zor, çünkü örgüt sloganlarını tekrar etmeyi yada yönetimin stratejik/taktik kararlarına "bilimsel" (!) kılıf dikmeyi teorik çalışma diye kendime

yada başkalarına satma olanağına sahip değildim. Bireyciliğimi ve eleştirelliğimi korudum; yanlız kalma pahasına da olsa inandıklarımı yazdım.

İlk makale, toplumu ve tarihi anlamaya çalışan herkesin eninde sonunda takıldığı (ve takılması zorunlu) bir konuyu, yöntem sorununu ele alıyor. Teori nedir? Nasıl üretilir? Gerçekle ilişkisi nedir? Amatörce de olsa, bu sorulara cevap vermek gerekiyor. 1970'lerin sonuna geldiğimde, kafamda bir çerçeve oluşmuştu. Üç aşağı beş yukarı bugün de aynı çerçeveyi kullanıyorum. İçerik böyle. Maalesef uslupta sorun var: okunmayı ve anlaşılmayı zor hale getiren, şimdi bakınca gereksiz duran bir polemik havası veriyor. Daha da kötüsü, iki cepheye birden saldırmışım. Bir yandan ortodoks marksistlerin (leninizmin ve stalinizmin) diyalektik adını verdikleri yöntemin yanlış olduğunu kanıtlamaya çalışıyorum. Aynı anda Milton Friedman'ı ve Kari Popper'i eleştirmeyi deniyorum. Neticede ukala ve iddialı bir tavır ortaya çıkıyor; yani pek parlak değil. Ne demeli? Gençlik herhalde; ama yazının içeriğini hala hoş bulduğumu ifade etmeliyim.

İkinci yazı, 12 Eylül darbesi sonrasının karanlık günlerinde Murat Belge ile beraber Yeni Gündem dergisini çıkartırken yazıldı. Gene yöntem sorununu biraz hafifletilmiş ve o sıralarda bizim cenahta iyice popüler olan Althusser'e saldırmak amacı ile polemik dozu artmış şekilde yeniden sunuyor.

Üçüncü yazı artık unutulmuş bir tartışmaya, Asya Üretim Tarzı (AÜT) sorunsalına teorik bir katkı amacını taşıyordu. Makale 1977'de yayınlandı ama geçmişi çok daha gerilere, 1966 yılında asistan olarak İktisat Fakültesi İktisat Teorisi ve İktisadi Doktrinler Tarihi Kürsüsüne girdiğim günlere gidiyor. İki hocam Sencer Divitçioğlu ve İdris Küçükömer'in AÜT'ü keşfetmeleri ile benim asistanlığım aynı tarihlere raslamıştı: kitap ve makalelerin doğum sancılarını onlarla beraber yaşama gibi bir lüksüm oldu. Dolayısı ile AÜT benim akademik ve entellektüel kimliğimin oluşmasına damgasını vurdu diyebilirim. Megalomani gibi dursa da bu makaleyi çok sevdiğimi söylemeliyim. Bilinmeyen bir gelecekte Türkiye'nin 1980 öncesi düşün dünyasını araştıracak antrpolog yada arkeologların bu yazıyı ilginç bulacaklarına, hatta hayretle okuyacaklarına inanıyorum. Bugün terminolojim değişmiş olsa da, neticede toplumsal evrimi hala benzer teorik araçlarla analiz etmeyi sürdürüyorum.

Sanal kitaba adını veren "İdris Küçükömer'in Mirası" ile teorik zemini terkedip Türkiye'nin yakın tarihine geliyoruz. Yerini saptarken çok tereddüt ettim: böyle ortaya koymaktan hala rahatsızım. Diğer makalelerin içinde yazıldığı ortamla ilgili çok önemli ipuçları taşıdığı için ilk makale olabilirdi. Yada, doğrudan Türkiye'nin yakın tarihini ele aldığı için, hepsi teorik diğer yazılardan ayırdetmek için en sona konabilirdi. Neyse, isteyen ilk, isteyen son yazı olarak okuyabilir.

Küçük üreticilik üstüne yazım bu sanal kitaba aykırı gelebilir; duygusal nedenlerle buraya girdi. Birikim Dergisinde yayınladığım ilk uzun yazı ama maalesef bitmemiş bir yazıdır. Çünkü, üç bölümlük çok daha kapsamlı bir çalışmanın ilki olarak düşünülmüştü. İkincisinde analize dış dinamik, yada o dönemdeki lakabı ile emperyalizmi ekleyecektim. Sonuncusu ise tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişin dinamik analizini yapacaktı. İlki yazıldı ve yayınlandı. İkincisini yazmaya oturdum fakat ilerledikçe korkmaya başladım: çevremdeki hakim milliyetçi/üçüncü dünyacı görüşten çok farklı sonuçlara

varıyordum. Ağır bir eleştiri yağmurunu göğüslemeye cesaretim yetmedi; boşver dedim ve yayınlanacak hale getirmeden bıraktım. Otosansür dedikler işte budur.

Ama tarih beni bırakmadı. Bir süre direndikten sonra, çok daha tehlikeli bir konuya, sosyalist devletlerin analizine girmeye kendimi mecbur hissettim. Son yazı, marksist bir perspektiften Sovyetler Birliği ve Çin deneyimlerinin eleştirisidir. Gene zor okunan, gereksiz yere dipnotlarla doldurulmuş, ukala ve iddialı bir yazıdır. Geri dönüp bakınca, Murat Belge'nin bu yazının Birikim Dergisinde yayınlanmasına onay veren cesaretine daha da fazla saygı duyuyorum. Beklediğim gibi, çok tepki aldı; neredeyse afaroz edildim. (Ankara'da yayınlanan Toplumcu Düşün Dergisinde o sıralarda Ankara SBF'de asistan olan Etyen Mahçupyan'ın beni savunan uzun ve maalesef elimde olmadığı için tam referansını veremediğim yazısına minnet borcumu burada ifade etmek istiyorum). Ama toplumsal bilimlerde tüm teorilerin nihai sınavı olan tarih beni haklı çıkardı. Eleştirilen yapı ve kavramların hepsinin, Sovyetler Birliği, merkezi planlama, proletarya diktatörlüğü, öncü parti, marksizm-leninizm-maoizm, vs. çöküp yokolmasını beraberce izledik. Sormadan edemiyorum: o zaman beni eleştirenler acaba şimdi neredeler?

İşte böyle... Sanal kitabıma hoş geldiniz. Makalelerin elektronik ortama geçmesini sağlayan yardımcım Neslihan Tali'ye ve İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin internetten sorumlu ekibine zahmetleri için teşekkür ediyorum.

14 Ağustos 2000
Kuştepe, İstanbul

İKTİSATTA YÖNTEM SORUNLARI ([1])

İkinci Dünya savaşını izleyen şu son 35 yılda, iktisatçıların dünyalarında sessizce pek çok şey değişti, önemli dönüşümler gerçekleşti.Söz konusu dönüşümlerin davul-zurnalı karşılama törenlerine yol açmaması bizi yanıltmamalı; cafcafın yokluğu olsa olsa yeni beliren eğilimlerin ciddiyetinin bir göstergesi. Nitekim, çağın üç büyük paradigması, neoklasik, keynesyen ve marksist iktisadın üçünün de, savuşturmakta zorluk çektikleri sert hücümlarla başetmek zorunda kaldıkları bir gerçek ([2]). Neoklasikler ve marksistler için, eleştiriler teorik düzeyde yoğunlaştı. Sraffa'dan kaynaklan sermaye teorisi tartışmaları ve tekniklerin geri-gelişi gibi konular neoklasik marjinal verimlilik ilkesinin içsel tutarlılığından çok şey götürdü; geriye Ferguson'un mahçup "imanı", Malinvaud'nun karmaşık "matematiği" kaldı. Gene Sraffa mantığı ile işe girişip bu kez emek-değer teorisinin girift "simyasını" hedef alan Steedman'ın sebep olduğu hasar da küçümsenecek gibi değil ([3]). Uygulamayı teoriye hep yeğleyen teknokratik (sol) keynescilik ise, kader birliği yaptığı sosyal demokrasi ile birlikte, 1970'lerin sonunda, işsizlikten enflasyona, çözebildiğini önerdiği sorunları çözememenin dramını yaşıyor.

Bu bakıma, gelişmiş kapitalist ülkelerde 30 yıllık bir devlet müdahaleciliği döneminden sonra, muhafazakar (liberal) iktisat politikalarına geçilmesi çok ilginç. Eşanlı olarak, teorik düzeyde, J. Robinson'un şairane dediği inceltilmiş soyut yapıları terkedip birinci sınıf bir pragmatizme geçebilen liberalizmin saldırısı sürüyor. A. Krueger yada J. Baumol gibi ünlü isimleri etrafına toplayan bu teknokratik liberalizm ([4]) ile Adam Smith yada Böhm-Bawerk arasında müşterek noktalar bulmak o kadar kolay değil. Mevcut eğilimlerin gücünü anlamak için "reel sosyalizmi" uygulayan ülkelere bakmak da çok yararlı. Oralarda da, piyasa mekanizmasının daha yoğun biçimde kullanılmasına yönelik reformlar ve teorik çalışmalar iktisatçıların temel uğraşısını oluşturuyor. Türkiye'de bile, son iki yılda uygulanan merkeziyetçi (elitist) devlet müdahaleciliğinin başarısızlığı ve 14 Ekim seçimleri, benzer gelişmeleri gündeme getirdi.

Bu koşullarda, kapitalizme karşı eleştirel bir yaklaşımı sürdürebilmek ve daha özgün ve adil bir toplumsal örgütlenme biçimini gerçekleştirmek, iktisadi düzeye bakış açımızda köklü değişiklikler gerektiriyor. Teorinin her köşesini dikkatle irdelemek, bence bizim kuşağın sorumluluğu. Bu nedenle, geleneksel

---

[1]) Bu yazı daha önce İktisat Dergisini Kasım 1979 tarihli 185 inci sayısında yayınlanmıştır. Dizgi hatalarının düzeltilmesi ve bazı italikler eklenmesi dışında aynen yeniden yayınlanmaktadır.

[2] Konuyla ilgilenenler, **Divitçioğlu** (1975) ve (1976) da ayrıntılı bilgi bulabilirler.

[3] Bu sorunlar Türkiye'de **Toplum ve Bilim** dergisinde tartışılmaya başladı; bak. **Ersel** (1977), **Boratav** (1978), **Akyüz** (1978) ve **Savran** (1978).

[4] İktisat ögretisinde köprülerin altından ne kadar çok su geçmiş olduğunu görmek için yeni bir giriş kitabına, örneğin **Baumol, Blinder**. (1979) a bakmak yeterli. Krueger ise, başta Türkiye olmak üzere, azgelişmiş ülkeler üstüne yaptığı çalışmalarla ünlü; bak. **Krueger** (1978).

iktisat teorilerinin yanında, 18 ve 19`uncu yüzyıldan kalma idealist felsefelerin ve ütopyaların da hızla çatladığı bir dönemde, iktisat yaklaşımımızın temelini oluşturacak maddeci bir bilgi teorisi üstüne birkaç tez geliştirmek istiyorum. Bu yoldan, giderek Türkiye'de de canlanmaya başlayan yöntem tartışmalarını da biraz tahrik edebilme ümidindeyim ([5]).

1. GERÇEK VE BİLİM.

Başlangıç noktamız, somut gerçek ile bizim o somut gerçek hakkında ürettiğimiz bilgi arasındaki ilişkiler olmalı. Bu sorun, uzun süre madde/düşünce ikilisi çerçevesinde tartışılmış, ve tarafların birine yada diğerine verdikleri önceliğe göre maddecilik-idealizm ayırımı belirmişti. İdealist felsefede, madde düşüncenin (idea=tanrı) bir yansıması idi; maddeci felsefede ise düşünce maddenin bir yansıması oluyordu. Hegel'in diyalektiğinin tersyüz edilmesi, bu bağlamda gerçekleşti. Ne var ki, maddeci bir yansıma bilgi teorisine inananların hala varolmalarına karşılık, yukarıda tanımlanan biçimiyle idealistlere artık pek raslanmıyor. Einstein, Bohr yada Monod gibi doğa bilimcileri bir yana, Popper, Kuhn, Latakos gibi feylezofları hatta Friedman yada Samuelson gibi iktisatçıları bile Hegelci bir idealizm içinde düşünmek olanaksız. 19`uncu yüzyıl anlamı ile maddecilik bilim adamları ve teoriler arasında ayırdeci bir kıstas olmaktan çıktı; o anlama herkes çoktan maddeci oldu.

Ancak, doğanın (madde), bizim onun hakkındaki bilgimizden (düşünce) bağımsız olarak varolduğu laik bilimin bir önkoşulu olarak kabul edildikten sonra da, ortada bir sürü sorun kalıyor. Bunlardan en önemlisi, üretilen bilginin doğru olup olmadığına nasıl karar verileceği. Bu noktada iki ayrı görüş var: biri kendine örnek olarak matematiği alıyor; diğeri ise (özellikle) fiziği.

İlk görüşe göre, teori, birbiri ile tutarlı bir dizi aksiyomdan mantık yolu ile elde edilen bir teoremler kümesidir; doğru olup olmadığına ise salt mantıki kıstaslar tarafından karar verilir ([6]). Eğer aksiyomlar birbirleri ile mantıken tutarlı, akılyürütme mantıken kusursuz ise, ulaşılan sonuçlar da mantıken doğru olur.

Buna karşılık, ikinci görüş, mantıki-matematiksel bilimlerle gerçek bilimler arasında bilgi üretiminin niteliğinin çok farklı olduğu gözleminden yola çıkıyor ve şu tanımı yapıyor: gerçek bilimlerde, teoriden kasdedilen, gerçeğin belirleyicileri arasındaki karşılıklı-ilişkilerin sistematik sunuluşudur. Şu halde, tüm (doğal ve toplumsal) gerçek bilimlerde, teorinin doğru yada yanlış olduğunun bir tek nihai kıstası vardır: Önerilerinin gerçekle karşılaştırılması, gerçekte sınanması.

Doğallıkla, somut gerçekte sınanma kıstası, gerçek bilimlerden mantıken kusursuz olma zorunluluğunu kaldırmaz, sadece mantıki mükemmelliğin teorinin doğru kabul edilmesi yeterli olmadığını söyler. İktisat teorisinde bu ayırımın büyük bir önemi var. Sık sık kurulan mantıki yapıların karmaşıklığı ve güzelliği (J. Robinson bunlara "şairane" diyor) gözleri o kadar kamaştırıyor ki, kimsenin

[5] Yöntem sorununa değinen iki önemli derleme yayımlandı: **Keleş** (1976) ve **Görün** (1979). İlkinde T. Bulutay ve N. Erder'in, ikincisinde ise Ç. Keyder ve H. Olgun'un makaleleri bence iktisatçılar tarafından mutlaka okunmalı. Aşağıda geliştirilen tezler, **İktisadi Analiz** (iktisat Fakültesi, Istanbul 1980) adlı kitabımın yöntem bölümünden alınmıştır.

[6] Bu ve birazdan verilecek gerçek bilim tanımı **Kornai** (1971), s. 8-9 dan aynen alınmıştır.

aklına gerçek bilimin esas kıstası, yani somut dünyanın davranışları ile teorinin önerdiklerini karşılaştırmak gelmiyor.

Şüphesiz, iktisatta matematiğin yaygın bir kullanım alanı bulmaya başlaması da bu süreci etkileyen bir unsur. Matematiksel iktisadın kurucusu L. Walras şöyle diyor :

> "Saltbilim bakımından bize gereken ve şimdiye kadar yaptığımız, serbest rekabeti bir veri yada hipotez olarak kabul etmektedir. Böyle bir kavram şimdilik bize yettiğinden, bunun *gerçek hayatta olup olmadığını pek araştırmamaktayız*" ([7]) (italikler benim - ASA).

Daha sonraları, fayda-değer teorisine nihai biçimini veren G. Debreu somut gerçekle "iktisat teorisi" arasındaki son köprüleri atarken bunu önsözünde belirtmeyi de ihmal etmiyor:

> "Kesinkesliği sağlamak, teorinin, dar anlamı ile, tefsirlerinden mantıken tümüyle kopuk (ilişkisiz) olduğu aksiyomatik analiz biçimini zorunlu kılıyor. Bu kopukluğu iyice vurgulamak için ... teorinin formel kuruluşuna geçiş, çoğunlukla "teorinin dili ile", "teorik nedenlerle", "formel olarak" gibi ifadeler taşır" ([8]).

İşin daha da ilginç tarafı, Debreu'ye hiç beklenmedik bir cepheden yardım eli uzatılması: marksist feylezof L. ALthusser için de matematikle diğer bilimler arasında bir özdeşlik var.

> "Bilimler bir kere kurulup geliştikten sonra, ürettikleri bilgilerin "doğru" yani *bilgi* olduğunun doğrulanması için *dışsal* pratiklere ihtiyaç göstermezler. Dünyada hiç bir matematikçi, bir teoreminin kanıtlanmış olduğunu önesürmek için, matematiklerin önemli bölümlerinin uygulandığı fizik tarafından *doğrulanmasını* beklemez: teoreminin "doğruluğu", % 100 oranında matematik kanıtlama pratiğinin *içsel* kıstasları, yani *matematik pratiğinin kıstasları* yada mevcut matematik bilimselliğin gerekli biçimleri tarafından sağlanır. Aynı şeyleri, *bütün bilimlerin sonuçları* (italik benim - ASA) için söyleyebiliriz..." ([9]).

Yukarıdaki alıntılar, iktisat teorisinde iktisadi gerçekle tüm ilişkilerini koparmış (ve bunda da kendini haklı gören) bir **"karındankonuşan yapısalcılığa"** saplanma ihtimalinin ne kadar yüksek olduğunun iyi bir göstergesi. Bu bakıma, iktisadın gerçek bir bilim olduğunu ve üretilen teorileri mutlaka gerçekte sınamak zorunluluğundan kurtulamayacağımızı daima akılda tutmalıyız.

---

[7] **Elements de l'Economie Politique Pure**'den zikreden **Divitçioğlu** (1974), s.7.
[8] **Debreu** (1959), s. viii.
[9] **Althusser** (1967), s. 75. Althusser, analizini şöyle sürdürüyor: "Bizi en çok ilgilendiren bilim için de aynı şeyleri söylemeliyiz: tarihi maddecilik. Marx'ın teorisi "doğru" olduğu için başarı ile uygulandı, başarı ile uygulandığı için doğru değil o. " Bu son cümlenin içerdiği epistemolojik sefaletin takdirini okuyucuya bırakıyorum.

2. TÜMDENGELİM Mİ, TÜMEVARIM MI?

Gerçek bilimlerle matematik birbirinden ayırdedilince, gündeme yeni bir soru geliyor: matematiğin yönteminin tümdengelim olduğunda herkes birleştiğine göre, acaba gerçek bilimlerin yöntemi de tümevarım mı olmalı? Toplumsal bilimlerde pekçok, iktisatta da hiç olmazsa bir okul tümdengelimi reddederek tek bilimsel yöntemin tümevarım olduğunu önerdiğinden, bu konunun ayrıntısına inmeliyiz.

Tümevarım yöntemi, somut gerçekle onun hakkında üretilen bilgi arasındaki ilişkinin, genellemeler yoluyla kurulacağını önerir. Yani, çevremizdeki tekil olay yada nesnelerin niteliklerinin çok sayıda gözlemlenmesi sonucu, farklı nitelikler arasındaki genel ilişkilerin saptanmasına bilim der. Bir kere bu genel niteliklere ulaşınca, niteliklerden bazılarını bilirsek, diğerlerini tahmin etme (öngörme) olanağına sahip oluruz. Eğer tehminler gerçekleşiyorsa, kurulan ilişki (teori) gerçek tarafından doğrulanmaktadır.

Safkan tümevarımcıların başını iktisatta M. Friedman çekiyor. Ona göre, "pozitif iktisat",

> "koşullardaki herhangi bir değişmenin sonuçları hakkında doğru tahminler yapmakta kullanılabilecek bir genellemeler sistemi sağlar... "açıklamayı" amaçladığı olaylar zümresini öngörme gücü ile değerlendirilmelidir" ([10]).

Bu tanımı irdelemek için, hepimizin iyi bildiği bir doğal olaya uygulamaya çalışacağım. Kuzey yarı-kürenin ılıman iklim yörelerinde oturanlar binlerce yıldır, günlük ısı değişikliklerinin yanında, havaların seyrini dört ana grupta ele alabileceklerini biliyorlar: mevsimler. Üstelik, bu bilgiden hareketle yılın hangi dönemlerinin sıcak, hangilerinin ise soğuk olacağını öngörmek de mümkün. Friedmancı metodolojiye göre, bu genellemelerden üretilecek bir "**havaların değişebilirliği kanunu**" bilimsel bir teori niteliğinde. Meğer Moliere'in hep nesir konuşan kahramanı gibi, insanoğlu da hep bilim yaparmış. Dikkatli bir okuyucu, özellikle para ile ilgili konularda Friedman ve yandaşlarının geliştirdikleri "kanunların" yukarıdaki "hava kanunundan" nitelik itibari ile pek de farklı olmadıklarını görecektir.

Neoklasik iktisat teorisine eleştirel bir tutumla yaklaşan iktisatçıların önemli bir bölümü, Friedman'ın metodolojisini tüm neoklasiklerin kabul ettiği kanısını taşırlar. Halbuki, formel iktisat teorisi adeta tümüyle bu metodoloji ile çelişir, Yöntem sorunları üstünde çok duran bir ünlü neoklasik, T.J. Koopmans, kendi yaklaşımını şöyle özetliyor:

> "...iktisat teorisine, daima daha karmaşık olan bir gerçeğin farklı cephelerini basitleşmiş bir şekilde ifade eden bir kavramsal modeller dizisi olarak bakılabilir. (Gerçeğin) bu cepheleri, ilk başta mümkün olduğu ölçüde tecrit edilerek, bilahare gerçekçiliği artan bir şekilde birleştirilerek formelleştirilirler" ([11]).

---

[10] **Friedman** (1953), s.4. Friedman'ın metodolojisinin eleştirisi ile ilgilenenlerin **Hollis, Nell** (1975) i okumalarında yarar vardır.

[11] **Koopmans** (1957), s. 142. Kitabının ilk sayfasına Koopmans A. Wald'in şu cümlesini almış: "..iktisadi olaylar öylesine karmaşık ve girift bir tabiata sahiptirler ki, sorunu sadece gözden geçirmek için dahi, önce çok büyük soyutlamalar yapmak gerekir ve daha gerçekçi varsayımlara geçiş adım adım yapılır".

Bu ise bizi tümdengelim yöntemini ele almağa zorluyor.

Tümdengelim, dar anlamıyla, yani mantık ve matematikte kullanıldığı haliyle, bir dizi aksiyomdan bunlarla tutarlı sonuçları çıkarma şeklinde tanımlanıyor, Gerçek bilimlerde ise durum biraz farklı; önce somut olay ve nesneler ile bizim onlar hakkındaki bilgimizi ayırdederek işe başlıyoruz. Tümdengelimin tek doğru bilimsel yöntem olduğunu düşünen ünlü bir iktisatçının, K. Marx'ın bundan 100 küsur yıl önce dediği gibi,

> "Somut, çoklu-belirlenmelerin sentezi, çeşitliliğin birliği olduğu için somuttur. Bunun içindir ki, düşüncede bir sentez süreci, bir sonuç gibi belirir; aslında hakiki bir başlangıç noktası ve dolayısı ile ilk görünüş ve temsilen çıkış noktası olmasına rağmen bir başlangıç gibi gözükmez... Düşünce için soyuttan somuta yükselen yöntem somutu temellük etme biçimi, düşünülmüş somut şeklinde yenidenüretme yoludur" ([12]).

Bir kere, çok sayıda etkenin karşılıklı-ilişkilerinin bütünü olan somut gerçek ile bu etkenlerin düşünce sürecinde önce tek tek soyutlanıp sonra sentezi şeklinde üretilen bilgi arasındaki fark anlaşılınca, işimiz kolaylaşıyor. İşte tümdengelim, söz konusu sentezin en genelden tekile, yada en soyuttan somuta gidilerek gerçekleşeceğini öneriyor.

Dikkat edilirse, fizikçinin laboratuarı, belirleyici etkenleri önce teker teker tecrit edip sonra birleştirerek fiilen bu süreci izlemektedir. İktisatçının laboratuar kurup deney yapma olanakları ise çok kısıtlı. Bu durumda, yöntem, somutu oluşturan etkenlerin önce çok azının ele alındığı ve diğerlerinin analiz-dışı tutulduğu soyut bir kavramsal yapıdan (formel modeller) hareketle, giderek diğer etkenlerin de varsayımlar aracılığı ile eklendiği soyuttan somuta giden bir süreci içeriyor. Birazdan, bu süreçte gözlemin yeri ve sınama sorunlarına değineceğiz. Bu aşamada çok önemli bir diğer husus, soyuttan somuta giden düşünce sürecinin, farklı soyutlama düzeylerinin eklemlenmesini gerektirdiğidir. Yani, soyutlama düzeylerini ayırdetmeye ve birinden diğerine geçerken yapılan analizin iç tutarlılığını kontrol etmeye büyük özen göstermek lazım. Aksi halde, bir soyutlama düzeyine ait sonuçları başka soyutlama düzeylerinde rasgele kullanarak ciddi hatalar yapılabilir. Doğa bilimlerinden bir örnek verelim: havası boşaltılmış bir mekanda deney yapıp hidrojen gazı ile doldurulmuş bir balonunun da yerçekimi kuralı gereği yere düştüğünü gören bir fizikçinin, hidrojen balonlarının hiç uçmayacağı, bunun yerçekimi kanununa aykırı olduğu yolundaki önerisi ne kadar garip olurdu? Halbuki benzer önerilere iktisatta sık sık raslanır.

Bu şekilde, ikinci tezimiz de belirginleşti : gerçek bilimlerde de kullanılması gereken yöntem tümdengelim, yani "düşünülmüş somutun" en soyuttan somuta giderek zihnimizde üretilmesi ([13]).

---

[12] **Marx** (1859), s. 267 (tercümede değişiklikler yaptım - ASA). Aynı ifadeleri **Marx** (1857), s. 101 de de bulmak mümkündür.

[13] Bu noktada, doğa için fizik, kimya, biyoloji gibi temel bilimlerin yanında inşaat, makina, kimya, vs. mühendisliğinin de varlığı önesürülerek bir itiraz gelebilir. Uygulamaya yönelik alanlarda tümevarım yönteminin doğada başarı ile kullanıyor olması, özellikle iktisat politikası tartışmalarında önemli bir koz. Nitekim, az önce değinilen teknokratik liberelizmin formel teoriyi hepten boşlayıp ağırlığı bu yöne kaydırmaya çabaladığı da izleniyor. Ancak, bu şekilde elde edilen ampirik kuralların iki belirgin

3. GÖZLEM VE SINAMA

İlk bakışta birbiri ile çelişen iki sonuca vardık gibi duruyor. Önce matematiğin "doğruluk" kıstasının gerçek bilimlerde geçerli olmadığını söyledik; hemen ardından tümdengelimi bilimsel yöntem olarak kabul ettik. Görünüşte birbirini dışlayan bu iki önerinin bütünleşmesi için, tümdengelim yönetimini kullanırken nasıl gözlem yapılacağını ve teorilerin nasıl somutta sınanacağını açıklamalıyız. Bu kez, karşılaşılan sorunlar iktisat teorisinin hatta toplumsal bilimlerin boyutlarını çok aşıyor; bizzat doğa bilimlerinde bile önemli polemiklerin kaynağı.

Gözlem, üretilen bilgi ile somut gerçeğin karşılaştırıldığı, iki sürecin kesiştiği nokta. Polemiklerin kökeninde, bilgi üretim sürecinin hangi aşamasında söz konusu karşılaştırmanın yapılabileceği yatıyor. Bu konuda bilim felsefesinde çok yaygın bir görüş pozitivizm. Pozitivistler, ancak ve ancak teorik yapıların ulaştıkları sonuçların somut gerçekte sınanabileceğini öneriyorlar. Yani, somut gerçeğin gözlemlenen (ölçülebilen) davranışı ile teorinin sonuçlarına göre öngörülen davranışı mukayese edilmeli; bu ikisi birbiri ile tutarlı ise, teori gerçek tarafından yanlışlanmadığından, doğru kabul edilmeli. Bu mantığın çok önemli bir çıkarsaması var: pozitivist epistemolojide, teorinin varsayımları gözlem ve sınama sürecinin dışında tutuluyor. Hipotezlerin ampirik testen geçmesi denince kasdedilen bu ([14]).

Yaygın pozitivizme karşı bir küçük azınlık ise, bilgi üretimi sürecinin bir bütün olduğu ve somut gerçekte sınamanın bir tek aşama ile sınırlı kalamayacağı kanısında; bunlar gerçekci bir bilim teorisinden yanalar ([15]). Bu koşullarda, somut gerçek bilimsel analizin iki ucunda mutlaka yer almak zorunda: soyutlama sürecinin başında, hangi soyutlamaların yapılacağı belirlenirken; tümdengelim sürecinin sonunda, analizin sonuçları ile karşılaştırılmak üzere. İlkinde, tümevarım yöntemi de şüphesiz önemli; eşanlı olaylar hakkında iyi kötü sınıflandırılmış fakat nedensellik ilişkileri taşımayan, yani bir düşünce sentezi olmadığı ölçüde "ham" (bilim-öncesi) bilgi, bilim adamının hangi soyutlamaları yapacağına karar verebilmesi için zorunlu. Ancak, varsayımların yapılmasında mevcut diğer hipotez ve teorilerin de hayati bir yeri var. Bilginin, tarihi-topulumsal bir süreçte bilgi aracılığı ile üretildiğini unutmamak gerek. Teorik test kavramı, varsayımların da sınama kapsamına alındığı bu yöntemi özümlüyor.

Filozoflar arasında süregelen polemiğin en ilginç yanlarından biri de, her iki tarafın savunduğu yöntemi Galile'den Bohr yada Einstein'a ünlü fizikçilerden yaptıkları alıntılarla doğrulamaya çalışmaları. Geleneği bozmamak için, ben de

---

özelliğini unutmamak gerek. İlki, bu bilgiler mevcut yapıları dönüştürmeye değil, daha iyi yönetmeye yönelik. İkincisi de, doğadan farklı olarak toplumun hızla evrilmesi, zaman içinde geçerliliklerini çok kısıtlıyor (1960 yıllarında işsizlikle enflasyon arasında kurulan Phillips eğrisine 1970 sonlarında güvenme olanağı var mı?).

[14] Yukarıda tanımlanan biçimiyle pozivitizmin en ünlü siması **K. Popper**; yanlışlama kıstası da onun (1972). Tümdengelimi tümüyle reddeden M. Friedman ve yandaşlarını ampirizm adı altında toplamak mümkün. L. Althusser ise safkan bir rasyonalizmi simgeliyor.

[15] **Bhaskar** (1975). Yazarın bilim tanımı çok önemli: "Sürekli bir dönüşüm sürecinde, bilgi bir üretilmiş üretim aracı ve bilim de devamlı bir toplumsal faaliyet olarak görülmektedir. Bilimin amacı, dünyada cari olaylar akımını yaratan doğa olaylarının üretim mekanizmaları hakkında bilgi üretmektir" (s.17). Benzer bir yaklaşım **Feyerabend** (1975) de bulunabilir.

Einstein'a başvuracağım ([16]). İlk alıntı, Einstein'in özel izafiyet teorisi ile ilgili. Kaufmann'ın 1906 daki kesinkes deneysel sonuçları bu teori ile çelişince Einstein'in tepkisi şöyle:

> "Bu sonuçlar, hareket eden elektronun kütlesini veren temel varsayımları daha geniş olay kümelerini kapsayan teorik sistemler tarafından öngörülmedikleri için olanaksız" ([17]).

Bu olaydan 40 küsur yıl sonra, 1952 de, bu kez genel izafiyet teorisinin sonuçları ile çeliştiği önesürülen gözlemler karşısında Einstein daha da sertleşiyor; varsayımların gerçekle tutarlı olduklarını belirttikten sonra, soruna bakış açısını şu cümle ile özetliyor:

> "İnsanoğlunun en güçlü teorik kanıtlara sağır kalırken daima birkaç ölçme olayını abartma eğiliminde olması gerçekten garip" ([18]).

Her iki alıntı, Einstein'in varsayımların da sınanma kapsamına alınması gerektiğini düşündüğünü açıkça gösteriyor.

İktisat teorisi ile haşır neşir olanlar, sınama sorununun kendi alanlarında kazandığı ek güçlükleri çok iyi bilirler. Örneğin bir Say kanunu, 19 uncu yüzyıl ortalarında Keynes'in **Genel Teori**'sine kadar geçen dönemde her iki yıldan birinin yoğun işsizlik yılı olmasına rağmen marksistler dışında tüm iktisatçılar tarafından kabul edilmişti. Kanunu rafa kaldıran kitapta ise istatistikler aramak boşyeredir; Keynes, geleneksel teorinin varsayımlarına karşı düzenlediği dikkatli bir hücumla başarıya ulaştı. Aynı süreci, neoklasik teoriye Sraffa tarafından yöneltilen eleştiride de izlemek mümkün: **Metaların metalar aracılığı ile üretimi**'nde pozitivistlerin (ve ampiristlerin) düşlediği türden dataya hiç raslanmaz. Eleştirinin ağırlığı, kurulan teorinin varsayımlarının açıklamayı amaçladığı somut gerçeği ne ölçüde soyutlayabildiğine kaydırılmıştır.

Sanıyorum ki üçüncü tezimiz de açıklık kazandı: bilgi üretimi bir bütün süreç olarak alınınca, gözlem ve sınamayı teorinin sonuçları ile sınırlamak olanaksız; tam tersine, sık sık teorilerin gerçekle karşılaştırılabilecekleri **tek an** varsayımları oluyor.

4. EVRİM, TARİH VE FİNALİZM

Bir yol ayırımına geldik. İnorganik doğayı inceleyen fizik ve benzeri bilimleri terkedip, dikkatimizi aminoasitlerden hücreye, insandan topluma, canlı sistemlerini inceleyen bilimlerin özgül bir sorununa teksif etmeliyiz. Bu sorun, söz konusu bilimlerin nesnesi olan somut gerçeğin zaman içinde aynı kalmaması, değişmesi ve evrilmesidir. Bu koşullarda, somut gerçeğin herhangi bir andaki

---

[16] Aslında, öznel nedenlerim de var. Bir süre önce Ankara'da yapılan bir seminerde sunduğum tebliğe, ampirizmle sosyalizmi bağdaştıran ünlü bir sosyolog Mübeccel Kıray istatistik ve data kullanmadığım için "gözlemsiz bilim olmaz; Einstein öyle söylüyor; falan, filan" diyerek topa tutmuştu. Aşağıdaki alıntıları kendisine ithaf ediyorum.

[17] Einstein'dan zikreden **Feyerabend** (1975), s. 56; konunun ayrıntısı ile ilgilenenler gerekli bilgiyi aynı eserde bulacaklardır.

[18] **İbid.**, s. 58. Cümle, Althusserci rasyonalistleri boşyere heyecanlandırmasın; ortada Einstein'in gerçekte sınanma kıstasını ciddiye almadığına dair bir işaret yok, sadece sınamanın nerede yapılacağı konusunda pozitivistlerden ne kadar farklı düşündüğünü vurguluyor.

belirlenmesini açıkladığını önesüren bir teorinin mutlaka o ana nasıl ulaşıldığını da açıklaması gerekecektir. Yani, biyoloji ile ilgili her genel hipotez aynı zamanda bir evrim teorisi, iktisat (sosyoloji, vs.) ile ilgili her genel hipotez de bir **tarih teorisi** olmak zorundadır.

Zaman boyutunun belirlenme sürecine aktif ve tersinmez bir şekilde girmesi, **yeniden üretim** kavramını gündeme getiriyor. Yenidenüretimle değişme arasındaki karmaşık karşılıklı-ilişkilerin çözümlenmesi o kadar kolay değil. Üstelik, canlı sistemlerinde tekil birimlerin önce yoktan varolup sonra da yokolmaları, ama doğanın bir bütün olarak sürekli kendisini tekrarlaması, eskilerden beri insanları büyüleyen bir süreç. Bu tekrarın mükemmelliği ve çevriselliği ilk bakışta canlı sistemlerinin inorganik doğanın rasgele kurallarından hareketle açıklanamayacağı, evrensel bir amacı (projeyi) gerçekleştirdikleri kanısına yaygınlık sağlamış. Bu durumda, geliştirilen evrim ve tarih teorileri söz konusu amaca ulaşmakta geçirilen aşamaları anlatıyor. Herhangi bir olayı (yada olaylar kümesini) amaçsal nedenlerle açıklayan yaklaşımlara **finalist** (amaççı) diyoruz.

Çağdaş genetiğin 1950`lerde hızlanan gelişmesinden önce, biyolojide finalist evrim teorilerine raslamak mümkündü. Bunlardan biri Katolik Kilisesinin inançları ile biyolojik evrim teorisini bağdaştırmaya çalışan Theilhard de Chardin'in önerdiği bütüncülük : "bilinçli karmaşıklık kanunu", evrimi tüm bilinçlerin bir tek Tanrıda bütünleştikleri bir süreç şeklinde tanımlamaya olanak veriyordu ([19]). Bir diğeri ise, genetiğin diyalektik maddecilikle çeliştiği ve bu nedenle yanlış olduğunu söyleyen Lisenkoculuk: evrimin nedeni ve mekanizmaları diyalektik kanunlarında varolduğuna göre, ayrıca bir genetiğe ihtiyaç olamazdı ([20]). Bu koşullarda, Nobel ödülü sahibi ünlü biyolog J. Monod'nun finalizme karşı çıkış biçimi önem kazanıyor:

> "Bilimsel yönetimin temel taşı Doğanın Objektifliği Postülasıdır. Yani, olayların amaççı nedenler yada "proje" aracılığı ile yapılan tefsirlerinin "doğru" bir bilgiye yol açabileceğinin **sistematik olarak** reddedilmesi... Bu salt postüladır, hiç bir zaman kanıtlanamaz. Çünkü, bir projenin, arzulanan bir amacın yada benzer bir şeyin doğada **varolmadığını** kanıtlayacak bir deneyi düşünebilmek dahi açıkca olanaksızdır" ([21]).

Finalist mantığın iktisat teorisine yansımasını iki ayrı düzeyde izlemek mümkün. Liberal düşüncenin ustalarından bir bölümü yapıtlarında azçok açık bir tarih teorisi verirler zaten. A. Smith, D. Ricard, F. Hayek yada M. Weber için insanlık tarihi özel mülkiyet ve kapitalizmde sonuçlanan bir süreçtir; iyilik, güzellik ve gelişmeyi simgeleyen özel mülkiyetin eninde sonunda tüm düşmanların yenip muzaffer çıkması ise kaçınılmaz ([22]). Ancak, esas yapı örtüktür; bu kez,

---

[19] Bütüncülüğün iyi bir özeti için bak. örneğin **Rosnay** (1975), s. 219-223.

[20] Bak. örneğin **Lecourt** (1977) ve aynı sayıdaki sunuş yazısı.

[21] **Monod** (1970), s. 37-38. Bu kitabı yöntem sorunları ile ilgilenenlerin okumasında büyük yarar olduğunu düşünüyorum. Dikkat edilirse, pozitivistlerin yanlışlanabilirlik kıstasının, daha genel bir çerçeve içinde, doğanın objektifliği kuralının bir çıkarsaması olduğu beliriyor. Yani, finalist teoriler, yanlışlanamadıkları ölçüde, laik bilimin dışında, olsa olsa metafiziğe giriyorlar. Kıstasın bu, ve sadece bu, dar anlamı ile kullanılması gerekiyor.

[22] Söz konusu tarih felsefesi en iyi ifadesini **Popper** (1970) bulmuştur.

Debreu'dan Malinvaud'ya, tarihten hiç bahsetmeyenler de kervana katılırlar: kapitalist örgütlenme biçimi şu yada bu şekilde ona evrensellik atfeden tarih-dışı kategoriler aracılığı ile analiz edilir. Bunların başında "**değer**" kategorisi geliyor. İktisat teorisinden tarihin kovulmasını temin eden değer-teorik sorunsalın eleştirisi gerçekleştirilmediği sürece, iktisadın "genetiğini" üretmek, yani tarih-dışı kategorilerin "yapısalcılığından" genel bir toplum (ve tarih) teorisinin tarihi kategorilerine geçebilmek bana olanaksız gibi geliyor. Bu özgül anlama, iktisat teorisi kendi "epistemolojik kopuşunu" bekliyor ([23]).

Toplumsal bilimlerde neden-sonuç ilişkilerini karıştıran finalist mantığa örnek vermek çok kolay. Aşağıdaki iki cümleden ilki kitapları çok satan bir marksist sosyologdan alındı; ikincisini ise cümlenin genel anlamını bozmayacak şekilde bazı sözcükleri değiştirerek ben ürettim.

a. "Devlet aygıtlarının temel rolü, sınıf hakimiyetini yoğunlaştırıp destekliyerek ve bu şekilde toplumsal yani sınıf ilişkilerini yenidenüreterek bir toplumsal kuruluşun birlik ve uyumluluğunu sürdürmektir" ([24]).

b. "Yerçekiminin temel rolü, dünyanın parçalanıp toz olmasını engelleyerek ve bu şekilde biyolojik mekanizmaların işlemesine olanak sağlayarak canlı sistemlerini devam ettirmektir".

Bu cümlelerde, yerçekiminin (devlet aygıtlarının) sonuçları sanki varlık nedeniymiş gibi açıklanıyor. Ancak, biraz dikkatle irdeleyince, cümlelerden yerçekiminin (devlet aygıtlarının) neden varolduğu hakkında hiç bir şey öğrenemediğimizi görüyoruz. Bu tür ampirist finalizm örneklerine çevremizde sık sık raslarız.

Şu halde dördüncü tezimizi de özetleyebiliriz: iktisat teorisi, ancak finalizmi reddeden bir genel tarih (ve toplum) teorisi içinde üretilebilir.

5. BİLİM, İDEOLOJİ VE DEMOKRASİ

Ele alacağımız son konu, toplumsal bilimlerin toplumun belirlenmesindeki özgül yerinden kaynaklanıyor: Toplum hakkında üretilen bilgi, toplumun temel belirleyicilerinden biri. Bu ise, toplum hakkında geliştirilen her hipotez yada teorinin, toplumsal çatışmalarda zorunlu olarak taraf olması anlamını taşıyor. Bilgiyi üreten (bilim adamı: özne) ile hakkında bilgi üretilen (toplum:nesne) arasındaki karmaşık karşılıklı ilişkiler dikkatle saptanmalı. Bu amaçla, önce bilimde ideolojinin, sonra da toplumda bilim adamının yerini araştıracağız.

Sorunu açmak için, toplumsal bilimciyi bir fizikçi yada biyologla karşılaştırmak yeterli. Örneğin, basınçla suyun kaynama derecesi arasındaki ilişkiden hareketle bir düdüklü tencere yapmayı tasarlayan fizikçi, ne suyun 100 derecenin üstünde kaynamaktan memnun olup olmadığını düşünür, ne de su ona 100 derecede kaynamayı tercih ettiğini önerebilir. Aynı şekilde, biyoloğun izlediği canlı sistemlerini oluşturan moleküllerin, hücrelerin yada mikropların hallerinden şikayetçi olup olmadıklarına pek bakılmaz. Hele hele biyologun belirli moleküllerin tarafını tutup onlar lehine mücadeleye girmesine hiç raslanmaz.

---

[23] **Thompson** (1978), s. 247-262 benzer bir öneriyi çok daha ayrıntılı bir düzeyde tartışmaktadır. Bir profesyonel tarihçinin iktisat teorisine yönelttiği bu eleştirileri iktisatçıların dikkatle okumaları zorunlu.

[24] **Poulantzas** (1975), s.24.

Halbuki, toplumsal bilimci, toplumdaki çatışmaların tam ortasındadır; onlardan etkilenir ve onları etkiler. Bu gerçeği, toplumla ilgili tüm teorilerin sadece güzel sözlerden ibaret olmayıp, aynı zamanda bir topluma müdahale biçimi (eylem platformu) önermelerinde izleyebiliriz. Söz konusu müdahaleler, teorinin açık yada örtük olarak içerdiği toplumsal politikalarda somutlaşır.

Şu halde, teorinin somut gerçeğin ne olduğunu incelemekle yetinmeyip, muhafazası yada dönüştürülmesi yönünde bir eylem kılavuzu niteliğine sahip olması toplumsal bilimlerin nesnel (epistemolojik) bir zorunluluğu. İdeolojiden bağımsız bir iktisat teorisi düşlemekle dilsiz bir edebiyat (yada sessiz bir müzik) düşlemek arasında bir fark yok. Neoklasik teorinin uzun süredir kullandığı **pozitif iktisat** ve **normatif iktisat** ayırımı bu nedenle yapay: ayrımın temel unsuru olan "değer yargıları" ideolojiyi öznelleştirerek (ve bireyselleştirerek) yukarıdaki nesnel zorunluluktan kurtulmaya çabalıyor. Sonuçta, mevcut düzenin korunması ve doğrulanmasını amaçlayan bir ideolojiye bilimsellik atfetmekten başka hiç bir şeye yaramıyor bu çabalar.

Doğallıkla, iktisat teorisine eleştirel bir yaklaşımın tutumu çok farklı olmalı. Önce, üretilen bilginin önemli ideolojik unsurlar taşıdığını açıkça kabullenmek gerekiyor. Bu takdirde, bir yandan analitik gibi duran ayırımların arkasındaki temel dünya görüşü benzemezlikleri vurgulanırken, diğer yandan da bilgi üreticisinin kendi öznel seçişlerinin bilimsellik sisi ardında gizlenmesine de olanak kalmayacak. Bilgi üretimini tarihi-toplumsal bir süreç şekilnde düşündüğümüz ölçüde, ideoloji-bilim ilişkilerini gerçekçi bir düzenlemeye tabi tutmalıyız.

Ancak, bu gözlemlerden hareketle bilimi ideolojiye, bu sonuncusu da iktisadi çıkarlara indirgemek de yanlış olacaktır. Lisenkocuların önerdikleri ve üstelik doğa bilimlerine uyguladıkları "iki bilim" ayırımı, bu anlama neoklasiklerin tutumu ile simetrik bir yapıya sahip. "Burjuva fiziği" ve "proleter fiziği"; "burjuva matematiği" ve "proleter matematiği"; "burjuva iktisadı" ve "proleter iktisadı": bu ayırımlar, özelde bilimsel genelde ideolojik üretimin toplumsal yeniden-üretim sürecindeki göreli özerkliğini yokeder; her ikisini de mekanik bir şekilde iktisadi düzeye indirger (ekonomizm). Bilim adamını kendi özgül pratiğinden kopartan ve bu yoldan öznelliğini de yadsıyan bu süreç, eninde sonunda onu bir politik hiyerarşinin emrine verecektir ([25]). Bilim adamının toplumdaki yerinin saptanması bu şekilde gündeme geliyor.

Dünyayı anlamakla dönüştürmek arasındaki bütünlüğü gören toplumsal bilimciyi bekleyen en büyük tehlikelerden biri, kendi bilgisinin (ve dolayısı ile bilim adamının) insanoğlunun diğer bilgileri (ve dolayısı ile sokaktaki adam) üzerinde bir imtiyaza sahip olduğunu düşünmektir. 19`uncu yüzyıldan bu yana bilimdeki gelişmeler ilk bakışta böyle bir imtiyazı haklı gösteren bir bilim fetişizmine yol açtı. "Aydınlıklar çağının" herşeyi bilimin çözeceği inancı bugün de güçlü. Halbuki, toplam bilgi dağarcığımızda bilimin payı hala çok düşük; görünür gelecekte bu oranın değişeceğine dair bir işaret de yok: insanı insan yapan

[25] Nitekim öyle de oldu: evrim konusunda Lisenko'dan farklı düşünen N.I. Vavilov, genetiği savunduğu için bir toplama kampında öldü; bu konuda bak. **Lecourt** (1976), s. 64. Doğallıkla, bugün "burjuva bilimi" kavramını cömertçe kullananların iktidara geldikleri takdirde aynı şekilde davranacaklarını önermiyorum; ama, iktisatta Lisenko adayları çokmuş gibi geliyor bana.

şeylerin çoğu (sevgi, mutluluk, dostluk olduğu kadar nefret, ızdırap, düşmanlık) hep bilim-dışı kalacağa benzer.

Şu halde, bilim toplumun dönüştürülmesinde nihai çözümler zorlamamalı; bunlar, daima, **özgür insanlara** ait bir seçiş olmalı. Yani, bilim (bilim adamı) hiç bir zaman politik sürecin (demokrasinin) yerini alamaz. Toplum hakkındaki bilgilerini insanların daha özgür ve eşit yaşamaları için kullanmak isteyenlerin özellikle dikkat etmeleri gereken bir husus bu. Aksini düşünmek, daima mutlak doğru ile techiz edilmiş politikacıların baskıcı rejimlerine götürür. Laik bilimden yola çıkıp, her sözü tanrı kelamına eş kabul edilen "kurtarıcıların" boyunduruğuna girmemek için, bilim-demokrasi ilişkisini iyi anlamalıyız ([26]).

Son olarak, özgürlüğün bilimsel faaliyetin içsel işleyişindeki önemine değinmek istiyorum. Bu amaçla, ad nauseam Aristo'yu tefsir eden, sonra yeniden tefsir eden skolastiklere karşı F. Bacon'ın tepkisini tekrarlamakla yetineceğim:

> "Nasıl ki su indiği ilk kaynak ağzından daha yukarı çıkamazsa, Aristo'dan türevlenen, ve fakat, yoklama özgürlüğünden yoksun bilgi de Aristo'nun bilgisinden daha yükseğe çıkamaz" ([27]).

Ustalarımız ciddi bilim adamları ise, onların bilimselliğine gösterebileceğimiz en büyük saygı, yazdıklarını önemsemek ve eleştirmektir. Onları "mutlak doğru" yada "doğma" haline dönüştürenlerle mücadele etmek de görevimiz.

Beşinci ve son tezimiz de oluştu: İdeolojisiz bilim olmuyor ama, bilimin kendisi de bir ideoloji; bilim adamı özgürlük ve demokrasi ile ilişkilerini çok iyi saptamak zorunda.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y. (1978) : "Değer, artık-değer ve Bileşik ürün", **Toplum ve Bilim**, 5, Bahar.
- Althusser, L.(1967) : **Lire le Capital**, Maspero, Paris.
- ---- (1974) : **Philoshopie et Philosophie Spontanee des Savants**, Maspero, Paris.
- Baumol, W.J. and A.S. Elinder (1979): **Economics**, Harcourt Brace, Londra.
- Bhaskar, R. (1975) : **A Realist Theory of Science**, Books, Leeds.
- Boratav, K. (1978) : "Eksi-değerler ve eksi-sömürü oranı üzerine", **Toplum ve Bilim**, 4, Kış.
- Debreu, G. (1959) : **Theory of Value**, John Wiley, New York.
- Divitçioğlu, S. (1974) : **Mikroiktisat**, İktisat Fak.,İst.—

[26] Bu sorun genellikle **bilimcilik** başlığı altında tartışılır. Burada geliştirilen fikirler büyük ölçüde **Feyerabend** (1978) den kaynaklanıyor. Toplum hakkında üretilen bilgiyi tekeline almaya çalışanlar hep vardı, bugün de var: feylozoflar. Bak. **Althusser** (1974): kendisini bir piramidin tepesinde oturan nihai karar yetkilisi gibi gören bu yeryüzü tanrılarından biri bilim adamlarının "kendiliğinden" (yani feylozoftan - Althusser'den - izin almadan) geliştirdikleri felsefeyi nasıl eleştiriyor.

[27] The Advancement of Learning'den zikreden **Thompson** (1978), s. 113.

- ---- (1975) :"Bayağı iktisat, Cambridge okulu ve marksizm", **Birikim**, 5 Temmuz.—
- ---- (1976) : **Değer ve Bölüşüm**, İktisat Fak., İstanbul.
- Ersel, H. (1977) : "Emek-değer kuramı ve bağlı-üretim", **Toplum ve Bilim**, 3, Güz.
- Feyebarend, P. (1975) : **Against Method**, New Left Books, Londra.
- ----- (1978) : **Science in a Free Society**, New Left Books, Londra.
- Friedman, M. (1953) : **Essays in Positive Economics**, Chicago University Press, Chicago.
- Görün, F. (1979) : **İktisatta Kapsam ve Yöntem**, ODTÜ, Ankara.
- Hollis, M. and E.J. Nell (1975): **The Rational Economic Man**, Cambridge University Press, Londra.
- Keleş, R. (1976) : **Toplum Bilimlerinde Araştırma ve Yöntem**, TODAIE, Ankara.
- Koopmans, T.C. (1957) : **Three Essays on the State of Economic Science**, McGraw-Hill, New York.
- Kornai, J: (1971) : **Anti-equilibrium**, North-Holland, Amsterdam.
- Krueger, A.O. (1978) : **Liberalisation Attempts and Consequences**, Ballinger, Cambridge, Mass.
- Marx, K. (1857) : **Grundrisse**, Penguin/NLR, Middlessex-Londra 1973.
- ---- (1859) : **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, Sol yay. Ankara 1974.
- Monod, J. (1970) : **Le Hasard et la Necessite**, Seuil, Paris.
- Lecourt, D. (1976) : **Lyssenko**, Maspero, Paris.
- ---- (1977) : "Diyalektik maddecilik, "iki bilim" teorisi ve devlet ideolojisi", **Birikim**, 30/31, Ağustos-Eylül.
- Popper, K. (1970) : **Open Society and its Ennemies**, Hutchinson, Londra.
- ---- (1972) : **The Logic of Scientific Discovery**, Hutchinson, Londra.
- Poulantzas, N. (1975) : **Classes in Contemporary Capitalism**, New Left Books, Londra.Rosnay, J. (1975) : **Le Macroscope**, Seuil, Paris.
- Savran, S. (1978) : "Bağlı-üretim tartışması ve bilimsel mistisizm", **Toplum ve Bilim**, 8, Kış.Thompson, E.P. (1978) : **The Poverty of Theory**, Merlin Press, Londra.

RASLANTI VE ZORUNLULUK[1]

Türk aydınının objektif bilgi ve bilimle ilişkilerinin ilginç bir evrimi var. Benim neslim, olaya safkan bir faydacılık içinde bakarak yetişti. Ülkenin kalkınmasına doğrudan yararı dokunmayacak sorunların tartışılması yada gündeme getirilmesi neredeyse bir ihanet şeklinde algılanır ve derhal bizzat bizim cenah içinden sansür talepleri gelirdi. Buna paralel olarak, herhalde bütün azgelişmş ülke aydınlarında raslanılan "öğretmen misyonu" yaygındı. Yani, yazıların amacı zaten insanoğlunun önündeki sorunları tartışmak yada yeni sorular getirmeye çalışmak değildi. Tam tersine, cahil kütleyi eğitmek amacıyla bilinen doğrular tekrarlanırdı. Yazıların iman tazeleme fonksiyonu çok önemliydi. Azbuçuk resmi sansürün hafiflediği 1960 sonrası yıllarda çıkan ve en çok satan kitaplara ve dergilere bir göz atınca bu ana eğilimi kolayca teşhis edebiliriz.

Sakın yanlış anlaşılmasın : Türkiye'de özgün çalışmalar yapılmadı, yayınlanmadı demiyorum. Siyasetle doğrudan ilgili konularda çok ilginç tezler gelişti yada Batı'dan aktarıldı. Benim aklıma hemen AÜT tartışmaları, Althusser ve yapısalcılık çevresinde oluşan polemik gibi konular geliyor. Ancak, siyasetin biraz olsun dışına çıkıldığı anda hava hızla değişiyordu. Entellektüel azgelişmişliğimizin en güzel kanıtı, yöntem sorunu ve evrim teorisine yaklaşma biçimi olmalı. İlkinde maddeci diyalektiğin kesinkes hakimiyeti vardı. Kullanılan metinler de ya Engels'in kitapları, yada Politzer ve Kuusinen gibi "öğretmen misyonunun" uluslararası düzeyde muhteşem örnekleri oldu. İkincisinde de aynı yazarlar bu kez tarihi maddeciliği öğrettiler. Yabancı dil bilmediği sürece, Türk okurunun 20`inci yüzyılın ikinci yarısında bu iki konuda dünyadaki gelişmeleri izlemesi imkansızdı.

Halbuki, gerçekçi (ve gerçekten maddeci) bir dünya görüşünün oluşmasında bu iki alan hayati bir öneme sahiptir. 1950 sonrasında, başta biyoloji, doğa bilimlerindeki başdöndürücü gelişme bu sorunların çok daha berrak bir şekilde anlaşılmasına olanak veren bir çerçeveyi üretmişti. 1970'li yıllarda, Batı dillerinde bunları sokaktaki adamın emrine sunan ve felsefi çıkarsamalarını araştıran çok sayıda eser yayınlandı. Canlı maddenin gizi çözüldükçe, insanın evreni algılama biçiminde köklü dönüşümlerin gerçekleşmesi kaçınılmazdı.

Bazılarımız, yöntem sorunu ile evrim teorisini böyle içiçe koymamı yadırgayabilirler. Bilimin esas yönteminin tümdengelim olduğu konusunda (benim de katıldığım) bir concensus'a işaret ederek, evrim teorisinin statüsünün farklı olduğunu belirtebilirler. Bu itiraz doğrudur; ancak kısmen. Şöyle ki, yöntem sorunu adı altında sadece mekanik (ve faydacı) bir bilgi üretme teknolojisi tartışmayız. Bilimsel bilgiyi diğer bilgilerimizden ayırdeden temel postüları araştırmak, buradan bilimin insanoğlunun kurduğu evrendeki yerini saptamak

[1] Bu yazı daha önce Yeni Gündem Dergisinde (sayı 3, 1-15 Haziran 1984) yayınlanmıştır.

zorundayız. Yöntem sorununu dar mekanik kalıplardan kurtarıp organik bir bütüne yerleştirmenin yolu bu. Halbuki, evren, insanoğlu gibi kavramlar, bizi tanım icabı insanın evrendeki yerine, yani onu yaratan süreçlerin doğru dürüst anlaşılmasına götürür. Böylece daire kapanıyor. Her yöntem bir evrim teorisi, her evrim teorisi bir yöntem getiriyor.

Türkçe yeni yayınlanan bir kitap, Jacques Monod'nun **Raslantı ve Zorunluluk** (çev. Vehbi Hacokadiroğlu, Dost yayınları) adlı eseri, benim 1970'li yıllar ortalarında bu sorunlara bakış açımda büyük bir devrime yol açtı. Kitabı okuduğumda, gerçekçi bir tarih (ve toplum) teorisi ararken sonunda ulaştığım evrim anlayışının üçaşağı beş yukarı modern biyoloji ile tutarlı olmasına çok sevinmiştim. Doğallıkla, aynı sorulara cevap ararken okumanın bir yararı da, Monod'nun tezlerinin boşlukta kalmaması, kafamdaki teorik çerçeveyi hızla genişleterek berraklaştırması oldu. O sıralarda dar bir dost ve öğrenci çevresini (yabancı dil bilenleri) kitabı okumaya ve tartışmaya ittim. Sonunda kitap Türkçe'ye çevrildi. Önümüzdeki dönemde, söz konusu tezlerin Türk aydınları tarafından yoğun bir biçimde tartışılacağını ve benzer boyut ve solukta eserlerin tercümesinin hızlanacağını ümit ediyorum.

Bu tartışmalardan kısa dönemli bir yarar beklemek bence boşyere. Yazımın başındaki temaya geri dönebiliriz. Bence, topluma derhal sağlayacakları yarar çok kısıtlı olan evrensel sorunların irdelenmesini gelişmiş ülkelere özgü bir lüks gibi gören anlayış çok yanlış. Onlar gelişmiş oldukları için bu sorunları araştırmıyorlar; bu sorunları araştırdıkları için geliştiler. Biliyorum. Söylediklerim bazılarının "bilim toplum içindir, falan, filan" gibi itirazlarına açık. Bunlar totolojik. Üretilen bilgi bilimsel ise, doğallıkla topluma yarar (başka neye, kime yarayabilir ki?). Ancak, bilgi üretimini sürekli kısa dönemli siyasi hedeflere bağlı kılan bir faydacılık, uzun dönemde mutlaka bilimsel gelişmeyi engelleyecektir. Bu özgül anlama, bilimsel faaliyetleri siyasi örgütlerden bağımsız kılabildiği ölçüde "bilim bilim içindir" düsturu pratikte çok daha sağlıklı olabilir. Hele YÖK sonrasında, Türkiye'de bu sorunlara epey hassas olmamız gerekir diye düşünüyorum.

Monod'yu okuyanların bu soruna yaklaşmalarını kolaylaştıran bir başka olay var. Monod sosyalist bir bilim adamı; fakat, 1940'ların sonunda, Lisenko olayı nedeniyle Fransız Komünist Partisi'ne ters düşmüş ve o dönemde parti tarafından sansür edilmiş. Lisenko, bu konularda ilgilenen herkesin ibretle incelemesi gereken bir oluşum. Modern biyolojinin diyalektik maddecilikle çeliştiğini (haklı olarak) önermiş ve yerine diyalektikle tutarlı bir biyoloji geliştirmiş. Devlet (Stalin) Lisenko'dan yana çıkınca, modern biyolojiyi savunan Sovyet bilim adamları soluğu toplama kamplarında almışlar (emperyalizmin ajanları oldukları bu şekilde kanıtlanmış). Bilim toplum için olunca, bazen toplumun bilime müdahaleleri böyle sonuçlar verebiliyor. Neyse, Monod geçmişten Lisenko'ya karşı çıkmak sabıkası ile geldiği için, kitabını yazınca tekrar sansür etme ihtiyacı belirmiş ve bu ulvi görevi "feylezof" Althusser yüklenmiş. Onun eleştirisi çok basit : bilim adamları felsefeye burunlarını sokmasınlar, felsefe bizim (partinin) işi. İlginç olan, Althusser'in ortodoks görüşü (her zamanki gibi) savunmak üzere yazdığı bu kitapçık da Türkçe'ye çevrildi: **Felsefe ve Bilim Adamlarının kendiliğinden Felsefesi** (Birey ve Toplum Yay.). Sanıyorum ki, iki kitabı beraberce okumak başlı başına bir deney. Bilim

adamı ile parti ideologu arasındaki fark hemen ortaya çıkıyor: birisinin amacı gündemimize yeni sorular getirmek, bizi çağın içine çekmek; ötekinin amacı resmi dogmayı savunmak, herşeyin cevabının baştan verildiğini (bir kez daha) kanıtlamak. Bilim adamı ufkumuzu açan bir devrimci; parti ideologu ise dünyamızı karartan bir tutucu.

Bu yazımın amacı şu yada bu şekilde Monod'nun tezlerini özetlemek değil. Zaten bunların özetlenmesi de yanlış olurdu; okuyucu tembellik etmeyip aslından izlemeli. Üstelik, inorganik maddeden canlı sistemlere, oradan insana ve insan-ürünü sembolik yapılara (kültür, ahlak, bilim, vs.) giden bir nedenselliği özetlemek de o kadar kolay değil. Evrim teorisinde biyolojiden öğrendiklerimiz ve bunların gerçekçi bir toplum (ve tarih) teorisi ile bütünleştirilmesi daha bitmemiş bir arayış.

İktisadi Analiz (İktisat Fakültesi, 1980) adlı kitabımın ilk bölümünde yetersiz de olsa bu sorunlara kısmen değinmek imkanını bulmuştum. Önümüzdeki dönemde bunlara geri dönmek ve sağda solda örtük bir biçimde varolan teorinin ayrıntılı bir sunuşunu yapmak gerekebilir. Ancak, daha önce yöntemle ilgili sorunlardaki pürüzleri çözmek zorunlu. Bu konuda, yaşamın sırrını çözerken Nobel ödülünü kazanan sosyalist Jacques Monod'nun bize yardım için uzattığı eli sıkı sıkıya tutabiliriz.

Kitapta beni çok etkileyen bölümlerden birini olduğu gibi aktarmak istiyorum:

> "Bilimsel yöntemin temel taşı doğanın objektifliği postülasıdır. Yani, olayların amaççı (finalist) nedenler yada "proje" aracılığı ile yapılan tefsirlerinin "doğru" bir bilgiye yol açabileceğinin sistematik olarak reddedilmesi.... Bu salt postüladır, hiç bir zaman kanıtlanamaz. Çünkü, bir projenin, arzulanan bir amacın yada benzer bir şeyin doğada varolmadığını kanıtlayacak bir deneyin düşünülebilmesi dahi açıkça olanaksızdır" (fransızça orijinalinden benim tercümem, s. 37-38)

Türk düşüncesi açısından çok önemli iki tema var burada. Birincisi finalizm. Aydınlanma çağını yaşamamış olması, özellikle topluma yönelik tefsirlerinde Türk insanını finalist mantığın içine itiyor. Çevresinde olup bitenleri mutlaka birisinin projesi olarak görmek ihtiyacında. Bir kaliteyi tutturanlar tarihih demir kanunlarından, değer yasasından, diyalektiğin gereklerinden, vs. bahsediyorlar; biraz kabası ise herşeyin altında CİA, KGB yada benzerleri komplolar bulmak. Böylece, toplum ve tarih bilimsel düşünceye kapanıyor; bilim-öncesi hurafeler içinde bir kördüğüşüdür gidiyor. Bilimsel yöntemle bilim-öncesi (finalist) mantık arasındaki farklılığın her fırsatta tartışılması vurgulanması kısa dönemde bile çok somut yararlar sağlayacak üretken bir alan. Batı düşüncesinde bu büyük kopuşun hangi özgül şartlarda oluştuğunu dikkatle irdelememiz, Türkiye'de bu kopuşu engelleyen sosyo-politik ve ideolojik kurumları teşhis etmemize olanak verecektir.

İkinci tema belki de daha önemli. Bilimsel azgelişmişlik, bilimi bir fetiş haline dönüştürmeyi kolaylaştırıyor. Buradan bilimciliğe (scientisme) geçiş çok zor değil. Böylece, bilime hiç bir zaman gerçekleştiremeyeceği görevler yüklüyoruz ve herşey altüst oluyor. Halbuki, günlük yaşamımızdaki pratik

önemine rağmen. bilimsel bilginin geri kalan bilgilerimiz içinde (ahlak, sanat, vs.) imtiyazlı bir yeri olamaz. bunun nedeni çok açık: bilimsel bilgiyi kuran postüla, bilimsel değil. Ben bu özelliği "bilim de bir ideolojidir" ifadesi ile özetlemeye çalışıyorum. Dikkat edilirse, özellikle bilim-demokrasi ilişkisi açısından hayati bir sorunla karşı karşıyayız. Bilimsel bilginin sınırlarını baştan doğru koymak, demokrasinin yerine bilimi (bilim adamını?) ikame edecek totaliter eğilimlerden bizi koruyacaktır. Demek ki, bilimi siyasetin (toplumun) müdahalesinden korumak zorunlu ama yetersiz; toplumu da bilimin (bilimsel siyasetin) saldırısına karşı savunmalıyız. Her Lisenko'nun bir de ALthusser'i vardır.

Giderek, bir korkumu belirtmek istiyorum. Diyalektiğe açıkça karşı çıkması, Engels'i eleştirmesi, tarihi maddeciliğin dönüştüğü dogmayı yıkmaya çalışması, ortodoks düşüncenin Monod'ya yönelticeği bir dizi ucuz eleştirinin odak noktalarını oluşturacaktır. Bunlardan yılmamak gerekiyor. Monod sosyalist; ondan ortodokslar için bir numaralı düşman o. Bilim ve özgürlüğü her görüldüğü yerde boğmayı kendilerine şiar edenler bizim Monod'dan bilim ve özgürlüğü öğrenmemizden korkacaklar doğallıkla.

TARİHİ MADDECİLİK VE KAPİTALİZM-ÖNCESİ TOPLUMLAR : ASYA TOPLUMU-FEODALİTE TARTIŞMASINA YENİ BİR YAKLAŞIM ([1])

Bu makalenin amacı, tarımsal üretimin belirleyici olduğu kapitalizm-öncesi toplumlarına maddeci toplum biliminin uygulanmasıdır. Bu şekilde, hem toplum (ve tarih) teorisinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağımı -yani geçmişin bugüne ışık tutmasını- hem de özellikle Asya üretim tarzı (AÜT) kavramı çerçevesinde oluşan bir dizi tartışmanın daha anlamlı bir zemine oturmasına yarayacak bazı ipuçlarını getirebileceğimi umuyorum.

Maddeci toplum biliminin kuruluş ve gelişme sürecinin içine yerleştiği toplumsal pratikten kopuk olması imkansızdır. Yaşadığımız dünya, kapitalizmin bütün kurumları ile belirgin hakimiyetini taşımaktadır. Halbuki, kapitalizm belirli bir coğrafi mekan ile sınırlı : Avrupa ve uzantıları (Japonya'yı hariç tutarsak). Tarihi maddecilik de dahil olmak üzere, bütün toplumsal bilimler buralarda kurulmuş ve gelişmiştir. Bunun sonucu olarak, tüm Avrupa-dışı tarihini, Avrupa'nın özgül toplumsal yapısı içinde üretilmiş kavramlar aracılığı ile anlamaya çalışıyoruz : bir bölgenin tarihi ve toplumsal kuruluşu genellikle tarih ve toplumsal kuruluş kavramlarına yaygınlaştırılmakta. Nitekim, tarihi maddeciliğin ilkel topluluk ile kapitalizm arasındaki dünya tarihini, Akdeniz-Avrupa yöresinden alınan üç üretim tarzı ile ifade ettiğini biliyoruz : antik, köleci ve feodal. Bu üçlünün dışında, mutlak (ve hatta kötü) tanımlanmış bir **Asya** üretim tarzına da konjonktürel olarak değinilmekte. Kanımca, bu Avrupa-yanlı tarafgirliği (Eurocentric bias) bir dizi öznel koşula bağlayamayız (şovenizm, bölgecilik, hatta ırkçılık) : Marx ya da Engels'in bu tür eğilimleri olduğunu sanmıyorum. Tersine, maddeci tarih biliminin kuruluş döneminde, Avrupa'nın çağın toplumsal (ve politik) pratiğindeki önemi ve Avrupa-dışı yöreler hakkındaki bilgi yetersizliği bu tarafgirliğin **nesnel** koşullarını oluşturmakta idi. Böyle olunca, dünyayı anlama/dönüştürme sorumluluğunu yükümlenen sosyalist teori/pratik için, Avrupa ile Avrupa-dışı yöreler arasındaki benzerlik ve benzemezliklerin doğru değerlendirilmesi de büyük önem kazanıyor. Özellikle Asya üretim tarzı ile ilgili önerilerim değerlendirilirken, olaya daha genel bir sorunsal içinde bakarak bu tarafgirlikten kurtulmaya çalıştığımı akılda tutmamızda yarar olduğunu düşünüyorum. Bu bağlamda, eğer ben de Asya-yanlı bir tarafgirliğe düşmüşsem okuyucudan peşinen özür dilerim.

---

[1]) Daha önce Toplum ve Bilim dergisinde (sayı 1, Bahar 1977) yayınlanmıştır. Bu makalede geliştirilen temaların önemli bir kısmı Ağustos 1976'da Mexico City'de toplanan "30uncu Asya ve Küzey Afrika İnsan Bilimleri Uluslararası Kongresine" (**30th International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa**) sunduğum "**Proposal for Radical Reinterpretation of Asiatic versus European Social Formation**" adlı tebliğde bulunabilir; sözkonusu tebliğ kongre tarafından yayımlanmıştır.

TARİH VE TARİH TEORİSİ

Herşeyden önce yöntemle ilgili birkaç soruna değinmemiz gerekiyor. Bu çalışma bir tarih çalışması değildir : Üçüncü Haçlı seferini yada Pelopones Savaşlarını anlatmadığı gibi Onbeşinci yüzyıl Osmanlı yada Sung hanedanı Çin toplumunu açıklamıyor. Ama, gene de, konusu tarih; insanlık tarihinde hiç olmazsa birkaç bin yıl süren bir dönemin teorisini yapıyor. O zaman, şu soruya mutlaka önceden cevap vermemiz gerekiyor : tarihin teorisi yapılabilir mi: Sezar ve Kleopatra'dan, Yıldırım Beyazıt ve Timur'dan, İsa ve Şeyh Bedrettin'den, Kadeş anlaşması ve Çaldıran savaşından soyutlanmış, ama tarihi yapan bu kişi ve olayların davranış ve oluş nedenlerini açıklayabilecek bir tarih teorisi mümkün müdür? Ben bu soruya olumlu cevap vermek istiyorum. Tarihi maddeci bilim, tarihin (ve toplumun) teorik düzeyde temellük edilebileceğini, yani tarihi (ve toplumu) belirleyen unsurların bir dizi nesnel koşuldan hareketle bilgi olarak üretilebileceğini önermektedir ([2]).

Mutlaka somut mekan ve zamanda tanımlanması gereken tarihi gerçek ile, her iki unsurdan soyutlanmış bir tarih teorisi arasındaki ilişkiler özellikle tarihçiler arasında yoğun bir şekilde tartışılagelmektedir. Tarih teorisine gelen eleştirilerin tümünün tarihi maddeci sorunsalın dışında kalanlar tarafından yapıldığını da göz önüne alarak, farklı tarihçi okulların bu konudaki kanaatlerini özetlemek yoluna gitmeyeceğim. Ancak, bizzat tarihi maddeci sorunsalın içinde kalınsa bile, tarih teorisini kurarken iki önemli tuzağa düşmemeye dikkat etmemiz gerektiğini vurgulamak istiyorum.

Bunlardan ilki, tarih teorisini hiçbir zaman somut tarihten hareketle yapacağımız genellemelerle kuramayacağımızdır. Bilimin yöntemi, daima, en soyuttan en somuta giderek, çoklu ve karmaşık belirlenmelerin sentezi olan somutu düşünce sürecinde yeniden üretmektir ([3]). Aksi, yani somut mekan ve zamanda oluşan tarihi (toplumsal) olaylardan hareketle bir tarih (ve toplum) teorisi kurmaya çalışmak bizi ampirizme (ve historisizme) götürecektir. Ne yazık ki maddeci tarih biliminde de sık sık bu tür etkiler güç kazanmaktadır ([4]).

İkinci tuzak, tarih ve toplumun belirlenişini toplumun bir düzeyine mekanik bir biçimde indirgemek eğiliminde yatıyor : ekonomizm. Bu anlayışa göre, maddi yaşamın yeniden üretim sürecinin maddeci tarih bilimindeki özgül ağırlığı, ekonomik düzeyin toplumun tüm düzeylerini tek başına ve doğrudan belirlemesi şeklinde tefsir edilir. Bu durumda, maddeci tarih biliminin ikinci temel unsuru olan sınıf çatışmasına (politik ve ideolojik düzeyler, devlet, vs.) analizde yer kalmaz. Sınıf çatışmasının (politik düzeyin) özgüllüğü yokolunca, bir yadan üretim ilişkileri ile mülkiyet ilişkilerini ayırdetmek zorlaşırken, diğer yandan da, insanın tarih ve toplumu anlayarak (teori) onu dönüştürecek müdahaleleri yapması (pratik) yerine, üretim güçlerinin gelişmesi ile kendiliğinden kurulan bir sosyalizm

---

[2]) Yapısalcı olarak suçlanmak istemem, ama, Althusser'in, diğer konulardaki fikirleri ne olursa olsun, Marx'ın bilgi üretiminde yeni bir "kıta"yı, "tarih kıtasını" insanoğluna açtığı konusundaki yargısına katılıyorum; bak. **Lenin ve Felsefe**, (Birikim yayınları, İstanbul 1976), s.25.

[3]) Ne kadar iyi bilinse de, tekrar tekrar hatırlatmakta yarar gördüğüm bu husus Marx'ta çok açıktır; bak. **Grundrisse** (Pelican Books, Middlesex 1973), s.100 ve devamı (yöntem bölümü); **Contribution a la Critique de 1'economie politique** (ed. Sociales, Paris 1957), s.164 ve devamı (yöntem bölümü).

[4]) W. Kula, **Econonmic Theory of Feudalism** (NLB, Londra 1976), s.15'de bazı ilginç örnekler bulunabilir.

beklenebilir. Dikkat edilirse, sosyalizm ile üretim güçlerinin gelişme düzeyi arasında kurulan bu mekanik ilişki sonunda, maddenin (toplumun) ulaşacağı yer evrim sürecinin başında bellidir; maddeye bu tür bir amaç yüklemek ise mutlaka teleolojik (ve hatta teolojik) olacaktır ([5]).

Yukarıdaki açıklamalardan bu çalışmanın yöntemine geçebiliriz. Önce, tarım teknolojisine tekabül eden üretim güçleri düzeyini saptayacağız. Buradan, tümdengelim yoluyla, bu üretim güçleri ile tutarlı olacak üretim ve mülkiyet ilişkilerini araştıracağız ([6]). Bu süreç içinde, toplumların belirlenmesinde üretim güçleri/sınıf çatışması ikilisinin özgül yerlerini vurgulayacağız. Ayrıca, bu tür bir analizin mevcut bazı kavramlarla ilişkisini, bu sonuncuları eleştirerek ortaya çıkarmaya çalışacağız. Giderek, uslup hakkında birkaç söz söylemek istiyorum. Bir dizi genel hipotez öneren çalışmaların sentetik niteliklerinin ağır basması doğaldır. Böyle olunca, yararlanılan pekçok eseri alıntı yaparak dipnotlarda belirtmenin metni zorlayacağını düşünerek, konuyla ilgili olarak önemsediğimi kitap ve makaleleri, çalışmanın sonundaki bir bibliyografya bölümünde kısaca değerlendirerek zikretmeyi tercih ettim.

ÜRETİM GÜÇLERİNİN TANIMLANMASI

Üretim güçleri kavramı, insanın çevresindeki nesnel dünya ile olan ilişkisini, yani doğayı temellük biçimini özümler. Maddeci görüş, toplumun (ve tarihin) temel belirleyicisinin insanla doğa arasındaki nesnel ilişki olduğunu önerdiğinden, bu ilişkinin iyi tanımlanması son derece önemlidir. Özellikle vurgulamamız gereken şey, üretim güçleri kavramının ne insanın nesne-nesne ilişkileri hakkındaki bilgi düzeyi olana teknoloji ile ne de teknolojinin nicesel görünümü olan verimlilik ile özdeş tutulmaması gereğidir. Üretim güçleri, teknoloji yada verimlilik gibi nesneler dünyasına ait bir kavram değildir, topluma ait bir kavramdır : insan-doğa ilişkisini insan-insan ilişkisine olan etkisi açısından inceler. Böyle olunca, teknoloji yada verimlilikteki değişmelerin ille üretim güçlerinin gelişme düzeyini etkilemeleri gerekmez; bu değişiklikler ancak insan-insan ilişkilerini de değiştirecek nitelikte (nicelikte değil) oldukları takdirde önem kazanırlar([7]).

İlkel komün ile kapitalizm arasında yeralan toplumların özgül üretim güçleri düzeyi nedir? Bu soruya cevap vermek o kadar güç değil; insanın doğa ile ilişkisinde pasif olduğu bir teknoloji ile karşı karşıyayız. Üretimin adeta tümü, doğaya karmaşık aletler kullanmayan bir emek uygulaması ile gerçekleşmekte :

---

[5]) Ekonomizmin karşıtı olarak volontarizm, politik pratiğe verdiği ağırlık nedeniyle zaten bilimi reddetmeye yönelik olduğundan bizim sorunsalımızın dışında kalıyor; ekonomizm-volontarizm ikillisinin çok benzer somut sonuçlara ulaşabileceğini, maddeci bilim ile ilgili olarak katıldığım diğer analizlerle beraber getiren ve okuyucuya önereceğim bir yazı, "Lucio Magri'nin yazısı dolayısıyla marksist parti sorunu"dur (**Birikim**, sayı 24, Şubat 1977).

[6]) Engels şöyle diyor: "Tarihte toplumun ve devletin bütün ilişkileri, bütün dini ve hukuki sistemler, ortaya atılan bütün teorik görüşler, ancak bütün bunlara denk düşen çağların maddi yaşam koşulları belirlendiğinde ve maddi yaşam koşullarından tümdengelim yoluyla türetildiğinde anlanabilir" (italikler benim, ASA). **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Önsöz**'den zikreden, Marx/Engels, **Devlet ve Hukuk Üzerine**, derleyen ve çeviren Rona Serozan, (May yayımları, İstanbul 1977), s. 37.

[7]) Üretim güçleri kavramı ve özellikle nitel ve nicel yanlarının toplumsal belirlenmedeki etkileri üstüne çok şey söylemek mümkün; gerek geçmiş çağların ve gerek bugünün anlaşılmasında iyi özgülleştirilmesinin hayati bir önem taşıdığını düşünüyorum.

tarım. Toprak verimini yükselten teknik ilerlemenin insanın doğa karşısındaki bu pasif (müdahale olanakları sınırlı) durumunu değiştirmeyeceği, ancak ve ancak üretimi topraktan (doğa) insan yapısı (yeniden üretilebilir) üretim araçlarına kaydıran teknolojik gelişmenin üretim güçlerinin daha yüksek bir düzeyine tekabül edeceğini hatırlatalım (nitelin nicele öncelliği).

Tarımın bulunması toplumda insanlararası kurulabilecek ilişkileri belirler (ve sınırlar). Tarım teknolojisinin önemli çıkarsamalarını şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Tarım, toplumun bireylerin biyolojik yeniden üretimi için gereli olandan daha fazlasını istikrarlı bir şekilde üretmesine olanak tanır. Toplumsal artık-ürünün varlığı, bu teknolojinin sınıflı topluma tekabül edeceğini gösterir: ilkel komün yıkılmıştır.
2. Tarım teknolojisi, yaygın bir iktisadi işbölümünün gerçekleşmesi için yeterince karmaşık değildir. İktisadi işbölümünün yokluğu, sınıfların üretim-dışı (yani toplumsal) işbölümü sürecinde ortaya çıkacağını, yani sömüren sınıfların iktisadi fonksiyonları ile değil, topluma-ait (societal) fonksiyonları ile tanınabileceklerini ifade eder (savaş, din). Aynı şekilde, iktisadi işbölümünün sınırlı olması, meta üretiminin hiçbir zaman hakim olamayacağı anlamını taşır. Bu ise, bir yandan ticaretin sisteme dışsal olacağını (farklı coğrafi tekelleri temsil eden bölgesel - uluslararası - ticaret), diğer yandan da sömürünün iktisat-dışı unsurlarla gerçekleşeceğini içerir.
3. Tarım teknolojisinde, kapitalist üretim tarzını karakterize eden üretilmiş (yeniden üretilebilir) üretim araçları toplumsal yeniden üretim sürecinde önemsizdir; temel üretim aracı ise yeniden üretilemez (toprak) ([8]). Toprağın bu niteliğidir ki, savaşçı (asker) sınıfların tüm kapitalizm-öncesi (tarım) toplumlarındaki önemini (ve etkinliğini) bize açıklar. Toprak (yeniden) üretilemeyince, her sınıf için elde ettiği artık-ürünü arttırmanın tek yolu fetihdir : savaş, toplumun hem genişleyen yeniden üretiminde hem de kendini korumasında hayatidir ([9]).

Bu şekilde tarım teknolojisine tekabül eden üretim güçleri düzeyinin esas niteliklerini görmüş bulunuyoruz: artık-ürünün varlığı, iktisadi işbölümünün yokluğu ve temel üretim aracının yeniden üretilemeyişi.

URETİM GÜÇLERİNDEN ÜRETİM İLİŞKİLERİNE

Şimdi şu soruya cevap arayalım: Üretim güçlerinin bu gelişme düzeyi ile hangi üretim ilişkileri bağdaşır (compatible) ? Bağdaşma kıstası olarak

[8]) Temel üretim aracının yeniden üretilemeyişine iki önemli istisna vardır: yeniden üretilebilen fakat taşınamayan kanal ve diğer sulama tesisleri ile hem yeniden üretilebilen hem de taşınan hayvanlar. Bu iki kategorinin etkileri ileride ayrıca ele alınacaktır.

[9]) Her insan topluluğu için mutlaka gerekli olan ve insan-doğa ilişkisi yanında insan-insan ilişkisini de tefsir eden ruhani zümre de (din) unutulmamalıdır. Ancak, uzun dönemli yapısal belirlenme sürecinde içsel ve dışsal dinamik birbirinden ayırdedilemiyeceğinden, daha etkin olan savaşçı sınıfın, hernekadar ruhani sınıfla bir ittifak kurmak zorunlulukları olsa da, hakim olacaklarını söyleyebiliriz; kapitalizm öncesi toplumlarda dinin ve bu fonksiyonu yükümlenen toplumsal sınıfın toplumsal belirlenmedeki önemini hep aklımızda tutarak.

(Bettleheim **correspondence** yada **non-correspondence** diyor) "yeniden üretimi" kullanacağım: üretim güçlerinin gelişme düzeyi veri iken, toplumun kısa-uzun dönemde ve içsel-dışsal olarak yeniden üretimine imkan veren üretim ilişkilerine o üretim güçleri ile bağdaşan üretim ilişkileri diyeceğiz.

Yukarıdaki tanımda özellikle üstünde durmamız gereken "yeniden üretim" kavramıdır. Belirli bir üretim güçleri düzeyinin belirli üretim ilişkilerini topluma zorlaması, hiçbir zaman, üretim güçleri ile ilişkileri arasında mekanik (kendiliğinden) bir belirlenme süreci olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır. Üretim güçlerinden üretim ilişkilerine geçişi, tarihin motoru olan sınıf çatışmaları temin eder: üretim güç ve ilişkileri arasındaki bağdaşma, somut tarihte, farklı sınıf kavgaları ile oluşan toplumsal yapıların üretim güçleri ile bağdaşamadıkları ölçüde kendilerini yeniden üretememeleri ile gerçekleşir. Açıktır ki, sözkonusu "toplumsal yeniden üretimi" salt içsel dinamik ve ilişkilerle tanımlayamayız. Bağdaşmazlık, özellikle toplumların diğer toplumlara kıyasla kendilerini yeniden üretme etkinliklerinde belirgin olacaktır: dışsal dinamik. Bu şekilde, "toplumsal yeniden üretim" kavramının içeriğinin sınırlarını çizmiş bulunuyoruz: üretim güçlerinin gelişme düzeyinin koymuş olduğu ulaşım ve haberleşme tahditleri ile belirlenecek bir coğrafi bölgede birbiriyle bağıntılı fakat farklı toplumsal yapıların bir bütün olarak rekabet/tamamlama sürecinde kendilerini yeniden üretmeleri.

Her somut coğrafya ve tarihte değişen şekiller alabilen sınıf çatışmasının toplumsal belirlenme analizine açıkça (explicitly) dahil edilmesi ile karşımıza karmaşık ve heterojen bir geçiş dönemi çıkar. Örneğin tarımın bulunmasından bu yeni teknolojiye tekabül eden üretim ilişkilerinin ortaya çıkmasına kadar geçen süre, yöreden yöreye büyük farklar gösterebilir ve binlerce yıl sürebilir. Ampirisist tuzağa düşmemek için, model yada teorinin az sayıda belirleyici etkenden hareket eden (basit) mantığı ile somut tarihin adeta sonsuz sayıda etken tarafından belirlenen (karmaşık) mantığını ayıran çizgiyi vurgulamamız gerekir. Yapısal analiz, bir üretim güçleri düzeyine tekabül eden üretim ilişkilerini tümdengelimsel usavurma ile elde etmemizi sağlar. Bu ilişkilerin ortaya çıkış süreci ise (**genesis** : türüm) ayrı bir sorunsal içinde ele alınır. Çalışmamız açısından büyük önem taşıyan yapı-türüm ayırımına ileride tekrar döneceğiz.

GEÇİŞ ÜRETİM TARZLARI: ANTİK VE KÖLECİ

Antik üretim tarzı, aşiret (ilkel) topluluğundan sınıf (tarımsal) toplumuna geçiş sürecinin ilk kademelerinde yer alır. Özelliği, köle olarak tutulan bir yerli halk üstünde müştereken savaşçı fonksiyonunu yükümlenen bireysel üreticilerden oluşmasıdır. İçeride, büyük toprak ve köle mülkiyetinin gelişme eğilimi şehirliler (citizen) arasındaki eşitliği bozarak yoğun bir sınıf kavgasına yolaçar. Toplumun içsel dinamiğini durdurarak bu tür bir sınıf çatışmasını engelleyecek mülkiyet ilişkileri gelişebilir (Sparta): ancak, bu durumda toplumun dışsal dinamiği kaybolur (fetih dürtüsü). Böyle olunca, eninde sonunda, büyük toprak ve köle sahiplerinin hakimiyet kazandıkları kentlerden biri diğerleri üstünde egemenlik kurar. Bu ise, antik üretim tarzını köleci üretim tarzına dönüştürür.

Köleci üretim tarzı, köle emeği ve büyük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu bir devleti içerir. Bu toplumun dinamiğini, sistem dışında kölelerin varlığı

sağlar: emek-gücü toplum tarafından yeniden üretilmez fakat toplum dışından temin edilir. Ancak, devlet yayıldıkça, dışarısı daralır. Kölelerin içeride üretilmesi halinde ise, bunların, yarı yada tam-bağımlı köylülere kıyasla hem maliyetleri daha yüksek hem de verimleri daha düşük olur. Bu da bizi başka bir üretim tarzına getirir.

Kanımca, tarımsal teknolojiye tekabül eden üretim tarzlarını aşağıdaki iki nokta aracılığı ile anlayabiliriz.

1. Artık-ürünün varlığı, kaçınılmaz olarak sınıflı toplumu ortaya çıkarır; antik üretim tarzı, kentli-köle arasındaki sınıf ilişkisine rağmen kentliler arasında sınıfsız ilişkiyi devam ettirdiğinden (ilkel demokrasi) geçici bir yapıdır ve uzun-dönem dışsal yeniden üretim mekanizmalarından yoksundur.

2. Üretici sınıfı (emek gücünü) asgari maliyetle ve içeride yeniden üretme zorunluluğu toplumu özgül toprak tasarruf ve örgütlenme biçimlerini kabule zorlar. Köleci üretim tarzı, gelişmiş bir sınıf toplumu olmasına rağmen, bunu gerçekleştiremez: bir üreticiyi, ailesi ve çocukları ile beraber en ucuz üretme biçimi, ona, ürününün tüm yada kısmının kendisine ait olduğu bir toprak parçası vermektir. Üreticilerin kendilerini yeniden üretmelerinin bu özgül biçimi tarımsal üretimin özelliklerinden doğmaktadır. Yaşadığımız çağda ve gelişmiş kapitalist toplumlarda bile tarımsal ürünlerin önemli bir kısmında etkin üretim biriminin bireysel çiftçi ailesi olması ilginçtir.

Bu durumda, tarım teknolojisine tekabül eden üretim ilişkilerini tanımlayabiliriz:

ürününün tümü yada kısmı kendilerine ait topraklar üstünde kendilerini yeniden üreten bir üretici sınıf ve topumsal artık-ürünüe el koyan bir savaşçı-yönetici sınıf.

Daha önce de belirtildiği gibi, meta üretiminin hakim olmayışı artık-ürünün iktisadi mekanizmalarla (piyasa) alınamayacağını, yani iktisat-dışı zor ile alınacağını içerir. Ancak, bu tanım, bize hangi iktisat-dışı zor mekanizmalarının kullanılacağını vermez. Bu sonuncusunu, sömüren sınıfın kendini yeniden üretme biçimi, yani bu üretim ilişkileri ile bağdaşan mülkiyet ilişkileri aracılığı ile anlayabiliriz. Üretim ilişkilerinin doğrudan üretim güçlerinin gelişme düzeyi tarafından belirlenmesine karşılık mülkiyet ilişkilerinin daima politik düzeyi (sınıf çatışması) içinde taşıdığı bu çalışmada özellikle vurgulamak istediğimiz hususlardan biri.

Şimdi de, üretim güçlerinin gelişme düzeyine tam anlamı ile tekabül eden, yani geçici (transitory) olmayan iki üretim tarzını tanımlamak istiyorum: teknolojide köklü dönüşümler olmadıkça bu iki üretim tarzı kendilerini sonsuza kadar yeniden üretebilirler.

FEODAL VE ASYA ÜRETİM TARZLARI

Feodal üretim tarzı bütün özellikleri ile iyi bilinmektedir. Köylülüğün, ırsi (hereditary) özel mülkiyet hakkı olan bir savaşçı-yönetici (toplumsal) sınıf tarafından sömürülmesinde, hukuki serflik ve askeri koruma önem kazanır. Feodallerin aynı zamanda yargı yetkilerini ellerinde toplamaları bürokrasinin oluşmasını engelleyerek mali ve idari alanda egemenliğin bölünmesini sağlar.

Güçlü bir merkezi devletin mevcut olmayışı ve bireysel savaşçı-yöneticinin toprağında oturup tebaasını şahsen yönetmesi artığın üreticilerden (serflerden) artık-emek şeklinde alınması ihtimalini arttırır. Bu şekilde, feodalin kendi toprağı ile serflerin kendilerini yeniden ürettikleri tarlalar ayırdedilmiş olur. Doğal olarak, bu mülkiyet ilişkileri ile tutarlı bir dizi üstyapı kurumu da (ideolojik, kültürel, vs.) gelişecektir.

İçsel dinamiğine baktığımızda, feodal üretim tarzının, feodaller arasındaki güçlenme rekabeti nedeniyle, merkezi bir devletin kuruluşu yönünde bir eğilim taşıdığını görürüz. Antik toplumla paralellik kurabileceğimiz bir yapı oluşabilir: bir yandan üreticileri sömürürken, feodallerin kendi aralarında merkezi devletin güçlenmesini engelleyecek ve imtiyazlarını koruyacak bir dizi politik kurumu kurmaları mümkündür (Parlamentolar). Askeri olarak etkinliği, büyük ordulara olanak tanıyan merkezi devletin yokluğu ile belirlenir: sistemin, dışına genişleme imkanları (fetih) sınırlı olduğu kadar, saldırgan ordulara direnme gücü de yüksektir.

Asya üretim tarzında artığın üreticilerden alınması bir merkezi devlet aracılığı ile olur. Bu üretim tarzında, tüm toprağın mülkiyeti devlete, yada devleti temsil eden imparatora aitttir. Savaşçı-yönetici sınıf artığa, devletin memurları olarak el koyar. Bu örgütlenme biçiminde, toprak ve halkı idare edenler ile (sivil bürokrasi) savaşçılar ayrılabilir. Devlet memurlarının toprak üzerinde bir hakları olmayıp sadece artığa el koyma hakkına sahip olmaları artığın artık-ürün şeklinde toplanması ihtimalini arttırır: vergi-rant yada haraç. Bu mülkiyet ilişkileri ile tutarlı bir üstyapı da gelişecektir.

İçsel dinamiğine baktığımızda, Asya üretim tarzında, güçlü bürokrat ve savaşbeyleri (warlord) ailelerinin gelişmesi ölçüsünde merkezi otoritenin parçalanması eğiliminin mevcut olduğunu görürüz. Bu nedenle, merkezi devlet her tür ırsi birikime karşı tedbirler getirerek bir yandan toplumsal akışkanlığı yükseltirken diğer yandan tüm almaşık politik iktidar kaynaklarını kurutmaya çalışacaktır. Askeri etkinliği feodal üretim tarzının karşıtıdır: merkezi devlet, fetih olanakları yüksek büyük ordular kurabilir fakat merkezi ordunun yenilgisi halinde bütün ülke savunmasız kalarak kolayca işgal edilebilir.

Yukarıda kısaca özetlenen iki üretim tarzının yapısal bir soyutlama düzeyine tekabül ettiklerini tekrar hatırlatalım. Somut zaman ve mekanda yeralan toplumların her ikisine ait unsurları havi olabilecekleri açıktır.

ASYA TOPLUMUNA GİDEN İKİ YOL

Özellikle AÜT tartışmalarında, bu üretim tarzının ortaya çıkış süreci (türümü) ile ilgili bir dizi unsur, üretim tarzının yapısal özelliği zannedilmiştir. Bu karmaşıklığı ışık tutabilmek için, fiilen tarihte de ağırlık taşıdığına inandığım iki türüm nedeni üstünde biraz durmak istiyorum.

Hidrolik toplum: tarım teknolojisine tekabül eden üretim güçleri düzeyini tanımlarken, üretilmiş üretim araçlarının özgül bir önem kazandıkları bir duruma değinilmişti: sulama tesisleri. Sulamanın mümkün olduğu ve büyük verim artışlarına olanak verdiği yörelerde, pahalı sulama projelerinin gerçekleştirilmesi aşiret kurumlarının üzerinde güçlü bir devletin kurulmasına imkan verir. Mezopotamya ve özellikle Mısır gibi ilk medeniyetler sulamaya olanak tanıyan

nehirler çevresinde ve bir merkezi devleti de beraberlerinde getirerek kurulmuşlardır. Ancak, bu medeniyetlere uzun-dönemde istikrar sağlayan şey, devletin kamu hizmeti nitelikleri değil, fakat bu şekilde kurulan üretim ilişkilerinin tarımsal teknolojiye tekabül eden üretim güçleri ile bağdaşmasıdır. Sulama, bu devletlerin ortaya çıkışını açıklar (türüm), uzun-dönemde yeniden üretimlerini değil (yapı).

Göçebe hayvancılık: Asya üretim tarzına sulama faaliyetinin olmadığı toplumlarda da raslandığını biliyoruz. Şu halde, hidrolik olmayan Asyai türümler bulunabilmeli. Benim ikinci önerim, mevcut tarım teknolojisi içinde göçebe hayvancılığın yerleşik tarımdan daha verimli olduğu coğrafi yörelerin mevcudiyetine dayanıyor. Maddi koşullar, bu yörelerde yaşayan toplumları hayvancılık yapmaya zorlar. Bu durumda, hayvanlar üstünde özel mülkiyet ortaya çıksa da, toprakta özel mülkiyet belirmez, toprak topluluk (aşiret) tarafından müştereken temellük edilir. Bu topluluklar, tarımın mümkün olduğu alanlara doğru yayılınca (ki, üretim araçlarının - hayvanlar - taşınabilir olması nedeniyle bu tür yayılmalara çok sık raslanabilir) ilginç bir kaynaşma ortaya çıkar: fetheden aşiret ne tarımla ne de özel toprak mülkiyetiyle ilgilenmektedir. Yerli halkın aşiret reisine ödeyeceği haraç, Asya vergi/rant kategorisinin bir öncüsüdür. Ancak, tarım toplumu sınıfsız olamaz; bu durumda süratle güçlü bir askeri (merkezi) devlet kurulacaktır. Gene, göçebe hayvancılığın tarımla kaynaşması merkezi devletin sadece ortaya çıkış nedenidir. Bu devletin kendini yeniden üretmesi göçebelere bağlı değildir; tam tersine, tahkim oldukça göçebe kökenlerinden kopar (ve hatta göçebeleri tarım yapmak üzere iskan edebilir) ve hidrolik topluma benzer şekilde gelişebilir.

Yukarıda verilen iki yolun dışında bir Asya toplumu türümü olmayacağını düşünmek yanlıştır. Bunlar, sadece, merkezi devletin ortaya çıkması ve toprakta özel mülkiyetin belirmemesi için mümkün (potansiyel) bazı maddi koşulları bize vermektedirler. Bunun dışında, her toplumun özgül sınıf çatışması o toplumun özgül belirleyicisi olacaktır.

ÜRETİM TARZLARININ SIRALANMASI

AÜT-Feodalite tartışmalarında üstünde durulan konulardan biri, üretim tarzlarının sıralanmasında AÜT'nın yeridir. Marx, Asya toplumunun ilkel komünle antik toplum arasında yeralacağını düşünmektedir. Asya, Antik, köleci ve feodal toplumlara farklı üretim güçleri düzeyleri tekabül ettiğini örtük olarak kabul eden bu yaklaşımın yukarıda geliştirilen analizle tutarlı olmadığı açıktır. Eğer kapitalizm-öncesi üretim tarzları arasında bir sıralama yapmamız gerekirse, kullanacağımız kıstas, üretim güçleri ile ilişkileri arasındaki bağdaşma olmalıdır.

Teknoloji veri iken, sadece uzun-dönemde kendilerini yeniden üretebilen üretim tarzları o teknolojiye has üretim tarzlarıdır. Buna göre, üzerine temellendikleri üretim güçleri ile bağdaşmayan üretim yada mülkiyet ilişkilerinden oluşan antik ve köleci üretim tarzları (Cermanik, Slav, ve diğer benzer üretim tarzları ile beraber) geçici üretim tarzlarıdır. Yalnız **feodal** ve **Asya** üretim tarzları **olgun** tarımsal üretim tarzlarıdır ve daima birbirlerine dönüşme potansiyel çelişkisini içlerinde taşırlar ; bu üretim tarzları eşdüzeydirler.

Burada, üretim tarzlarının üretim güçlerini geliştirmedeki etkinliklerine göre sıralanmalarını öneren bir başka görüşü eleştirmekte yarar var. Buna göre, feodaliteye, kapitalizmi doğurduğu için, kapitalizm-öncesi üretim tarzları içinde daha yüksek bir sıra (rank) verilmekte. Bu yaklaşım teleolojik ve ampiristtir. Mantığını izleyelim: kapitalizm tüm kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından üstündür; feodalite kapitalizmi doğurdu; şu halde, feodalite diğer kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından üstündür. Aslında, bu bakış açısı, burjuva ideologlarının, toplumsal gelişmeyi herzaman ve her yerde özel mülkiyet ile özdeş tutan ve insanlığın bütün başarılarını özel mülkiyete indirgeyen efsanesine (bak. örneğin Weber) çok benzemektedir. Kavram karışıklığına sebep olan, toprakta özel mülkiyet ile üretilmiş üretim araçlarında özel mülkiyetin ayrı ayrı şeyler olduğunun farkına varılmamasıdır. Kapitalizm, teknolojide, üretimin ağırlığını topraktan teçhizata (aletler) kaydıran köklü bir değişme sonucu ortaya çıkmaktadır. Toprakta devlet mülkiyetinin üretilmiş üretim araçlarında (sermaye) özel mülkiyet olmaması anlamına gelmesi yada teknolojinin gelişmesini engellemesi için hiçbir neden olmadığı gibi, özel toprak mülkiyetinin bu teknolojik kaymaya yolaçmasını gerektirecek bir neden de yoktur. Nitekim, tarihten örnekler verebiliriz: Sung dönemi Çini (10-12 inci yüzyıl) toprakta devlet mülkiyetine rağmen feodal Avrupa'nın çok ötesinde bir sanayi teknolojisine sahiptir; Meiji-öncesi Japonya'da ise özel feodal toprak mülkiyeti geri ve durağan bir teknoloji ile beraber yaşıyordu. Kanımca, tarihi maddeciliği bu tür darkalıplı determinizmlerden kurtarmak ve teknolojide köklü kaymalara neden olan bilgi birikiminin uzun dönemli belirleyicilerini araştırmak zamanı gelmiştir.

"DOĞU DESPOTİZMİ"

Avrupa'lı düşünürlerin (Marx ve Engels de dahil) Asya toplumlarını ne kadar yanlış değerlendirdiklerinin daha iyi bir örneği ünlü **"doğu despotizmi"** kavramıdır. Daha 17 inci yüzyıldan itibaren, Doğu ile ilgilenen Avrupalılarda bu kavrama raslamaktayız (aslında Aristo'ya kadar geri götürmek de mümkün). Buna göre, Doğu toplumlarında devletin başındaki kişinin keyfi ve mutlak (tyranical) iktidarı ile toprakta özel mülkiyetin yokluğu arasında bir parallelik kurulur ve bu durum, açık yada örtük olarak, Avrupa mülk-sahibi sınıflarının politik (ve diğer ırsi) teminatları ile karşılaştırılır. Şimdi de, bu kavramın bir sınıf tutumu içerdiğini ve farklı bir sınıf tutumunun özde farklı çıkarsamaları olacağını göstermeye çalışacağım.

İki (feodal ve Asya) üretim tarzının özgül sınıf çatışmalarının (ve ittifaklarının) anlaşılması için, yukarıda açıklanan merkezkaç güçleri doğru değerlendirmemiz gerekir. Feodal üretim tarzında, iktidarın merkezileşmesi eğilimi, asilleri toprak üstünde ırsi haklar ve merkezi otoritenin güçlenmesini engelleyecek politik kurumlar kurmaya zorlar. Bu durumda, sömüren sınıfın kendi içindeki sınıfsal eşitliğine ([10]) sömüren ve sömürülen sınıflar arasında kast-benzeri bir toplumsal akışkansızlık (social immobiity) tekabül eder. Asya üretim tarzında ise, merkezi zayıflatıcı (ademimerkeziyetçi) eğilimlerin varlığı,

[10]) Burada sözü edilen sınıfsal eşitlik ile, antik üretim tarzında değinilen aşiret (boy) eşitliği arasındaki farka dikkati çekmek istiyorum. İlki, bir sınıfın, karşılıklı hak ve görevlerden oluşan bir hiyerarşik düzeni, ikincisi ise müşterek hak ve görevler için karşılıklı eşitliğe dayanan bir ilkel demokrasidir.

hükümdarı toprağın mülkiyetini kendinde tutarken devletin yönetimi için ırsi olmayan bir sistem kullanmaya zorlar. Bunun anlamı, sömüren sınıf içinde büyük politik eşitsizliğe karşılık (hükümdarın iktidarı mutlaktır) sömüren ve sömürülen sınıflar arasında toplumsal akışkanlığın mevcudiyetidir.

Bu iki üretim tarzında "despotluk" aramak için olaya köylülerin açısından bakmamız gerektiğini öneriyorum. Buna göre, politikaya katılma hakkı olmayan köylüler açısından hakim sınıfların kendi içlerindeki politik eşitliğin hiç önemi yokken, çok sınırlı da olsa, sınıflar arası akışkanlığın bir anlamı olabilir. Bu ise, bize bir "Batı despotizminden" bahsetme hakkı vermese de, "Doğu despotizmi" kavramının ideolojik içeriğini anlamamıza yardımcı olabilir.

Yukarıdaki analiz çerçevesinde, birbiriyle yakından bağıtılı (ve hatta birbirini tamamlayan) iki görüşü eleştirmek istiyorum. Avrupa toplumsal kuruluşlarında, sömüren sınıfların tekelinde fakat çok yoğun bir politik faaliyetin sınıflararasında kast-benzeri bir toplumsal akışkansızlıkla beraber varlığı, mülkiyet ilişkilerinden temellenen bir sınıf (ve "sınıf diktatörlüğü") kavramını belirlemiştir. Buna karşılık, Asya toplumlarında sömüren sınıfın tüm politik faaliyetlerinin yasaklanması ile beraber sınıflararası akışkanlık bir sınıfsız toplum efsanesi yaratmıştır. Bu çalışmanın, her iki görüşün kesinlikle yanlış olduklarını gösterdiğini ümit ediyorum. Veri bir teknoloji düzeyinde sömüren ve sömürülenler arasındaki ilişkileri ortaya çıkartan üretim ilişkileri ile sınıflararası ilişkilere ilaveten sınıf-içi (politik) hakimiyet ilişkilerini de içeren mülkiyet ilişkilerini ayırdetmediğimiz sürece, toplumu anlamak/dönüştürmekte büyük zorluklarla karşılaşmamız doğaldır. Bu nedenledir ki, insanlık tarihi ne teknolojinin tarihi (üretim ilişkileri) ne de sınıf çatışmalarının tarihi (mülkiyet ilişkileri), fakat ikisinin kaynaşmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

"Asya Üretim Tarzı"nın isim babası Marx'tır. Burada geliştirilen AÜT kavramı Marx'ın kavramından farklıdır; fakat, bu farklılığın yeni bir isim gerektirecek kadar büyük olmadığını düşünüyorum. S. Divitçioğlu'nun **Marksist Üretim Tarzı Kavramı - Devlet ve Artık - Değer** (İktisat Fakültesi, İstanbul 1971) adlı kitabında AÜT (ve tarihi maddeciliğin) iyi bir sunuluşu bulunabilir. AÜT için iyi bir bibliyografya A.M. Bailey ve J.R. Llobera'nın "The Asiatic mode of production: an annotated bibliography", **Critique of Anthropology**, no.2 (Automn 1974) ve no.4-5 (Automn 1975) makalelerinde bulunabilir. Kavramın yaygınlaştırılması ve çeşitli uygulamaları için bak. **Sur le Mode de Production Asiatique**, (CERM, ed. Sociales, Paris 1974). E. Mandel'in **The Formation of the Economic Thought of Karl Marx** (NLB, Londra 1971) adlı çalışmasında literatürü de tarıyan AÜT üstüne çok ilginç bir bölüm mevcuttur. Mandel'in 'ortodoks' okulla (CERM gibi) ilgili olarak getirdiği eleştirilerin büyük bir kısmına katılıyorum. Mandel'de feodal ve Asya üretim tarzlarının eşdüzey olduklarına dair ifadeler varsa da, kapitalizmin gelişmesinde mübadele (ve ticarete) verdiği büyük önemden dolayı Mandel eşdüzeyliğin tüm çıkarsamalarını kavrayamıyor. Ayrıca, Mandel mübadele (ve ticaretin) teknolojide bir kaymanın ancak sonucu olabileceğini (nedeni değil) de anlamamış.

Tarih ve tarih teorisi ile ilgili olarak P. Vilar'ın "Marksist tarih: inşa halinde olan bir tarih", **Birikim**, sayı 3, (Mayıs 1975) makalesi çok önemli. Ben, Perry Anderson'un **From Antiquity to Feudalism** ve **The Lineages of the Absolutist State** (ikisi de NLB, Londra 1975) adlı eserlerinden çok yararlandım. **The Lineages**... sanıyorum ki bu konuda yazılmış en aydınlatıcı kitap, özellikle sonuç bölümü ve iki uzun ek. Bu kitaplar olmasaydı belki böyle bir çalışma yapamazdım dahi. Benim (ve P.Anderson'un) tarihi maddecilik anlayışıma tam ters bir yaklaşım B. Hindress ve P. Hirst'ün **Precapitalist Modes of Production** (Routledge, Kegan and Paul, Londra 1975) kitabında bulunabilir. Onlara göre, bir "Asya üretim tarzı kavramı mevcut olamaz". Üretim ilişkilerinden, **via** artık-emeğin temellük biçimi, belirli bir üretim güçleri kümesi elde etmeye çalışan mantıkları aslında çevriseldir: AÜT tartışmalarından da görüleceği gibi, mülkiyet ilişkilerinden mülkiyet ilişkileri elde ediyorlar. Max Weber'in The **Agrarian Sociology of Ancient Civilisations** (NLB, Londra 1975) kitabı, özel mülkiyeti heryerde ve herzaman gelişme ile özdeş kılmaya çalışan Avrupa-yanlı burjuva yaklaşımın iyi bir örneği. Gene de, Mezopotamya ve Mısır'la ilgili ilginç tartışmaları var. Bir diğer yeni (ve çok önemli) kitap, I. Wallerstein'ın **The Modern World-System** (Academic Press, New York 1974) benzer bir hataya düşüyor: feodal üretim tarzının kendine (Avrupa toplumsal kuruluşuna değil) kapitalizmi doğuracak içsel dinamiği atfediyor. Nihayet, Jean Chesneaux'nun **Du Passe Faisons Table Rase** (Maspero, Paris 1976) adlı eserine toplumun (ve tarihin) ancak esas üreticilerin gözleri ile bakmayı kabul ettiğimiz takdirde anlaşılabileceğini bana bir kere daha öğrettiği için müteşekkirim.

SONUÇ

Çağdaş teknolojinin getirdiği ulaşım ve haberleşme olanakları ile bütünleşmiş bir dünyada yaşıyoruz: dağlar, çöller, okyanuslar aşılmış, coğrafya adeta yokolmuş. Ancak, bu nisbeten yeni bir olay. Kapitalizm-öncesi dünya tarihi, birbirinden doğal engellerle ayrılmış ve nisbeten bağımsız gelişen dünya-sistemlerinden oluşuyor. Çin, Hint ve Akdeniz-Avrupa kapitalizm-öncesinin üç ana dünya sistemi. Şu halde, bunların tarihlerinin de yeknesak ve doğrusal olmalarını bekleyemeyiz. Fakat, maddeci paradigma doğru ise, üstyapıdaki sonsuz farklılıklara rağmen, üretim ilişkileri düzeyinde güçlü özdeşlik eğilimlerinin olması gerekir. Bu çalışmada, böyle bir yapısal özdeşliğin varlığını göstermeyi denedim. Buna göre, bir yörenin tarihinin özgüllüğü ancak diğerlerinin aracılığı ile anlaşılabilir: dünya sistemlerinin çoğulluğuna teorik yaklaşımın tekilliği tekabül etmeli.

İDRİS KÜÇÜKÖMER'İN MİRASI [1]

BAŞLARKEN

İktisat Fakültesine 1962 sonbaharında başladım. Oturma kapasitesinin belki iki katı çiçeği burnunda üniversite öğrencisi 2 nolu anfiye doluştuk. Kruvaze lacivert elbisesi ile neredeyse bir İngiliz Lordu zannedeceğiniz genç bir hoca etrafı üzüm salkımı gibi ayakta öğrenciler sarkan yüksekçe kürsüye çıktı. Alışmadığımız bir coşku ile konuşmaya başladı. Afalladık, büyülendik. Bir hafta sonra odasını bulup yanına gittim; okulu bitirince onun kürsüsünde asistan olmak istediğimi söyledim. İdris Küçükömer'le böyle tanıştık.

1962 sonbaharından YÖK'ün gelmesi üzerine Üniversiteden istifa ederek ayrıldığım 1982 yazına kadar geçen 20 yıl boyunca Hoca'nın öğrencisi oldum. Umumi İktisat ve İktisadi Doktrinler Tarihi Kürsüsüne girdiğimde Hoca Doçent fakat Kürsü Başkanı idi. Kısa süre sonra, 1967 olmalı, şu günlerde İktisat Fakültesinin ve İstanbul Üniversitesinin unutmaya çalıştığı bir ayıp işlendi; önce Küçükömer'in hemen ardından kürsü ve kader arkadaşı Sencer Divitçioğlu'nun Profesörlüğe tayinleri fakültenin etkin kişilerinin yoğun çabaları ile Üniversite Senatosunda engellendi. Danıştay'a başvurup kazandılar ama Rektörlük uygulamadı. Her iki bilim adamını çok yıpratan, en verimli çağlarında küstürüp üretkenliklerini yokeden uzun bir sinir harbi sürdürüldü. Öğrencileri teker teker Profesör olurken onlar Doçent kaldı. Bir öğrencileri Profesör yapıldı ve Kürsü Başkanlığına getirildi. Bütün bunlar YÖK öncesinde, İstanbul Üniversitesinin kendi erkanı tarafından düşünülüp uygulandı.

1970'lerin sonuna doğru 10 yıllık bir gecikme ile ayıp tamir edildi ama galiba hasar tamir edilmezlik noktasına yaklaşmıştı. Derken 12 Eylül ve ardından YÖK geldi. YÖK Başkanı İhsan Doğramacı'nın bizzat yönettiğine kesinlikle inandığım bir orkestra, 1402 sayılı kanunu cömertçe Üniversitede kullanmaya başladı. Ben birkaç ay önce istifa etmiştim; onlar emekliliklerini istemeyi düşünürken 1402'lik oldular.

Hoca'yı genç yaşta aramızdan alan şifasız hastalıkta bu yıpratma mekanizmasının bir yan ürününü görüyorum. Devlet-biyoloji işbirliğinde, Türkiye'nin geçmişine bakılınca, devletin aktif unsur olması şaşırtıcı durmuyor. Küçükömer'in de en sevdiği temalardan biri Türk aydınında devlet kavramının biyolojik kökenleri idi. "Kapıkulluğu artık genetik yapıya yerleşmiş; toplumsal alandan çıkıp biyolojik belirlenme düzeyine geçmiş" derdi. Baskı da öyle oldu sanki; siyasiden yola çıkıp biyoloji ile noktalandı.

---

[1]) Bu yazının ilk bölümü, ufak tefek farklarla Hocanın vefatından hemen sonra İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyetinin yayın organı **İktisat Dergisi**'nin yayınladığı özel sayıda (Eylül 1987) çıktı. Bu hali ise İdris Küçükömer: Bütün Eserleri, 6, **Anılar ve Düşünceler** (Bağlam yay.İstanbul 1994) içindedir.

Evet, onu öldürdüler. Önce siyaseten, sonra akademik, nihayet biyolojik olarak. Kendilerinden bağımsız ve boyuneğmeden yaşamaya, düşünmeye çalışan insana tahammül edemedikleri için. Onlar öldürdü. İdrisgil analizler sık sık "**onlar**" sözcüğü ile başlardı. "**Onların**" kim olduğu hiçbir zaman açıkça söylenmese de, biz anlardık. Türkiye'de görünmeyen, görününce de söylenmeyen bir nihai karar odağı olduğunu düşünürdü. Sanki bütün elitin, ya inandıkları yada korktukları için katıldıkları sessiz ama etkin bir komplo, Doğu Devletinin özü idi "**onlar**". Ve toplum toplum olmaya doğru her adım attığında karşısında onları bulurdu. "**Bu memleket sahipsiz değildir**" derler, tıkır tıkır işleyen mekanizmalarını devreye sokarlardı. Onlar başarılı oldukça Hocanın karamsarlığı artar, "**Doğululuğun genetik kökenleri**" tekrar gündeme gelirdi.

BİR DÖNEM, BİR KUŞAK

İdris Küçükömer'in yaşam çizgisi bir kuşağı özetliyor. 1920'lerin başından 1930'ların sonuna kadar geçen 20 yıllık sürede doğan bir kuşak. Cumhuriyet'in ilk çocukları. Çok önemli bir kuşak; bir süredir Türkiye'yi yöneten, 1960'dan bu yana siyasi yaşama damgasını vuran bir kuşak. Küçükömer'in yolu, ancak kendi neslinin diğer yönelimleri ile birlikte ele alınınca anlaşılabilir. D.Avcıoğlu, T.Güneş, Ç.Altan, M.Toker, T.Aydemir, K.Evren, S.Demirel, B.Ecevit, T.Özal ... Her biri ayrı yollara gittiler ama aynı potadan çıkmışlardı.

Bırakın bugünkü 20-30 yaş grubunu, şimdi yarım yüzyılı deviren benim neslimin bile anlayamadığı, anlayamayacağı bir dünyadan geliyorlardı. 600 yüz yıllık bir imparatorluğun gözleri önünde çöküşünü yaşamış (ve nedenlerini anlayamamış) bir yönetici sınıf yeni sınırları içinde bir toplum kurmaya çalışıyor. Devletten topluma giden (gidemeyen?) garip nedensellik bir tek parti rejiminde somutlaşmış. Pirandello'nun sevimli bir oyunu vardır: 7 kişi yazarını arıyor. Tiyatro gibi, T.C. Devleti de kendisine halk arıyordu. 30'lardan itibaren, o devir Avrupa'sının modasına uyarak, bu arayışı totaliter bir yapı içinde, resmi literatürümüze "tek parti rejimi" diye geçen bir diktatörlükle yürüttüler. Küçükömer'in nesli "Ebedi Şef" ile ilkokula başladı; Güneş Dil Teorisini öğrendi; Recep Peker'in "İnkılap Dersleri" ile demokrasinin kötü bir şey olduğunu ve zaten iflas ettiğini okudu; paramiliter öğrenci kuruluşlarında eğitildi; "Milli Şef" ile lise bitirdi; Yakup Kadri'nin Ankara'sının ikinci bölümündeki ülkü, o ışıksız kentlerdeki bakımsız çocukların hayal dünyalarını doldurdu.

Toplumundan öylesine izole olmuş bir bürokrat-yönetici (kapıkulu!) sınıfın meşruiyetini kendisine bir "toplumu kurtarma misyonu" atfederek tesis etmeye çalışması aslında şaşırtıcı değil. Dönemin fiili yöneticileri yazdıkları senaryo ve kurgusunu yaptıkları oyundan mesafe alabilecek tecrübeye ve bilgiye sahipti. Yani, kendileri kurtarma masallarına inanmayacak kadar gerçekçi olabildiler. Ama, oyunda baş rol verilen kentsel kökenli öğrenci azınlık, bu ideolojinin içine doğup içinde büyüyecek. Onlar için, bu misyon kişiliklerinin, hatta doğalarının bir parçası; sanki biyolojik belirlenmelerine girmiş.

Tekrar sözü kasden biyolojiye getirdim. Totaliter bir dönemin bütün propaganda imkanları ile oluşturduğu ideolojinin, onu taşıması hedeflenen insanlarda nasıl acımasız bir tabiyet yarattığını vurgulamak için. Bu insanların herhalde çok büyük bölümü beyinlerine nakşedilen dünyayı hiç sorgulamadan

yaşadı, hala öyle yaşamayı sürdürenler de pek az değil galiba. Ama, bazıları, aynen İdris Küçükömer gibi, geç de olsa, o dünyayı sorgulamaya başladı. Sorguladıkça da, gücü karşısında şaşırıp kaldı. "Tek parti" fikriyatının ve içerdiği toplumu kurtarma misyonunun Türkiye'yi nasıl bir ideolojik-siyasal-toplumsal hapishaneye dönüştürdüğünü herkesten önce, herkesten çok hissetti.

Cumhuriyet döneminin Osmanlı-Türk yönetici sınıfta getirdiği en büyük ideolojik yenilik belki bu noktada. 19üncü yüzyıl ve 20inci yüzyıl başı reformcuları hep "devleti kurtarmak" peşindeydi. "Tek parti dönemi" ise yetiştirdiği gençlere misyonlarını toplum düzeyinde tanımladı. Ama devleti de geri plana çekmeden. Onların misyonu, toplumu devlet eliyle kurtarmaktı. Varsın toplum bütün bu olup bitenlerden habersiz yaşamını sürdürsün; varsın o gençler kurtaracakları toplumu hiç tanımasınlar. Toplumu kurtarma misyonunu yüklenen devlet -ki herhalde artık büyük harflerle DEVLET diye yazmak gerekecek- bu sorunların hepsini çözecektir.

Böyle totaliter idelojilerle yetişen gençler Türkiye'ye özgü bir olay değil. Başka yerlerde ve başka zamanlarda aynı şeyler olmuş, bugün de dünyanın bir sürü köşesinde oluyor. Türkiye'ye özgü olan, ve İdris Küçükömer'in hayatı ile beraber izleyebileceğimiz süreç, "tek parti rejiminin" en güçlü olması gereken anda, 1940'lar sonunda aniden sahneyi terkedivermesi. Toplumu kurtarmaya yetiştirilen neslin de kendisini aynı süratle yabancı bir diyarda, Demokrat Parti iktidarı altında buluvermeleri.

Aradan o kadar çok zaman, köprülerin altından o kadar sular geçti ki, o günleri yaşayanların bile yaşadıkları şokun duygusal şiddetini bugün hatırlamaları mümkün değil. Ancak benim gibi bir aracı, bir hikaye anlatıcı devreye girerek onlara (ve o şoku yaşamamış olanlara) tekrar anlatacak, muhayyelelerinde o günleri yeniden kuracak.

1945'de çok partili rejime geçiş, toplumun iç dinamiğini, toplumsal güçlerin talep ve mücadelelerini yansıtmayan, "dışarıdan" belirlenmiş bir olaydır. Hatta, işin özünde ciddi bir demokrasiye geçiş niyetinden bile sözetmek zordur. Dışarının gözünü boyamayı, Savaşı kazanan Demokrasi Cephesine Türkiye'nin savaş öncesi ve savaş boyunca iç ve dış politikasında maluplarla yakınlıklarını unutturmayı amaçlayan bir kozmetik operasyon amaçlanmıştı. Devrin yöneticileri, seçimleri kazanmasa da Batı'yı tatmin edecek kadar bir muhalefet beklentisi ile bu operasyona girişmişlerdi. İktidarın kendilerinde kalacağından o kadar emindiler ki, tek parti yönetimi için düşünülmüş ve Kuvvetler Birliğine dayanan 1924 Anayasasında değişiklik yapmak gereğini bile duymadılar. Zaten muhalefetin kendi içlerinden birilerince yönetilmesini sağlayarak akıllarınca "Majestelerinin muhalefetini" kuruyorlardı.

1945 yılında Türkiye'de olup bitenlerin garipliğini iyice gözümüzde canlandırmak için, başka ülkelerde diktatörlükten demokrasiye geçişin meşakkatini hatırlamak yeter. Yakın geçmişte Doğu Avrupa'da ve Sovyetler Birliğinde, daha önce Filipinler'de yada Kore'de olup bitenleri düşünelim ([2]). 1945

[2]) Herşeye rağmen diktatörlükten demokrasiye geçen ülke sayısının azlığı örneklerde bizi kısıtlıyor. Ama, bizim tek parti rejiminin çağdaşları olan İtalya, Almanya ve Japonya ancak bir savaşı kaybedip yabancı ülkeler tarafından işgal edilerek demokrasiye geçtiler. Benzer bir süreç Yunanistan'da 1970'lerde (Türkiye'nin Kıbrıs harekatı) ve Arjantin'de 1980'lerde (Falkland adaları macerası) yaşandı.

yılında İsmet Paşanın CHP'si sokak gösterileri, grev dalgaları, tutuklanan muhalefet liderleri, kapatılan gazeteler, siyasi cinayetler, suistimal skandalları, işkence suçlamaları arasında çaresizlik içinde kalarak toplumsal muhalefetin baskısına boyun eğmek zorunda mı kaldı? Tabiki hayır. Çok partililik "devletin çıkarları" açısından gerekli görülerek topluma bir sabah tebliğ edildi. Son kırk yılın çalkantıları bu tersliğin kaçınılmaz sonucu idi galiba: çatısı üstüne oturan bina yıkılmasın da ne yapsın?

Devletin oyununu Türkiye halkı oyu ile bozdu. Ama, oyunun kurallarını değiştiremedi. Bir yandan 1924 Anayasası, öte yanda "tek parti" ve İttihatçılık geleneğinden yetişme Menderes-Bayar ekibi, zamansız doğan çocuğu erkenden öldürmeye fazlası ile yetti. Dış dünyada soğuk savaşın tepe noktalarına çıktığı 1950'lerde, Türkiye herşeyi tersinden yaşamağa başladı. Toplumun da, devletin de hazırlıksız giriştiği çok partili düzen giderek toplumla devlet arasında inanılmaz bir tansiyona dönüşüp 27 Mayıs'ta yapılan askeri darbe ile parçalandı. Amacımız yakın tarihimizin bir özeti olmadığına göre, ayrıntılara girmek gerekmiyor. Bu parçalanışta Küçükömer'in nesli baş aktör rolünde. Bizlerin anlaması, hatta belki de sempati ile bakması gereken şey, üstlerine yüklenen tarihi misyonun 1950'lerin konjonktürüne çarptığı noktada, bu neslin radikalleşerek demokrasiyi reddetmesi. Kendilerini ileri, çağdaş, pozitif ([3]) olan herşeyle özdeşleştirip, toplumlarını kendilerine çekebilmek için bir süre boyundurukları altında tutma gereğine inanmaları. Velhasıl, kendi oluşum yıllarını kendi üretken yıllarında yeniden (ve daha mükemmel) üretmek arzusu ile yanıp tutuşmaları.

DARBELER VE CUNTALAR

1923'den beri demokrasiyi mümkün kılan kurumların hiç birisinin yeşertilmediği, tam tersine kaynağından ve kökünden kurutulduğu bir toprağa 27 Mayıs darbesinden düşen tohumunun doğurgan olmaması mümkün değildi. Cuntalar, darbe denemeleri, "ilerici" yada "gerici" darbeler, darbe içinde darbeler, vs. birbirini izleyerek Türkiye'yi 1980'lere getirdi. Darbeci askerler kendilerine davetiye çıkartan ve iktidarlarında yönetici olmak için yarışan mümtaz sivil şahsiyetler, cuntacı siviller ise belde tabanca darbe tezgahlamakla iştigal eden genç subaylar ve Çankaya hesapları ile onları koruyan yaşlı subaylar bulmakta hiç zorluk çekmedi.

İdris Küçükömer'le yazımın başında anlattığım gibi İktisat Fakültesinin 2 Nolu anfisindeki ilk karşılaşmamızdan kısa bir süre sonra, sanırım Kasım 1962 olmalı, hocanın yönetiminde ilk öğrenci yürüyüşümü yaptım. 1961 seçimlerinde

---

Benim bildiğim tek sulhçu yol, diktatörün ölümü ile demokrasiye geçen bugünün İspanya'sı. Portekiz ise arada bir yerde: diktatörün ölümü ile başarısız bir sömürgecilik savaşının kesiştiği noktada bir darbe sonucu tek parti rejiminden kurtulabildi. Son dönemde Doğu Avrupa ülkelerinde yaşananlar klasik anlamda "iç" dinamikle açıklanamaz: 1956`da Macaristan`ın ve 1968`de Çekoslavakya`nın Sovyetler tarafından (yeniden) işgal edilmesinin de kanıtladığı gibi, bu ülkeler halkı, dış zorunluluk olmasa çoktan işgalle kurulmuş diktatörlükleri bir halk hareketi ile yıkacak kıvamda idiler. Nitekim, dış baskı kalkar kalkmaz, diktatörlük rejimleri kütle hareketi karşısında çözüldü.

[3]) Pozitivizmin Türkiye'deki (ve özellikle Kemalist ideolojideki) belirleyici etkisini pek çok sosyal bilimcinin çalışması vurguluyor. Küçükömer de, pozitivizmle ilişkilerini sürekli tanımlamak ihtiyacını duyan, onunla da onsuz da edemiyen bir arayışın örneğidir.

halk CHP'yi iktidara getirmeyerek demokrasiye layık olmadığını kesin kanıtlamıştı. Bizim okuduğumuz gazetelere bakılırsa, şeriat geri gelmek üzereydi ve dinamik ve etkin güçler (yada "ordu-gençlik ele ele") acilen duruma müdahale etmezse her şey elden gidiyordu. Biz de Şişhane'ye doğru yürüyorduk. Ayrıntılarını ve mekanizmalarını bilmiyorduk ama, bu yürüyüşlerle yeni bir darbenin geleceğini anlıyorduk. Ortada efsanemsi bir Talat Aydemir ismi dolaşıyordu. Şişhane'de, polis yürüyüşü dağıtmak istedi. Biz (öğrenciler) tam paniklerken, ilk sırada yürüyen Küçükömer öne atıldı ve dağılan yürüyüşü toparlayıp polis engelini aşmayı sağladı. O bir, ben onbinlerden bir, o yürüten ben yürütülen, Hoca ile ilk müşterek eylemimiz böyle oldu.

O günler heyecanlı günlerdi. Yön dergisinde Mümtaz Soysal, Doğan Avcıoğlu, Bahri Savcı gibi 1961 Anayasasını yapanlardan darbe fetvaları okur, Sosyalist Kültür Derneği toplantılarında Çetin Altan ve İdris Hoca'dan bu düzenin derhal değişeceğini dinleyip sonra da onları omuzlarımızda Cağaloğlu'nda dolaştırırdık. Öyle aramızda bölünme filan da yoktu. "İlerici" sıfatına layık herkes aynı blokta buluşmuş, bir yıl önce seçimle gelen parlamentonun bir darbe ile bir an önce kapatılması ve Türkiye'nin arzulanan "ilerici" tek parti/askeri diktatörlük rejimine geçmesi için elbirliği ile mücadele ediyordu ([4]). Hoca'nın yaşamında çok önemli günlerdi onlar. Aydemir asker kanadın, İdris ise sivil kanadın lideri idi. Darbe öncesi aralarında oluşan çekişme ve kavgaların giderek nasıl bir kopuşla sonuçlandığını çok sonra Hoca'dan dinleme imkanım oldu.

Darbe iki kez denendi ama başarıya ulaşamadı. 1963 Mayısında (biz birinci sınıfı bitirirken) Küçükömer'in Balmumcu'ya alındığını duyduk. Aydemir'le yolları daha ilk darbeden önce ayrıldığı için, bildiğim kadarıyla mahkemeye bile çıkmadan bir kaç ay sonra serbest bırakıldı. Hoca dersini almıştı. Onun neslinde bu dersi alamayan başkaları juntacılığı sürdürdüler.

Küçükömer'in kişiliğinden gelen ve daha sonraki gelişmesini de açıklayan bir hususiyeti onu kendi neslinde ayırdediyordu: cesareti ve ataklığı. Sivil Türk aydınının geleneksel kaypaklığına başvurmamış, kelleyi koltuğa alıp bir albayla junta kurmuş, lider olarak juntanın sorumluluğunu paylaşmıştı. Mutlak iktidara giden yolun bile nasıl bir iktidar olduğunu birinci elden yaşamış, mutlakiyetçi bir devletin ve içerdiği mutlak iktidarın pisliğini görmüştü. O deneyimle her ikisinden de nefret etti. Fakültedeki odasında o günleri anarken, "iktidarın anlamını bilmezsiniz; ben şu kapıyı tekme ile açıp girerdim" derdi. Kendisinin başını çektiği olayın İsmet Paşa'ya karşı girişilecek bir darbe olmasından özel bir keyif alır, Paşa'nın Üniversite Rektörlerini toplayıp kendisi için "bu adamı derhal üniversiteden atın" diye bağırdığını gururla anlatırdı. Aydemir olayının farklılığı burada idi: diğer juntaları, örneğin bir 9 Mart'ı hatırlayınca, karşılaştırmanın zorluğu anlaşılır. Hocanın radikalizmi, darbenin büyük harfle yazılan devleti simgeleyen İsmet İnönü'ye karşı planlanması ile bir şiirsellik kazanıyordu. Küçükömer hep radikal kaldı, çünkü hep çürümüş bir geçmişten köklü bir kopuştan yana tavır koydu; sürekliliğin getireceği küçük hesapların ucuzluğunu

[4]) Örneğin SKD kurucular listesini yada Yön Bildirisini imzalayanları bugün gözden geçirirseniz çok ilginç isimlere raslarsınız. Bak. H.Özdemir: **Yön Hareketi**, Ankara 1986, sondaki ekler.

reddetti. Onun darbeciliğini bile neredeyse sevimli hale getiren bu kirletilemiyen inançlılığı idi. Öyle yaşadı. Öyle öldü.

O günleri yanında geçirmediğim için yaşadığı iç fırtınaları bilmiyorum. Sonraları yaptığımız geri dönüşler kısmi kaldı, duygusal boyutunu ya unutmuştu, yada hatırlamak istemedi. Beni etkileyen ve yoğun bir iç hesaplaşmayı özetlediğine inandığım bir sözünü unutmadım: "Darbeden sonra ya o (Aydemir) beni öldürecekti, yada ben onu. Başka çare yoktu. Bunu ikimiz de anlamıştık".

Bunlar olurken, aydın kesimde 1960'lara esas damgasını vuracak önemli bir bölünmenin başlangıcını görüyoruz: Türkiye İşçi Partisi'nin canlanması. Bir kısım aydın, sivil bir oluşum için TİP'te odaklanıp sosyalist düşünceye ilk sağlıklı adımlarını atmaya hazırlanırken, darbeci radikaller Yön Dergisi etrafında Nasır modelini netleştiriyorlardı. Küçükömer tereddütsüz bir tavırla TİP'i seçti. Sivilcilerle askerciler arasındaki saflar böylece belirlendi. Sonradan bunlar bir sürü isim aldılar ama işin bu özü, bu saflaşma değişmedi. Küçükömer hayatının geri kalan bölümünü sivil toplumu, hatta tüm sivil hareketleri askeri darbelerden, "Onlardan" korumaya adadı desem bir abartma olmaz sanırım.

ASYA ÜRETİM TARZI VE TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ

Benim Fakülteyi bitirip İdris'le Sencer'in yanına asistan girdiğim 1966 yazı yeni bir mücadelenin teorik düzeyde tırmanmaya başladığı günlere rastladı. Sencer Divitçioğlu'nun "Azgelişmiş Ülkeler ve Asya Tipi Üretim Tarzı" daha yeni yayınlanmıştı. Kendimi son derece canlı bir entellektüel tartışmanın ortasında buldum. Üstelik, konunun çok ciddi politik çıkarsamaları olduğu hemen seziliyordu. İlk bakışta, Osmanlı toplumunun iki Marksist teorik modelden (Asya üretim Tarzı -AÜT- ve Feodalite) hangisine uyduğu (benzediği, yakın olduğu, vs.) araştırılıyordu ([5]). Ancak, ortada böyle bir soyut ve teorik soru için fazla heyecan, polemik ve sertleşme vardı. Nitekim, biraz eşeleyince, AÜT'ün aslında Türk aydınının ezeli ve ebedi meselesini, devlet-toplum yada asker-sivil ilişkisini, yani askerin siyasetteki rolünü tartıştığı ortaya çıkıyordu.

Solun içinde o devirde ve sonraları bu tartışmayı çok küçümseyenler oldu. Eleştirilerden en haksızı, Batı'da moda olmuş bir tartışmayı Türkiye'ye getirme, yani taklitçilik yapma suçlaması idi. Y.Küçük hızını alamayıp "ajan" (kibar olsun diye ajanın italyancası "acenta") sözcüğünü bile kullandı. Aşağıda açıklayacağım gibi, bence Türkiye düşünce tarihinde en özgün (ve önemli) dönemeçlerden biri bu tartışmadır.

Tartışmanın aniden belirmesinde bazı açıklaması zor noktalar gerçekten vardır. Asya Üretim Tarzı kavramı, Sovyetler Birliği tarafından Sovyet-Çin çatışması kapsamında tezgahlanmış olabilir. Hedef, Çin'i karalama kampanyasına teorik destek sağlamaktı. Rivayetlere göre, Marx'ın yapıtındaki Asya toplumlarına ait bölümler Stalin döneminde proleter diktatörlüğü ile uyumsuzluk gösterdikleri nedeniyle sansür edilmiş, fakat Çin'in Moskova çizgisinden sapması üzerine hemen hatırlanıp piyasaya sürülmüştü. Bunlar muhtemelen doğrudur. Ama sonucu değiştirmez. Türkiye açısından ilginç olan,

[5]) O sıralarda "Asya Tipi Üretim Tarzı"nın kısaltması olan "ATÜT" kullanılıyordu. Sonradan, bir bölümümüz "Tipi" sözcüğünün gereksiz olduğunu düşündük ve "AÜT" demeye başladık.

aynı tarihlerde, TİP'in kuruluşu ile canlanan Türkiye solunda özgün bir kişilik ve kimlik arayışı içinde kadroların varlığıdır. Bunlar, Batı'nın evrim çizgisinden farklılık gösteren modellere karşı duyarlılık taşıyorlardı. AÜT, sosyalist aydınların Türkiye'nin özgüllüğünü kavrama ve siyasi ittifak ve stratejileri bu özgüllükten hareketle düşünme arayışına bir cevap getirebildiği için ilgi çekti.

Kemalist ideolojinin 1960 sonrasında Türkiye solu üstünde ideolojik hegemonya kurmasından önce yetişmiş sosyalistlerde bu arayışı görürüz. M.A.Aybar, B.Boran, A.İlhan, S.Divitçioğlu gibi marksistler, tek parti döneminin anlamını birinci elden biliyorlardı; çünkü sosyalist olarak içinde yaşamışlardı. 1960 sonrasında, seçkinler arasında hızlı bir radikalleşme sürecine paralel olarak bir sosyalist partinin oluşması ihtimali belirince, Kemalizmle sosyalizm arasına bir mesafe koyma çabasını gösterdiler. Aslında çok az sayıda insanın ilgisini çekmesi gereken teorik bir tartışmanın böylesine yaygın bir ilgi yaratması bir yerde de bu mesafe arayışından kaynaklanıyordu.

Bu noktada, AÜT-Feodalite tartışmasının siyasi (eylemsel) önkoşulunu oluşturan TİP olayına kısaca göz gezdirmek ve rakibi Yön/MDD anlayışı ile karşılaştırmak gerekiyor. Oyların en fazla % 3'ünü almasına ve Parlamento'ya en çok 15 milletvekili sokmasına rağmen (o da sadece 1965 seçimlerinde), Türkiye İşçi Partisi 1963 ve sonrası siyasi yaşamda çok kalıcı etkiler yapmıştır. Bunların tümü dolaylıdır, yani kendi gücünden değil, o güce karşı başkalarının, özellikle CHP'nin tepkilerinden kaynaklanmaktadır. Bu çok önemli olayı açıklamak için biraz gerilere, Cumhuriyet öncesine kadar kısaca inmek gerekiyor.

Aşağıdaki analizin ne kadarının bana, ne kadarının Küçükömer'e ait olduğunu saptamakta doğrusu zorluk çekiyorum. Fikirlerimiz sonsuz tartışmalar içinde o kadar beraberce oluştu ki, belki de böylesine bir ayırım zaten yapay. Okuyucudan ricam, bunları Hoca'nın hipotezlerinin bir özeti gibi görmesi; yanlışlıkları bana, doğruları ona atfetmesi.

İdris Hoca ile sohbetlerimizde sevdiğimiz bir konu, 19'uncu yüzyıl Osmanlı yönetici sınıf reformcularının ([6]) (başka reformcu zaten yoktu ki!) Batı'ya gittiklerinde işçi sınıfı ayaklanmalarından ve sosyalist ideolojiden hiç etkilenmemelerinin nasıl açıklanacağı idi. Hocanın benim de katıldığım tefsiri, Saray-kapıkulu kökenli reformcuların kendilerini iktidar bloku içinde hükümet alternatifi olarak gördükleri, yani halkın ayaklanması ile iktidara gelebilecek bir radikal yada sosyalist hareketi tahayyül dahi edemedikleri şeklinde özetlenebilir. Bence, Batı'da o dönemde çok güçlü olan sosyalist harekete karşı duyarsızlıklarını başka türlü açıklamak mümkün değildir. Yazının ilk bölümünde de belirttiğimiz gibi, misyonları DEVLET'i kurtarmaktı; toplumla fazla ilişkileri yoktu.

Bu bakıma, 1917 Sovyet Devriminin gerçekleşmesi Osmanlı yönetici sınıfında büyük (ve beklenmedik) bir şok yaratmıştır. Cumhuriyet tarihimizin iyi anlaşılması için, bu psikolojik şokun sağlıklı tahlili zorunludur. Çarlık Rusyası gibi Osmanlıya komşu ve Osmanlıya kıyasla güçlü bir ülkede halkın ayaklanıp

[6]) Tanzimat sözcüğünün bugünkü dilde karşılığının reformlar olduğunu hatırlatırım. Kendilerine koydukları isim ister Jön Türk, ister Yeni Osmanlı, ister İttihatçı, ister Kemalist olsun, bu insanlara aslında "Tanzimatçılar" demek geneolojik olarak da doğru sanırım.

iktidara o ana kadar yönetim kadrosunun tümüyle dışında kalmış insanları getirmesi, üstelik bu iktidarın halkın desteği ile iç ve dış düşmanları yenerek kalıcı olmayı becermesi onlar için anlaşılamaz bir şeydi. Osmanlı, Paşaların ve Beylerin yaptığı darbeleri anlamakta hiç zorluk çekmiyordu. Ama, içlerinde bir teki bile Harbiye yada Mülkiye mezunu olmayan bir kadronun halk ayaklanması ile DEVLET'in başına geçmesi onların bildikleri darbelerden çok farklı bir dinamiğe işaret ediyordu. Velhasıl çok tehlikeli idi. Osmanlı-Türk yönetici sınıfının sol ideoloji ile ilk teması böylesine şaşırtıcı koşullarda gerçekleşti.

Nitekim, 1920 sonrasında, Cumhuriyetin kurucu kadrosunun en çok özen gösterdiği hususlardan biri, bürokrat-aydın yönetici zümre içine sosyalist (o devrin terminolojisi ile Bolşevik) ideolojinin sızmasını engellemekdir. Bunda tereddütsüz başarı kazandılar. 1963 yılına kadar, Türkiye'de yaygın aydın desteğine sahip bir sosyalist hareketten, hatta herhangi bir sosyalist hareketten bahsetmek olanaksızdır ([7]). Kentsel bürokrat-aydın yönetici kadro hiç fire vermeden CHP etrafında kenetlenmiş, aralarındaki radikal sayılabilecek unsurlar ya CHP içinde eritilmiş yada etkisiz hale getirilmiştir.

1945-50 arasında, 20 küsür yıllık diktatörlükte küçük özgürlük filizlerinin belirmesi, CHP'nin kentsel aydınlar üstündeki tekel gücünü tehdit eder gibi olmuştu. Tan Gazetesinin tahribi ve ardından Sertel'lerin mahkumiyeti, Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesindeki temizlik, Sabahattin Ali'nin öldürülmesi gibi tekil tezahürlerini hatırladığımız bir baskı süreci, bu ayrışmayı derhal sona erdirdi ([8]). 1950 sonrasında, ayakları baş yapan Demokrat Parti iktidarında, CHP ile kentsel aydınlar arasındaki organik "sınıf bağı" güçlenerek süregeldi ve 27 Mayıs darbesi ile doruğuna ulaştı. Sınıfla partisi darbede bir bayramın lezzetini, bir karnavalın heyecanını müştereken yaşadılar.

Ancak, bu sefer balayı çok kısa sürdü. M.A.Aybar'ın yönetimindeki TİP, Cumhuriyet tarihinde ilk kez aydınların CHP dışında bir odakta kendilerine yer bulmalarına imkan veriyordu. CHP'nin hiç bir ekonomik ve toplumsal içeriği olmayan tutucu muhalefeti ve tümüyle eskimiş kadroları karşısında, radikal toplumsal talepleri dile getiren bir partinin kentsel aydınları cezbetmesi kaçınılmazdı. Benim neslim o devri birinci elden biliyor. TİP'le birlikte kentsel aydınların dünyalarında yeni bir ışık belirdi ve CHP dışında kimlik arayışı eğilimleri güçlendi.

Küçükömer'le Divitçioğlu'nun, başka öğretim üyeleri ile birlikte TİP Bilim Kurulunda yer almaları bu bakıma çok önemlidir. Genelde eğitim ve özelde

---

[7]) Uygulanan yöntem solun kökünden kurutulması idi. Şüphesiz, Tek Parti Diktatoryasının organik uzantısı olan ağır sansür ve böylece oluşan "entelektüel çöl" Türkiye'yi Batı medeniyetinin zengin ekonomik, siyasi ve toplumsal düşünce hareketliliğinin dışında tutarak bunda esas etken oldu (bak.A.S.Akat, **Alternatif Büyüme Stratejisi**, İletişim Yay. İstanbul 1983, s.31). Tek tük direnenler, Nazım Hikmet örneğinin açıkça gösterdiği gibi, o dönemi hapisanelerde geçirdiler. M.Ali Aybar, 1945 yılında bile, değil sosyalizm, demokrasiyi savunmanın Üniversitedeki görevinden atılmak için yeterli olduğunu anlatıyor (**Güneş Gazetesi**, 20/12/1987). Türk solunun 1945 öncesi hatıratının polis ajanları ile dolu olması (ve herkesin herkesten polis diye şüphelenmesi) bir raslantı yada paranoya değildir, Tek Parti Diktatörlüğünün gerçeğini yansıtmaktadır.

[8]) Zekeriya ve Sabiha Sertel'in anılarının okunmasını tavsiye ederim. Tarihin ne güzel bir tecellisidir ki, 1946 yılında Sertel'leri ağır hapse mahkum eden mahkemenin başkanı olan Salim Başol 1961'de Adnan Menderes ve arkadaşlarına idam cezası verdi; bak. S.Sertel, **Roman Gibi**, Belge yay. İstanbul 1987, s.339 ve devamı.

üniversite, Kemalist rejimde hayati bir işleve sahipti: rejimin siyasi olarak kendi kendisini yeniden üretmesinin önkoşulu olan ideolojik egemenlik için, bu iki kurumda kesinkes hakimiyet kurulması gerekmişti. Bütün diğer otoriter-tutucu siyasi hareketler gibi, Kemalizmin iki büyük düşmanı radikalizm ve demokrasi olmuştur. TİP gibi bu iki düşmanı sinesinde birleştiren, yani hem demokrasiyi hem de radikal toplumsal dönüşümleri savunan bir Partinin Üniversite'de güçlenmesinin sonuçları bu açıdan CHP'yi çok ilgilendiriyordu.

Halbuki, 1961 Anayasası ile demokrasiye bir çeki düzen verdikten sonra ([9]), İnönü'nün koalisyon hükümetleri sırasında radikalizmin seçkinci-darbeci kanadını sindirmek nisbeten kolay olmuştu. Ama, aniden TİP'in aydın kesimde CHP tekelini kırdığı, hatta daha da ileri giderek belirli bir hegemonyaya yöneldiği görüldü. İşte, kırk yıllık DEVLET Partisi CHP'nin aniden "ortanın solu" macerasına atılması ancak bu konjonktür bilinince anlaşılabilir. Aydın kesimde TİP'in rekabeti, Recep Peker'in, "Milli Şef"in, Şemsettin Günaltay'ın, Kasım Gülek'in partisini bir gecede "solcu" yapıverdi. TİP'in dolaylı da olsa Türk siyaset hayatındaki önemli etkisi, CHP'nin "ortanın soluna" kayışına yaptığı katkıdır. Üstelik, 1965 seçimleri bütün hesapları altüst eden bir sonuç verdi. Alınan tedbirlere rağmen, Süleyman Demirel'in Adalet Partisi oyların % 50'den fazlasını alarak tek başına iktidar olurken, CHP oyları % 30'un altında kaldı. TİP ise bambaşka insanlardan oluşan 15 milletvekilini Parlamentoya soktu.

1965 yılı sonlarında Türkiye'ye bakınca, muhalefette üç kanat görünür: CHP, Yön Dergisi'nin simgelediği cuntacılar ve TİP. Objektif bir gözlemci, bu üçlüden en fazla dinamizmin TİP'te olduğunu, TİP'in süratle gelişmesini, giderek diğer ikisini tasfiye ederek toplumsal muhalefetin ana arterini oluşturmasını beklerdi. Yanılırdı. Tam tersi oldu. Diğer iki akım TİP'e karşı hızla mesafe kazanmaya başladılar. CHP kanadında, Ecevit'in 1966'da Genel Sekreter seçilmesinden sonra ([10]), yeni yönetim daha sonra adı "Sosyal Demokrasi" olacak popülist bir çizgiyi geliştirerek TİP'in kütle tabanında etkinliğini sınırladı ([11]). Cuntacı radikalizm ise, Milli Demokratik Devrim (MDD) stratejisi sayesinde sosyalist hareketin bir kanadı ile işbirliğine giderek TİP'in militan gençlik kadrolarına el koydu. Böylece, Türkiye'nin siyasi gelişmesi açısından son derece

---

[9]) 1961 Anayasasına ilişkin olarak aydın kamoyunda yaygın kanı ile çeliştiğimin farkındayım. Bence 1961 rejiminin özü, Ocak-bucak teşkilatlarının yasaklanmasında yatıyor. CHP, böylece DP'yi destekleme ihtimali daha yüksek olan büyük kütleleri pasifize (bugünkü deyimle depolitize) etmeyi planlıyordu. Kütlelerin siyasete katılmalarını sağlayan bu temel kurum yokedilince, bir yandan DP hareket ve parti olarak zayıflarken, öte yandan kentsel azınlığın (yani CHP'nin) aktif olduğu meslek kuruluşlarının etkinliği artacağından, CHP seçmen düzeyinde sahip olmadığı bir gücü bu şekilde iktidar için kullanabilir hale gelecekti. Bunlara Tabii ve Kontenjan Senatörlerini, Meclis idaresi dışında tutulan icra fonksiyonlarını, ve tabiki askere seçimle gelen hükümetle iktidarı paylaşma imkanını veren Milli Güvenlik Kurulunu ekleyebiliriz. Soruna bu açıdan bakınca, 1961 Anayasasının ruhu demokratik değil, korporatisttir. 12 Eylül Anayasası aynı özün devamıdır. Sadece, askerler arada kazandıkları deneyimlerle 1961'de gözden kaçan sivil toplum deliklerini iyice kapatmışlardır.

[10]) Ecevit'in Genel Sekreterliğe seçilmesinin hemen 1965 seçim yenilgisinin ardından gelmesi söylenenlerin doğruluğuna bence yeterli kanıttır.

[11]) Ecevit'in 1960'ların sonunda savunduğu fikirlerde yoğun bir "TİP etkisi" görülür. Gerek parti içindeki "devletli" kadroya, gerek parti çevresindeki "cuntacı" güçlere karşı mücadelesinde, daima demokrasiyi, halkı ve halkla beraberliği savunmuştur. Kendi popülist eğilimleri, TİP'den ve AÜT'den gelen etkilerle birleşince bürokrasiye ve jakobenliğe sert eleştirilere dönüştü. Nitekim, tüm "ilerici" kesimin alkışlarla desteklediği 12 Mark Muhtırasına karşı çıkışı bu vargımızı doğrulamaktadır.

önemli, başarılı olması halinde ülkenin kaderini değiştirebilecek potansiyelde bir hareket ülkenin geleneksel güçleri tarafından boğuldu. Daha sonra partiyi yokolmaya götüren iç çekişmelerin nedeni, 1960'ların ikinci yarısında Kemalizmin iki kanadının atağı karşısındaki başarısızlıktır.

Ben 1968'de iki yıllığına İngiltere'ye gittim. İdris Hocanın TİP içindeki mücadelesini izleyemedim. Malatya Kongresini, öncesini ve sonrasını, hazırlıkları ve mağlubiyeti beraber yaşayanlar arasında olamadım. 1965 ve hemen sonrasının, Türkiye tarihinin en önemli yol ayrımlarından biri olduğunu daha sonra anladım. İdris'in o günden farkında olduğunu biliyorum. Gergin, sinirli, sık sık kızgındı. Türkiye'yi 12 Mart'a götüren süreci engelleyemiyor olmaktan dolayı mutsuzdu. Karamsar günlerinde, cuntanın tümüyle güdümüne girmiş olan gençlik hareketine veryansın eder, "bunlar, Lenin mezarından çıkıp gelse onu bile dinlemezler" derdi.

SOSYALİZM, KEMALİZM VE DEMOKRASİ

Sorun neydi? İdris Hoca ile Türkiye'de sosyalizm üstüne uzun tartışmalar hatırlıyorum. 1965-70 arasında yaşanan biçimi ile, sorun askerin siyatteki yerinin saptanmasıydı. Daha somut konuşursak, o yıllarda her an gelmesi beklenen "ilerici darbenin" sosyalistler tarafından desteklenip desteklenmeyeceği idi. AÜT-Feodalite tartışması da buydu; TİP-MDD çekişmesi de buydu. Açıkça söylenmese, binbir teorik ve taktik retoriğin arkasına saklansa da, hepimiz aslında bunu tartıştığımızı biliyorduk.

Sonradan, hatta çok sonradan, ancak 1970'lerde asıl sorunun başka olduğunu ve İdris'in bunu hepimizden önce, 1968'de gördüğünü anladım. Ne yazık ki, o sıralarda "darbe" tartışmalarının heyecanı Hoca'nın bize gösterdiğini tam anlamıyla kavramamızı engelledi. "Batılaşma - Düzenin Yabancılaşması" kitabının esas çıkarsamasını kafamızda netleştiremedik. AÜT'ün siyasi sonuçlarını tam oluşturamadık. İdris'in ünlü şemasında Abdülhamid'i "ilerici", "ittihatçıları" ve "kemalistleri" gerici ilan etmesinin önemini tam oturtamadık ([12]). Aslında tez çok yalın, sade ve netti. Türkiye'de sosyalist hareketin gelişerek kendisine bir kütle tabanı oluşturabilmesi, ve böylece Türkiye'nin geleceğinde önemli bir toplumsal ve siyasi aktör olabilmesi için, CHP-asker-Kemalizm üçlüsüne kökten karşı çıkması gerektiğini söylüyordu. Türkiye sosyalist hareketinin varoluş önkoşulu, resmi (Kemalist) tarih ve toplum tezlerinden radikal bir kopuşun teorik düzeyden hareketle gerçekleştirilmesinde yatıyordu. Böylece, AÜT'e geri dönüyoruz.

İşin püf noktası karmaşık analizlere gitmeden söylenebilir. Osmanlı-Türk toplumunda, temel üretim aracı olan toprağın sahibi ve o niteliği ile devletten bağımsız olarak toplumsal artığa el koyan bir feodal sınıf var mıdır? Başka türlü söylersek, Osmanlı-Türk devleti, bir feodal sınıfın siyasi organı mıdır? Ampirik düzeyde bu soruya evet demek mümkün gözükmüyor ([13]). Tam tersine, tarımsal

---

[12]) Meşhur tablo kitabın 79'uncu sayfasındadır: Alan Yay. İstanbul 1989.

[13]) Bu tartışmaların içinde yetişmiş bir iktisat tarihçisinin kitabını okuyucuya öneririm. Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı İktisat Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1987. Hoca`nın ve benim AÜT üstüne yazdıklarımız Toplum ve Bilim dergisinin ilk sayılarında yayınlandı. İ.Küçükömer:"Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum", **Toplum ve Bilim**, 2. Yaz 1977; A.S.Akat: "Tarihi

artığa el koyan asker ve ruhban sınıflarının (seyfiye ve ilmiye) bu yetkiyi adeta tümüyle devletten, devlet memurluğundan (kapıkulu ve tımar sahibi olarak) aldıklarını izliyoruz. Toplumsal artığa el koyan Osmanlı yönetici sınıfı bugünkü terminoloji ile sivil-asker bürokrasi oluyor. Demek ki, Türkiye için devlet-toplum ilişkilerini Feodal Üretim Tarzı kavramından hareketle üretilen kategorilerle açıklamak yanlıştır. Farklı kategoriler içeren bir kavramsal yapı olarak AÜT gerçeğe çok daha yakındır.

O sıralarda AÜT'ün teorik çerçevesi çok sınırlıdır. Marx'ın yetersiz tarihi-toplumsal data üstünde büyük ölçüde güçlü sosyolog sezgisi ile yapmış olduğu bir kaç saptamaya dayanılıyordu. Yani, teoride belirsiz, hatta yanlış noktalar vardı. Gene de, Asya Üretim Tarzı kavramının Osmanlı-Türk toplumunu açıklamakta Feodaliteye kıyasla daha gerçekçi bir şeyler söylediği hemen görülüyordu. En önemlisi, feodaliteden farklı olarak, AÜT'de toprağın mülkiyetinin devlete ait olması ve artığın devlet adına devletin tayin ettiği kişiler tarafndan temellük edilmesidir. Hakim sınıfın üretim araçları üstünde mülkiyet hakkı olmaksızın doğrudan üreticileri sömürebilmesi, Stalinist dogma içinde yetişmiş ortodoks marksistleri rahatsız eden bir kavramsal yapıya işaret etmektedir. Çünkü, devlet mülkiyeti tek başına sömürünün olmadığı iddiası için yetersiz ise, buradan, sadece Osmanlı Devletine yada Kemalist Devletçiliğe değil, bizzat Sovyetler Birliğindeki düzene sorular sormak mümkün olacaktır ([14]).

Safkan bir tarım toplumu niteliğini çoktan yitirmiş çağdaş Türk toplumu için yukarıdaki analizin önemi, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi önündeki engellerin hangi sınıflardan kaynaklandığı sorusunda odaklanıyor. Türkiye'de hakim tarım toplumu üretim tarzının feodalite olduğunu önerenler, buradan Milli Demokratik Devrim tezine geçiyorlar. Yani, kapitalizm-öncesi (feodal) kalıntıları temizlemek için, sosyalistlerin küçük burjuva radikalizmini temsil eden (ilerici?) sivil-asker bürokrasi ile işbirliği yaparak bir darbe sonucu iktidara gelmeleri gerekmektedir. Kurulacak ilerici-askeri diktatörlük, ülke ekonomisini dışa kapayarak emperyalizmi kovacak, toprak reformu yaparak feodal kalıntıları temizleyecek, devlet eli ile sanayileşmeyi hızlandıracaktır. Bütün bunlar, ülkenin sosyalizm (ve demokrasi?) yönünde evrimine katkıda bulunacaktır.

AÜT'çülerin gözünde durum tam tersinedir. Sivil-asker bürokrasi kapitalizm-öncesi kalıntının ta kendisidir; Türkiye'nin demokratikleşme ve sanayileşme sürecinin önündeki esas engeldir. Tüm darbeler ve beraberlerinde gelecek dikta rejimleri, kendilerine ne kadar "ilerici" deseler de, demokrasiye ve kapitalizme geçişi geciktirir, kapitalizm-öncesi bürokratik yapıları güçlendirir, dolayısı ile demokrasinin ve sosyalist hareketin gelişmesini durdurur. Yani, sosyalistlerin sivil-asker bürokrasi ile herhangi bir ittifaka girmeleri mümkün

---

Maddecilik ve Kapitalizm-öncesi toplumlar: Asya toplumu Feodalite tartışmasına yeni bir yaklaşım", **Toplum ve Bilim**, 1, Bahar 1977.

[14]) 1989 yılında hızlanan ve 1990 başlarında ani bir çözülme ile sonuçlanan süreç, Doğu Avrupa ve SSCB`nin sosyalizmle hiç bir ilişkisinin olmadığını dost-düşman herkese kanıtladı sanırım. Bizlerin bu vargıya daha 1960`lardan itibaren ulaşmamızda AÜT kavramının büyük katkısı olmuştur. Küçükömer sosyalizm hakkında bir şey yazmadı ama benim "Sosyalist Toplumların Analizi ve Tarihi Maddecilik" , **Birikim**, 35, Ocak 1978, Küçükömer-Divitçioğlu geleneğinin sosyalist toplumlara uygulanması olarak görülebilir.

değildir. Böyle bir ittifak "eşyanın tabiatına" aykırıdır. Sivil-asker bürokrasi ve sosyalist hareket birbirinin en büyük düşmanıdır. Böylece, hem Yön/MDD tezleri çürütülüyor, hem de CHP'nin "ortanın solu" arayışının sınırları ortaya konuyordu ([15]).

İdris Küçükömer'in 1960'lar ortasından ölümüne kadar geçen süre içindeki esas mücadalesini yukarıdaki tema özetliyor. Sosyalist ideoloji ve hareket, CHP-bürokrasi-Kemalizm eksenini (yani "Onları") tamamen dışlayarak gelişmek zorunlu idi. Hocanın bakış açısında, toplumuna bu kadar yabancılaşmış bir yönetici sınıfın tek parti diktatoryası sırasında ürettiği köhne bir ideolojinin, yarınların dinamizmini özümseyen bir ideolojik-örgütsel-kültürel yapıyı hazmetmesi bile düşünülemezdi. Sosyalist hareket bu üçlüden bağımsız olarak gelişmez ve onun tutucu kalıpları içinde donup donuklaşırsa, tarihin onu tasfiye etmesi kaçınılmazdı. Bu durumda meydan tümüyle muhafazakar sağ ideolojilere kalacak, yani Türkiye sağın çok kesin hegemonyasında bir dönem yaşamaya mahkum olacaktı. Demokrasinin gelişmesi için, sağın demokratlaşmasını beklemek gerekecekti. Demokrasinin kökleşmesi ve yerleşmesi gecikecekti.

Bu noktada, örneğin cuntacı radikalizmin düşün yapısını en net biçimi ile özetleyen Yön Dergisinin ideolojisine bakabiliriz. D.Avcıoğlu için, Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde demokrasi mümkün değildi. Yani mutlaka bir diktatörlük, büyük bir ihtimalle askeri diktatörlük gelecekti. Sorun, diktatörlüğün niteliği idi. Avcıoğlu ve Yön, bu varsayımdan hareketle, mutlaka gelecek olan diktatörlüğün bari "ilerici" olması için askerlerle işbirliğini savundu. Sol sivil kadrolar cuntada yer aldığı ölçüde, dikta rejimi sol tandanslı olabilir, ülkenin ihtiyacı olan reformları yapardı. Doğallıkla, bu arada halkın bir türlü oy vermediği sivil kadroları da iktidara taşırdı. Daha sonra olup bitenleri biliyoruz. Cuntacı solun "sağ" diktayı "sol" dikta ile önleme mücadelesi başarılı olamadı. Tüm darbeler, sivil toplumun kısıtlanması, DEVLET'in restore edilmesi, yani Türkiye'nin demokratikleşme sürecinin engellenmesi hedefine yöneldi.

Öte yanda ise, Küçükömer ve onun gibi düşünenler de bir türlü demokratikleşmeyi hızlandıracak ve toplumun derinlerinde kök salmış bir sosyalist hareketi kurmayı beceremedi... Gene de, 1990'larda bakınca, iki strateji arasındaki farklar çok belirgin. Küçükömer hep demokrasiyi savundu. 1964'den bu yana, Türkiye'yi demokrasiden uzaklaştıran dinamiklerin hiç birisine doğrudan yada dolaylı desteği olmadı. Aynı şeyi cuntacı radikaller için söyleyemek mümkün değil. Kemalist ideoloji, 1980'e ve sonrasına damgasını vuran otoriter-militer anlayışın sorumluluğunu paylaştı ([16]). Hala paylaşanlar var. Ama, 20 yıllık bir gecikme olsa bile, sivil toplum 1920'lerde kurulan ve darbelerle restore edilen

---

[15]) Ecevit hareketine rağmen, CHP'nin 1970'li yılları mutlak bir fiyasko ile kapatması analizin doğruluğunu kanıtlamaktadır. Ecevit'in 1980 sonrasındaki macerası, giderek "ulusal sol" (nasyonal sosyalizm) temalarında MHP ile rekabete yönelmesi, SHP'nin önce yerel yönetimlerdeki sonra hükümetteki uygulamaları, bu çerçevede çok da şaşırtıcı durmuyor.

[16]) 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren, elitin küçümsenmeyecek bir bölümünün (ne yazık ki sosyalistleri de kapsayan) çeşitli ittifaklar içinde askeri darbeye oynamaları, uzun dönemde Türkiye'de demorasinin gelişmesine çok olumsuz bir etki yapmıştır. 1980 ve sonrasının otoriter-militer yapılanmasında 1960'larda kaçırılan bir demokratikleşme fırsatının mantıki sonuçlarını görüyorum.

DEVLET'e karşı yavaş yavaş ayağa kalkıyor. Kaderini eline almanın yollarını arıyor.

İDRİS KÜÇÜKÖMER'İN MİRASI

Hocanın yokluğunu en çok hissedenlerden biriyim. Üniversiteden ayrıldıktan sonra birbirimizi eskisi gibi görmez olduk. Ama, farklı köşelerde de olsa, Türkiye'de solun ve aydınların kemalizmle göbek bağlarını koparmaları için mücadeleye devam ettik. 1983 sonrasında, bunun doğal platformunun kendisine "sosyal demokrat" diyen hareket olduğunu düşünmüştük. 1970'lerde sosyalizmi şiddet eylemlerinde arayan gençlerin çok önemli dersler aldıklarını, kemalist DEVLET'in gerçek yüzünü hapisanelerde ve işkence odalarında öğrendiklerini biliyorduk. Onların katılımı ile, Türkiye'nin "sol", "sosyalizm", "sosyal demokrasi" gibi kavramları yeniden tanımlayabileceğini, böylece devletçi seçkinlerin sol üstünde kurdukları hegemonyayı kırabileceğini umut ettik. Ettik ama öyle olmadı. Hocanın ömrü yetmedi. Biz geride kalanlar, başarılı olamadık. Aklımda bu soru hep kalacak: acaba İdris yaşasa idi, 1990'ların başında birşeyler farklı olur muydu?

Soruyu daha da çıplak sorayım. 1987-91 arasında SHP içinde sivil toplumcu sosyal demokratlarla kemalistler arasında yaşanan ve kemalistlerin zaferi ile sonuçlanan çatışma acaba farklı sonuçlanır mıydı? İdris yaşasaydı... Hatta Turan Güneş yaşasaydı... Belki de bugünün tarihi çok farklı yazılabilirdi. 1990'lara toplumsal muhalefetin bütün demokratik unsurlarını içinde toplayan ve evrensel değerleri yerellikle birleştiren yeni bir sentezle, yeni bir siyasi hareketle girebilirdik. Hem Prens Sabahattin'in hem Türkiye İşçi Partisinin, hem Terakkiperver Fırkanın hem Dev-Genç'in, hem 1946 ruhunun hem Karaoğlan Eco'nun mirasçısı güçlü bir sivil toplum hareketini çürüyen devlete alternatif haline getirebilirdik. Ama olmadı.

Şimdi bunların hepsi rüya gibi geliyor. Ütopik bile değil. Uçuk düşünceler... İdris Hoca, biyolojiye ve DEVLET'e mağlup oldu. Tıpkı T.Güneş gibi... Onun ölümünde, galiba Türkiye solu ülke siyasetinde etkin, hatta belirleyici olma şansını da yitirdi. Siyasi ve ekonomik devletçiliğin, otoriter ve militer yapıların, üçüncü dünyacılığın, sivil toplum düşmanlığının ezeli ve ebedi savunucusu kalmaya, ve onlarla birlikte tarih sahnesini belki de bir daha geri gelmemek üzere terketmeye mahkum oldu.

Bu noktada, İdris'in yaşam macerasının açık bıraktığı esas soruya gelmek istiyorum. "Doğu toplumunun" -"doğu despotizmi" demek daha doğru olurdu- liberal demokrasiye doğru evrilebilmesi mümkün müdür? Yani, binlerce yıldır "kutsal devlet" inancı içinde gelen, yöneten kadar yönetilenin de bu kutsamayı içselleştirdiği bir toplum, birey, birey hakları, hukuk, sivil toplum, piyasa gibi, herbirinin amacı ve kökeni devletin etkinliğini kısıtlamak olan kavram ve kurumları üretebilir mi? Yönetenler buna razı olur mu? Yönetilenlerin bunu gözü keser mi? Yoksa, İdris'in hep söylediği gibi, merkezi buyurgan devlete kul olmak, "doğu toplumunu" oluşturan insanların "genetik kalıtım" mekanizmalarına kadar yerleşmiş mi?

Bunlar teorik ve ampirik düzeyde iyimser yanıtlaması zor sorular. Batı feodalitesinin doğrudan uzantısı olan toplumlar ve Asya'da tek feodalite geçmişi

olan Japonya dışında, liberal demokrasiyi içsel yada dışsal dinamiklerle kalıcı şekilde üretmiş toplum örneği yok gibi. Dönüp dolaşıp vereceğimiz örnek Hindistan. Doğru, dünya nüfusunun beşte birini barındıran Hindistan muhteşem bir örnek. Ama neticede bir istisna, uzun dönemde ne yönde evrileceğini kestiremediğimiz bir istisna diye düşünebiliriz. Geri kalan Doğu toplumlarını tümü (ve de bir sürü doğulu olmayan toplum), öyle yada böyle, asker yada sivil, dinci yada laik, tutucu yada ilerici, otoriter rejimlerle idare ediliyor.

1970'lerin sonundan ölümüne kadar, İdris'i en çok rahatsız eden konuların başında bu geliyordu. O kadar çalışmadan sonra "bitmeyen senfoni" halini alan meşhur "kitabını" yazmayı bu nedenle bitiremediğini düşünüyorum. Aklı, bilgisi ve hümanizması, liberal demokrasinin heryerde mümkün olması gerektiğini söylüyordu. Türkiye'de 1940'lardan beri gördükleri ve yaşadıkları ise tersini, liberal demokrasinin imkansızlığını gösteriyordu. Hoca bu açmazı, bu çelişkiyi bir türlü çözemedi. Çözemediği ölçüde, aslında her anlama bitmiş olan kitabını yayınlayamadı. Ömrü vefa etse, bir kaç yıl daha yaşasa, Sovyetler Birliğinin dağılmasını ve komünizmin iflasını görebilse, durum çok farklı olurdu. Olmadı. Hoca'nın Türkiye'ye son defa baktığı tarihi anda, zorbalıktan, despotluktan ve kulluktan, özgürlüğe, fazilete ve vatandaşlığa bir yol gidip gitmediği çok net görülemiyordu.

İdris Küçükömer'in yaşamını ve eserini, Türkiye insanını özgürlüğe götürecek zor ve meşakkatli yolda atılmış bir çığlık, bir haykırış gibi görüyorum. Bu anlama, yarınlarda bir gün gerçekleştireceğimiz özgürlükler rejimi, Hocanın bize bıraktığı asıl mirastir.

GEÇİŞ DÖNEMİ TOPLUMLARI İÇİN TEORİK BİR ÇERÇEVE [1]

Toplumsal bilimlerle uğraşanları en çok ilgilendiren konulardan biri toplumların bir üretim tarzından diğerine geçiş sürecidir. Bugün ise konunun iki açıdan ayrıca güncellik kazandığını görüyoruz : bir dizi ülke kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinden kapitalizme geçerken (azgelişmişler), diğer bir dizi ülke ise kapitalizm yada kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinden sosyalizme geçmekte (sosyalist blok). Devrimci politikalar doğru toplumsal analizlere dayandıkları ölçüde başarılı olduklarına göre, hem teorik olarak çok ilginç, hem de politik sonuçları çok önemli bir inceleme alanı var demektir elimizde. Bu çalışmaya başlarken amacım, azgelişmişliğin sistemli bir sınıflamasını yapmaktan öteye geçmeyen, daha çok taksonomik bir yazı idi. Ancak, üzerinde çalıştığım alanın bakirliği, beni daha genel-teorik bir yaklaşıma itti:

Kapitalist üretim tarzının evrensellik kazandığı anda (emperyalizm), kapitalist-öncesi üretim ilişkilerinin hakim olduğu toplumların kapitalizme "geçiş" döneminin analizi.

Çok önemli bir sorun olmasına rağmen, apayrı bir yaklaşımı gerektirdiği için, sosyalizme geçiş dönemini bütünüyle analizimin dışında tutmağa karar verdim. Dikkat edilirse, esas uğraşısı kapitalizm (ve ortaya çıkışı) olan Marx için bu sorun ikincil düzeyde kalmış ve neticede üstünde fazla durmamıştır. Daha sonraları R. Luxembourg, genişleyen üretim taslaklarını incelerken soruna eğilmiş, fakat bunu kapitalist metropoller açısından, yani kapitalist kesimin yönünden yapmıştı. Lenin'in ünlü "Rusya'da kapitalizmin gelişmesi" adlı eseri, farklı bir içerik içinde de olsa, sorunun en ilginç araştırmalarından biridir.

Burada yapılmağa çalışılan, Marksist teoriyi kullanarak, bu geçiş dönemini daha iyi anlamamıza yarayacak bir dizi (kavramsal) kategorinin geliştirilmesidir. Analizin bize Türkiye'yi hatırlatması, herşeyden önce analizin Türkiye'ye yönelik olması ve yazarın en iyi bildiği "azgelişmişlik" yapısının Türkiye olması ile açıklanabilir. Önce bir dizi tanımın üstünde duracağım. Karışıklık ve yanlış anlamaları engellemek için kullandığım kavramları mümkün olduğu ölçüde ayrıntılı ve açık olarak tanımlamaya çalıştım. İkinci bölümde, bir kapitalizm-öncesi üretim ilişkisi olarak küçük meta üretimi (yada küçük üreticilik) inceleniyor. Üçüncü bölüm kapitalist dünya düzeninin müdahale türleri ile (emperyalizm) ilgilenecek. Dördüncü bölüm, bizzat "geçiş dönemini" alt-dönemlere bölmek, yani kapitalistleşme derecesini belirlemek için gerekli kıstasları arayacak.

I. TANIMLAR

1. Metodoloji.

[1]) İlk yayınlanışı **Birikim Dergisi**, sayı 13, Mart 1976.

Gerçek somut ile düşünülmüş somutu ayırdedebilmemiz, analizin sıhhati için hayatidir. Gerçeğin daima çoklu belirlenmelerin karmaşık bir bütünü olduğunu, bizim bu karmaşıklığı, önce bazı belirlenmeleri soyutlayan (tecrid eden), daha sonra birleştiren (combinatoire), yani soyuttan somuta giden bir süreç içinde temellük ettiğimizi (bilgi olarak ürettiğimizi) kabul ediyoruz. Bu süreç içerisinde farklı soyutlama seviyelerine tekabül eden kavramsal yapıların eklemlenmesi ve tanınması (identification) zorunludur. Bu nedenle, önce tarihi maddeciliğin temel soyutlama düzeyleri (model) ile ilgili bir kaç tanım vermek istiyoruz.

Üretim Tarzı : Üretim tarzı, bir toplumda (toplumlarda), insan-doğa ve insan-insan ilişkilerini düzenleyen çeşitli öğelerin karmaşık bir birleşimidir ([2]). Bu öğeler, iktisadi, politik, ideolojik ve teorik gibi farklı düzeyleri oluştururlar. Tarihi maddecilik bize bu düzeylerin de bir sınıflamasını yapmak imkanını vermektedir. Üretim ve dolaşım süreci ile doğrudan bağıntılı olan insan-insan ilişkilerinin bir üretim tarzının altyapısını oluşturduğunu söyleriz; yani üretim güçleri ve üretim ilişkileri. İnsanlar arasında doğrudan üretim ve dolaşımla bağıntılı olmayan ilişkileri düzenleyen kurumlara ise (din, hukuk, devlet, ideoloji, vs.) üstyapı kurumları, yada kısaca üstyapı deriz. Üretim tarzı, bizim toplumu anlamak için ürettiğimiz bir kavram, yani "model" dir. Somut tarihi oluşturan pek çok şartlardan soyutlanmış (örneğin coğrafi koşullar, etnik yapı, göçler, vs.) toplum halinde yaşayan insanların sadece tekrarlanan insan ve doğa ilişkileri (yeniden-üretim) ele alınmıştır. Herhangi bir somut tarihi anda -diyelim ki 1976 yılında- herhangi bir somut toplumu -Türkiye Cumhuriyetini- temsil etmez. Üretim tarzı kavramı bir belirlenma kavramı ile beraberce ifade edilir: üretim güçlerinin belirli bir düzeyine belirli üretim ilişkileri tekabül eder, bu şekilde oluşan altyapı da tüm toplumsal üstyapıyı belirler. İnsanlık tarihinin geçirdiği üretim tarzları Marx ve Engels tarafından incelenmiştir : İlkel topluluk, Asya üretim tarzı, kölelik üretim tarzı, feodalite ve kapitalizm ([3]). Ayrıca, hiç birzaman tek başına varolmamakla beraber bir üretim tarzının aslı öğelerini de taşıyan küçük meta üretimi ikincil (tali) bir üretim tarzı olarak kabul edilmiştir.

Toplumsal kuruluş : Somut bir an ve mekandaki toplumu yukarıdaki kavramsal yapıdan ayırdetmemiz gerekmektedir. Artık ne coğrafi şartları soyutlayabiliriz (örneğin petrol) ne de etnik durumu (örneğin azınlıklar): model düzeyinde toplumsal bütünü ifade eden Üretim Tarzı Kavramına karşı somut (ve tarihi) toplumsal bütüne toplumsal kuruluş diyeceğiz. Toplumsal kuruluşun özelliği, aynı anda birden fazla üretim tarzının (üretim ilişkisinin) ve birden fazla üretim tarzına tekabül eden üstyapı kurumlarının onda eklemlenmiş olmasıdır. Dünü, bugünü ve yarın hakkındaki bekleyişleri, yani modelden farklı olarak,

---

[2] Burada verilen üretim tarzı tanımı, daha geleneksel diyebileceğimiz ve üretim tarzı kavramına sadece üretimle doğrudan bağıntılı ilişkileri sokan tanımdan farklıdır. Örneğin S. Divitçioğlu'nun **Marksist Üretim Tarzı Kavramı, Devlet ve Artık-değer** (İktisat Fakültesi yayını, İstanbul 1971) adlı eserinde geleneksel tanım kullanılmaktadır; çok yararlandığımız bu kitabı okuyucuya salık veririz. Bizim tanımımızın bir benzeri N. Poulantzas, **Pouvoir Politique et Classes Sociales** (Masp,ro, Paris 1975) s. 8-9 da bulunabilir.

[3] Bu üretim tarzlarının birbirlerini ille yukarıdaki sıra içinde izlemeleri gerekmez; toplumların gelişme kanunları çok-doğrusal olabilir.

somut tarihi vardır. Üstelik, daima başka toplumsal kuruluşlarla da ilişkilidir ve onlardan tecrid edilemez.

Hakim üretim tarzı, üstyapının görece bağımsızlığı, üstün-belirlenme gibi kavramlar bu yapının analizi amacı ile geliştirilmiştir: ancak hakim olmayan üretim tarzları da mevcutsa hakim üretim tarzından, ancak altyapı ile üstyapı arasında tutarsızlık varsa üstyapının görece bağımsızlığından ve ancak altyapı dışında unsurlar da toplumsal belirlenme sürecine etkili olabiliyorsa üstün-belirlenmeden bahsedebiliriz. Gerçek somut ile, bu somuta ulaşmak (onu anlamak) için ürettiğimiz bir yalıtma (tecrid) düzeyi olan "modeli" ayırdetmek, gerek bilim (tarihi maddecilik) ve gerek tarihçi için (ister tarihi yazsın, ister yapsın) çok önemlidir.

2. Üretim İlişkileri.

Yukarıda, bir toplumsal kuruluşta birden fazla üretim tarzının mevcut olabileceğini söylemiştik. Toplumsal bütün açısından önemli unsurlardan biri, bu üretim tarzlarına tekabül eden üretim ilişkilerinin sıralanması (hiyerarşisi) olacaktır. Sorun, bilhassa toplumun bir üretim tarzının hakimiyetinden diğerine geçişi esnasında daha da önem kazanır.

Yaygınlık : bir üretim ilişkisinin yaygın olması, nicel olarak belirli bir büyüklüğe sahip olmasını içerir. Örneğin Türkiye'de küçük meta üretiminin yaygın olmasından, nüfus içinde en büyük bölümü bu ilişkilerin oluşturduğunu anlayacağız. Dikkat edilirse, bu haliyle yaygınlık salt nicel ve ampirik olarak gözleme elverişli bir kategoridir.

Belirleyicik : farklı üretim ilişkilerine üretim güçlerinin farklı düzeyleri yani farklı emek verimleri tekabül ettiğine göre, her ilişkinin sömüren sınıflara temin edebileceği artık-ürün (yada artık-değer) de farklıdır. Bir üretim ilişkisinin toplam toplumsal artıktaki payı arttıkça belirleyiciliğinin de arttığını söyleyebiliriz. Dikkat edilirse, yaygın ilişkinin ille belirleyici olması gerekmez : yaygın ilişki üretim güçlerinin çok düşük bir düzeyine tekabül ediyorsa, daha az yaygın olan başka bir üretim ilişkisi daha yüksek emek verimi sayesinde toplumsal artığın önemli bir kısmını üretebilir. Bu kategorinin de, yaygınlığa kıyasla ölçülmesi daha zor olmakla beraber, nicel ve ampirik gözleme elverişli olduğu açıktır.

Hakimiyet : bir üretim ilişkisinin hakim üretim ilişkisi olmasını, siyasal iktidarın bu ilişkinin sömüren sınıflarında olması şeklinde tanımlayacağız. Hakimiyet, nitel bir kategoridir; üretim ilişkisinin başta siyasal iktidar (devlet) olmak üzere, diğer üstyapı kurumları üstündeki etki derecesini gösterir. Bir toplumsal kuruluşta, yaygın ilişkinin başka (örneğin küçük üreticilik), belirleyici ilişkinin başka (örneğin kapitalizm) ve hakim ilişkinin başka (örneğin feodalite) olması mümkündür: böyle bir yapı toplumsal devrimin (burada burjuva demokratik) arifesini yaşıyordur.

Şimdi, geçiş dönemi kavramını daha açık hale getiren bir tanımımız vardır (sorunu sadece kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından kapitalist üretim tarzına geçiş açısından aldığımızı, sosyalizmin geçiş dönemi sorunları ile ilgilenmediğimizi tekrar hatırlatalım) :

Kapitalizm-öncesi bir üretim ilişkisinin yaygın, belirleyici yada hakim olduğu bir toplumsal kuruluş geçiş dönemindedir.

Aynı şekilde, kapitalist üretim ilişkilerinin yaygın, belirleyici ve hakim oldukları toplum geçiş dönemini bitirmiştir: bunlara genellikle kapitalist üretim tarzının hakim olduğu yada kısaca kapitalist toplumlar diyoruz. Kapitalist toplumda dahi bazı kapitalist-öncesi üretim ilişkilerinin mevcut bulunabileceği (ancak, yaygın, belirleyici yada hakim ilişki olamayacakları) açıktır.

3. Devlet .

Üretim ilişkilerinin sıralanışı ile ilgili çalışmalarımız bizi hakimiyet kavramı nedeniyle siyasal iktidar ve diğer üstyapı kurumlarını analize sokmak zorunda bıraktı. Sömüren sınıflar-devlet ilişkileri model seviyesinde oldukça basittir. Üstün (emek verimi daha yüksek) üretim güçlerine tekabül eden üretim ilişkisi, uzun-dönemde, önce belirleyici ilişki olur, sonra bu ilişkinin sömüren sınıfları devlete el koyarlar ve üstyapı kurumlarını kendi üretim ilişkilerinin yeniden-üretimi ile tutarlı hale getirirler ([4]): üretim güçlerinin gelişme düzeyi toplumların nihai belirleyicisidir. Buradan, her sınıflı toplumda, devletin hakim sınıfın aracı olduğu genel yargısına ulaşırız.

Ancak, geçiş dönemi toplumsal kuruluşları açısından yukarıdaki açıklamanın yetersiz, hatta çevresel olduğu derhal görülür: bir sömüren sınıfın (üretim ilişkisinin) öbür sömüren sınıflara kıyasla siyasal iktidarda daha etkili olduğunu nasıl belirleyeceğiz. Şu halde, birden fazla sömüren sınıfın mevcut olduğu geçiş dönemi toplumlarında, bu sınıfların kendi aralarındaki ilişki (çatışma) bu sınıflar ile devlet ve öteki üstyapı kurumları arasındaki ilişkileri belirleyecektir. Sanıyorum ki üstyapı kurumlarının ve devletin "görece otonomisi" şeklinde Marksist yazında sık sık kullanılana kavram bu olgunun ifadesidir.

Şu ana kadar, toplumsal kuruluşu kendi içsel dinamiği açısından gördük. Halbuki, başta da söylediğimiz gibi, kapitalizmin dünya seviyesinde hakim üretim tarzı olduğu, üstelik bir kapitalizm-sonrası üretim tarzı alternatifinin (sosyalizm) mevcut bulunduğu bir ortamda geçiş dönemi söz konusudur. Bunun anlamı, somut bir toplumsal kuruluşun daha kapitalist üretim ilişkileri ortaya çıkmadan, kapitalizmin üstyapısı ile karşılaşmasıdır : kapitalizme özgül bir ideoloji olan milliyetçiliğin, 20inci yüzyılda tüm kapitalizm-öncesi toplumları etkilemesi gibi. Bütün bu unsurlar, devlet-sömüren sınıflar karşılıklı-ilişkilerini karmaşıklaştırmakta ve model düzeyinde kurduğumuz basit özdeşlikleri bozmaktadır. İster sömüren sınıfların kendi aralarındaki, ister sömüren sınıfların tümü yada bir kısmı ile uluslararası kapitalizm arasındaki ([5]) çatışma sırasında, geçici bir süre için bile olsa ara tabakaların (örneğin sivil-asker bürokrasi) devleti ele geçirmeleri mümkün olabilecektir.

4. İdeoloji.

İdeolojiyi, sınıfların insan-insan ilişkilerini yani toplumu anlama şekli (algılama yada bilinç de diyebiliriz) diye tanımlayacağım ve genellikle insanın nesne-nesne ilişkilerini (doğa) anlamasından (din ve bilim) ayırdedeceğim. Uzun

[4] Zaman içinde sıralış değişebilir, yani diğer üstyapı kurumlarındaki değişmeler iktidarın el değiştirmeden, hatta ilişkinin belirleyici oluşundan bile önce başlayabilir.

[5] Bu sonuncusunu da homojen değil, çoklu-belirlenmelerin bir sonucu (heterojen) görmekte yarar var.

dönemde (model seviyesinde) aralarında çok yakın bir belirlenme ilişkisi olduğu açıktır : üretim güçlerinin gelişme seviyesi, aslında doğa hakkındaki bilgimizle özdeştir. Bu bilgi kendi içinde bütünleşmemişse (teori ya da bilim) bir dizi doğa-üstü hurafede sistemleşir (din). Bu sistem aynı anda o üretim güçlerine tekabül eden üretim ilişkileri aracılığı ile oluşan sınıfların kendilerini yeniden-üretmeleri ile tutarlı olur, yani ideoloji olarak belirlenir. Bilimin gelişmediği (kapitalizm-öncesi) toplumlarda dinin hem insan-insan hem de nesne-nesne ilişkilerini özümlemesinin nedeni budur. Kapitalizm ile birlikte, nesne-nesne ilişkileri bilim tarafından temellük edilince, üstyapı kurumu olarak uzunca bir süre yaşayabilmesine rağmen din önemini kaybeder ve bilim (nesne-nese ilişkisinin algılanması) ve ideoloji (insan-insan ilişkisinin algılanması) birbirinden koparlar ([6]).

Şu halde, birden fazla üretim ilişkisinin eklemlendiği bir geçiş dönemi toplumsal kuruluşunda, bunların her birinin ideolojilerinin de eşanlı varolması söz konusu olacaktır. Bunlardan, kapitalizm-öncesi ideolojilerin genellikle dinde özümlendiğini ve dinin yukarıda açıklanan ikili özelliğinden dolayı hem sömürülen hem de sömüren sınıflarca taşındığını biliyoruz. Bizim için ilginç olan, bilhassa geçiş dönemi başlarında, yani kapitalist ilişkiler daha emeklerken, kapitalizmin ideolojisini hangi sınıfların taşıyacağıdır. Sanırım burada iki sınıfın altını çizebiliriz. Bunlardan ilki, kapitalizm-öncesi ilişkiler içinde kapitalizme en yakın olanlar, yani, kapitalist olmasa bile yoğun bir şekilde meta ilişkisi içinde olup P - M - P' dolaşımına giren sınıflardır (tüccar sermayesi) ([7]). Diğeri ise, üretim süreci içinde doğrudan yerleri olmadığı için kamu yönetiminde yerleşen (bürokrasi: asker yada sivil) ve özellikle kapitalizmin üstyapı kurumları ile yoğun (kültürel) temasları olan aydınlardır ([8]) ([9]). Geçiş döneminin karmaşık çoklu (üstün) belirlenme sürecinde, bu sınıfların tek başlarına, yada çoğu kere bir koalisyon sonucu devleti ele geçirmeleri halinde şöyle bir çarpık yapı ortaya çıkar : o toplumsal kuruluşun nesnel şartlarına (üretim güçleri ve üretim ilişkileri) tekabül eden ideoloji tabi, o toplumda nesnel şartları mevcut olmayan ideoloji ise (kapitalizm) hakim ideoloji olmuştur - kapitalistsiz kapitalizm ([10]). Geçiş dönemi toplumlarında altapı değişmesinden önce üstyapıda (hukuk, laiklik, vs.) önemli değişmelerin olabilmesinin anahtarı bence burada yatar.

---

[6] Marksist öğretinin iki temel öğesi burada ortaya çıkmakta : birincisi insan-insan ilişkilerini sistematik bir araştırmaya tutarak (teori) sınıf ideolojisinden bilime geçişi temin etmesi ; ikincisi ise bu bilimde toplumsal kuruluşun nihai belirleyicisinin insanın doğa hakkındaki bilgi seviyesi olması.

[7] Bunlar, ihracat ve ithalat işlemleri aracılığı ile mutlaka kapitalizm ile ilişki kurmuşlardır.

[8] Aydınlara sınıf dememiz yadırganacaktır. Gerçekten üretim tarzı (model) seviyesinde ve geçiş dönemini bitirmiş toplumlarda, bunlar hakim ideoloji aracılığı ile hakim sınıfın emrinde ve bağımsız davranış paftaları olmayan fakat üretim süreci dışında kaldıkları ölçüde de hakim ve sömürülen sınıflara katamadığımız bir zümreyi (ara tabaka) oluştururlar. Halbuki, geçiþ dönemi toplumlarýnda, geçici bir süre için de olsa hakim ideolojiyi taşıdıkları (daha doğrusu taşıdıkları ideolojiyi devlete el koyarak hakim ideoloji haline getirebildikleri) ölçüde bir sınıf niteliğini kazanırlar: üretim sürecinin dışında kalmalarına rağmen ; devlet aygýtı aracılığı ile diðer sınıfların üstünde bir hakimiyet kurabilmeleri sayesinde. Bence çok önemli olan bu ayırıma daha ileride tekrar değineceğim.

[9] Aydınların aynı şeklide bir kapitalizm-sonrası üretim tarzının (sosyalizm) ideolojisini taşımaları ve bunun sonuçları, çok ilginç olmakla beraber, konumuz dışındadır.

[10] Bu olaya, demokratik olmayan yanını vurgulamak ve burjuva demokratik devriminden ayırdetmek için "burjuva devrimi" diyeceğim.

II. KÜÇÜK META ÜRETİMİ

Geçiş dönemi toplumsal kuruluşlarının belirlenme süreçlerinin ne kadar karmaşık olduğunu genel hatları ile gördük. Şimdi bu sürecin somut oluşum mekanizmalarını aramaya başlayabiliriz. Önce toplumun içsel dinamiğini tesbit maksadıyla mevcut üretim ilişkilerini analiz etmemiz gerekecektir. Yaygın, belirleyici ve hakim üretim ilişkilerinin niteliklerini geçiş toplumunun özgül şartlarında doğru saptamadıkça, toplumsal kuruluşu anlamamıza imkan yoktur. Sanırım tüm azgelişmiş ülkelerde, toplumsal analizlere tarım kesimi üretim ilişkileri ile başlanmasının nedeni budur.

Her toplumun kendi somut tarihi, kapitalizmle karşı karşıya geldiği gündeki yapısını belirlemiştir. Başlangıç noktamız dündür, zaten olup bitmiştir; bugünü belirleyerek. Kimi toplumlar için hakim kapitalizm-öncesi üretim tarzı feodalite olur, diğerleri için Asya üretim tarzı, başkaları için küçük üreticilik, hatta ilkel toplum. Türk tarımında en yaygın ilişki olduğu için ([11]), küçük üreticilik benim için kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin en ilginç olanı idi. Soruna bu açıdan bakınca daha pekçok azgelişmiş ve hatta bir kısım gelişmiş ülkelerde bile tarım kesiminde küçük üretciliğin yaygın olduğunu gördüm.

1. Tanımı.

Nedir küçük meta üretimi yada küçük üretcilik? Kullandığı toprak ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip fakat Mal-Para-Mal dolaşımı için meta üreten üreticilere "küçük üretici" diyoruz. Ayrıca bunların ücretli emek kullanmamaları da gerekmektedir. Zaten ücretli emeğin sistemli bir şekilde kullanılması M - P - M dolaşımını bozacak ve yerine P - M - P' sermaye dolaşımını getirecektir.

Bu tanımın iki temel öğesi şunlardır :

a) M - P - M dolaşımı için de olsa meta üretilmesi, yani üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan küçük üreticilerin kendi-kendine yeterli üretim yapmayıp ürünlerinin hiç olmazsa bir kısmını pazarlamaları. Bu ürünler toplumsal bölüşüm sürecine mübadele aracılığı ile girdiklerine göre meta niteliğini kazanmışlardır. Eğer birbirlerinden tamamen bağımsız, yani aralarında toplumsal işbölümü oluşmamış ve mübadele etmeyen (otarşik) üreticiler düşünürsek, bunlara "toplum" demek olanağının bile mevcut olamayacağı açıktır.

b) Tüketim amacıyla (ama müdahale değeri) meta üreten bağımsız üreticilerin oluşturduğu bir üretim ilişkisi hakim üretim ilişkisi olabilir mi? Diğer bir değişle, bir "küçük meta üretim tarzı" var mıdır? Genellikle bu soruya verilen cevap olumsuzdur : küçük üreticiliğin tabi bir üretim ilişkisi olduğu, bu nedenle bir üretim tarzı kabul edilemeyeceği söylenir. Bunu şu şekilde kanıtlayabiliriz : sadece küçük üreticilerden oluşan bir topluluk düşünelim ve bu topluluğun kapitalizm-öncesi (tarımsal üretimin hakim olduğu) bir dünyada kendisini yeniden-üretme imkanlarını arayalım. İki almaşık mümkündür. Birincisinde, çevrede yaşayan toplulukların hakim sınıfları (feodal, Asya Üretim tarzı, vs.) bu topluluğun da artığını elde etmek üzere açtıkları savaşı kazanırlar ve toprak

[11](10) Bak. K. Boratav, "Tarımda üretim ilişkileri", **P.D.Aydınlık**., Ocak 1970, sayı 1-15, s. 177-217. K. Boratav'ın gerek bu ve gerek Türkiye ile ilgili diğer çalışmaları aşağıdaki analizin oluşmasına büyük ölçüde katkıda bulundular. Boratav'ın yazdıkları olmasa idi sanırım bu yazıyı yazmak bile aklımdan geçmezdi.

mülkiyeti o hakim sınıfın eline geçer. İkincisinde, küçük üretici toplumun savaşta başarı kazanması bir yandan fütühat nedeniyle köleliği, diğer yandan da askerlik mesleğinde kurumlaşmaya başlayan hakim sınıfları oluşturur. Her iki halde de, küçük üretciliğin kısa dönemde dahi kendini hakim ilişki olarak yeniden-üretmek ihtimali yoktur ([12]).

Bu nedenlerle, küçük üreticilik çoğu kere Marx'ın Kapital'in Birinci cildi başlarında incelediği basit meta üretimi ile özdeş kabul edilir. Bence, bu yanlış bir tutumdur ve özellikle küçük üreticilikte sömürü kategorilerini anlamamızı engeller. Basit meta üretimi, Marx'ın metayı incelemek üzere kurduğu bir soyutlama (yalıtma) düzeyidir, yani çok özel amaçlı bir modeldir. Marx, üreticilerin tüketimlerini doğrudan kendi ürettikleri ürünlerle değil de bu ürünleri mübadele ederek (dolaşım süreci) sağladıkları bir dünyayı inceler. Bu amaçla, ürünlerin mübadele ilişkisi dışında hiç bir toplumsal ilişkinin taşıyıcısı olmadıkları (yani sömüren-sömürülen ilişkisinden soyutlanmış) bir kavramsal yapı kurar. Üreticilerin toprak ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip oldukları ve mübadele değeri (yani mübadele aracılığı ile tüketim) için üretim yaptıkları basit meta üretimi bu soyutlama düzeyini aksettirir. Ancak, metanın salt meta olarak incelendiği bu kavramsal yapıda, mübadelenin üreticiler arasında doğrudan yapılması zorunluluğu da vardır; aksi halde, metalar mübadele ilişkisi dışında üretici-aracı (tüccar) ilişkilerinin de taşıyıcısı olurlar ([13]). Halbuki, küçük meta üretimi, metanın salt meta olarak incelenmesini değil, toprak ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip meta üreticilerinin kendi aralarındaki ve diğer sınıflarla (tüccar sermayesi de dahil olmak üzere) olan ilişkilerini inceler; yani, amacı meta kavramının mübadele ilişkisi dışındaki ilişkilerini soyutlamak değil tam tersine bu ilişkileriaraştırmaktır.

2. Kökenleri.

Küçük meta üretiminin bir üretim ilişkisi olarak tarih içindeki yeri bizi pek ilgilendirmiyor. Biz, bu ilişkinin yaygın bir üretim ilişkisi olarak nasıl ortaya çıkmış olabileceğini kısaca araştıracağız. Bu amaçla, önce aslında özdeş olan iki öneri getirmek istiyorum.

i) Bir toplumda küçük üreticiliğin yaygın bir üretim ilişkisi olması ancak kapitalizmin ya o toplumda yada dünya seviyesinde hakim üretim tarzı oluşundan sonra mümkündür.

[12] Bu teorik örnekten - ki bize tarihi maddeciliğin içsel mantığını anlamamızda da yararlı olabilir - küçük üreticiliğin her zaman ve her toplumda tabi üretim ilişkisi olduğu sonucu çıkartılmamalıdır. Coğrafi şartlar (dağlık bölge) ve çevre toplumlarının belirli bir politik kümelenmesi içindeki denge, marjdaki toplumda kısmen de olsa istikrarlı bir küçük üreticiliğe olanak tanıyabilir (örneğin ortaçağ sonu İsviçre'si). Ayrıca kendi içsel dinamiği ile de küçük üreticiliğin örneğin kapitalist üretim tarzına dönüşmesi mümkündür. Fakat bu son öge "tabi" üretim ilişkisi dememiz için yetersizdir : feodalite de kendi içsel dinamiği ile kapitalizme dönüşebilmektedir. Bu nedenlerle, ben küçük üreticilik yada küçük meta üretimine üretim ilişkisi demekle yetineceğim.

[13] Kapital'deki farklı soyutlama düzeylerinin eklemlenmesi çok önemli bir konu olmakla beraber, kapitalist üretim tarzı sorunsalına bağlı oldukları için analizimizin dışında kalıyor. Ancak, bunun özellikle değerlerin fiyatlara dönüşümünü anlamamızda çok dikkatle irdelenmesi gereken bir husus olduğuna dikkati çekmek istiyorum.

ii) Eğer bir toplumda küçük üreticilik yaygın ilişki ise, kapitalizm öncesi (feodalite, Asya üretim tarzı, ilkel topluluk, vs.) üretim tarzı mutlaka çözülmüştür.

Bu iki öneri, küçük meta üretiminin ancak ve ancak kapitalzme (yada sosyalizme) geçiş döneminde yaygın bir ilişki olabileceğini söylüyor. İki önerinin de temelinde, tarıma dayalı asli toplum biçimlerinde (üretim tarzı), sömürünün "iktisat-dışı zor" ile yürütülmesi yatar. Küçük meta üretiminde sömürü değerlendirme (fiyatlandırma) sürecinde gerçekleştiğine göre, bir toplumda "iktisat-dışı-zor" hakim sömürü mekanizması olduğu sürece küçük üreticilik yaygın üretim ilişkisi olamaz. Ne zaman ki "iktisat-dışı-zor" toplumsal sömürünün asli unsuru olmak niteliğini kaybeder, yani sömürü "iktisadi" nitelik kazanır, ancak o zaman küçük meta üretimi yaygınlık kazanabilir ([14]). Kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin çözülmesinin de iki durumda söz konusu olduğunu biliyoruz. İlkinde, hepsi azçok aynı zamanda ve aynı üretim tarzından (feodalite) kapitalizme geçen Batı Avrupa ([15]) ülkelerinde olduğu gibi, önce kapitalist ilişkilerin gelişmesi ve bunun sonucu burjuva devrimlerinin feodaliteyi yıkışı ile beraber tarım kesiminde küçük meta üretimi (her ülkenin kendi somut tarihi ve şartlarına göre) yaygınlık kazanmıştır. İkinci grupta ise kapitalist ilişkiler ülke içinde gelişmeden dünya kapitalizmi (empeyalizm) ile karşılaşan ve bu "dışsal dinamik" ile kapitalizm-öncesi üretim tarzları çözülen ülkeler vardır. Küçük meta üretimin yaygın ve belirleyici üretim ilişkisi olabilmesinin ön-şartlarını ararsak yukarıdaki iki ülke grubu arasındaki ayırım daha iyi ortaya çıkacaktır. Çünkü, küçük meta üretiminin belirleyici olması, kapitalist üretim ilişkilerinin o toplumsal kuruluşta daha yeterince gelişmemiş olduğunu gösterir: yeterince gelişmiş olsa idi o zaman kapitalist ilişkiler belirleyici üretim ilişkileri olurdu. Aynı anda küçük meta üretiminin yaygınlığı kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin hakim olmadıklarını gösterdiğine göre, söz konusu toplumda kapitalizm-öncesi üretim ilişkileri çözülmüş fakat kapitalizm yeterince gelişmemiştir; bunun ise ancak ikinci grup ülkelerde mümkün olabileceğini biliyoruz ([16]).

Dikkat edilirse, şu ana kadar yaptığımız analizde küçük meta üretiminin kökenini özgül bir kapitalizm-öncesi üretim tarzına bağlamadık, sadece yaygın ve belirleyici ilişki olabilmesi için gerekli (yeterli değil) koşulları aradık ([17]).

---

[14] Burada çok önemli bir noktayı belirtmekte yarar var : söylenen feodal (ya da başka) bir üretim tarzı sömürüsünden kapitalist sömürüye geçişte mutlaka küçük meta üretiminin yaygın olduðu bir dönemden geçmek zorunluluğu değildir. Tam tersine, bu geçiş doğrudan olabilir. Ancak, küçük meta üretiminin yaygın olması mutlaka bu geçiş döneminde olduğunuzu gösterir. Az ileride, bu ilişkinin belirleyiciliği üstünde dururken bu husus daha iyi belirecek sanıyorum.

[15] Kuzey Amerika da dahil edilebilir.

[16] Küçük meta üretiminin yaygın ve belirleyici üretim ilişkisi olduğu ülkeler açısından bizzat kapitalizme geçiş döneminin iki alt-döneme bölünmesi mümkün gibi geliyor bana. Bunlardan ilki, emperyalizmin kapitalizmi geliştirmeksizin geleneksel toplumu çözdüğü ve yerine (küçük) meta ilişkilerinin oluştuðu dönemdir; bu döneme bu ülkeler açısından kapitalizmin prehistoryası da diyebiliriz. İkinci dönem ise, küçük meta ilişkilerinden kapitalizmin çıkışı dönemidir. Bu iki dönem kısmen zaman içinde kesişseler de, sanırım "burjuva devrimi" (bak. I.4., dipnot 9) kopuş noktası olarak alınabilir. Küçük meta üretimini yaygın ilişki almakla bu prehistoryayı da kendiliğinden analizimizin dışında tuttuğumuza dikkati çekelim.

[17] Yeterli şartlar gene bir dizi somut belirlenmenin sonucudur. Örneğin bugünkü Bengladeş'te küçük üreticiliğin yaygın olması, İngiliz sömürgesi iken bu bölgede toprağın hindu dinine mensup çokaz

Kapitalizm-öncesi üretim tarzı feodalite, Asya üretim tarzı, hatta ilkel komün olabilir, buradaki analizimiz açısından önemli değildir. Ancak, somut bir ülke ve dönemi incelerken, bilhassa üstyapıdaki kalıntıları itibariyle eski üretim tarzının da etkilerinin saptanması gerekecektir.

3. Tüccar Sermayesi.

Şimdi de küçük üreticilikte sömürünün nasıl gerçekleştiğini arayalım. Mübadeleye girmediği sürece, küçük üreticinin iktisat-içi bir mekanizma ile sömürüsüne imkan olmadığı açıktır; ancak bu durumda zaten meta üretimi öncesine, artık-ürünün iktisat-dışı zor ile alındığı toplum türlerine geçmiş oluruz. Ürettiği ürünü mübadeleye sokan yani dolaşım süreci içinde yerini alan küçük üreticileri de ikiye bölmemiz yararlı olacaktır. İlk grupta, aslında geçimlik üretim yapan yani üretiminin önemli bir kısmını bizzat kendisi tüketmekle birlikte bir kısmını da pazarlayan üreticiler vardır. Bunlar, meta üretiminin tam yerleşmediği ve arızi unsurlar taşıdığı, yani meta üretimine geçişi tamamlamamış bir yapıyı aksettirirler (üretim kullanım değeri için yapılmaktadır). İkinci grupta ise, doğrudan doğruya ve sadece piyasa için üretim yapan üreticiler vardır. Meta üretiminin tam olarak geliştiği ve kullanım değeri için değil de mübadele değeri için üretim yapanlar bu grubu oluştururlar ([18]).

Meta üreten fakat üretim araçlarının mülkiyetine de sahip olan küçük üretcilerin hangi mekanizmalar aracılığı ile sömürüldüğü, hatta sömürünün olup olmadığı tartışma konusudur. Burada, bilhassa, yukarıda da değinildiği gibi, küçük üreticiliğin basit meta üretimi ile karıştırılmasının da etkisi büyük olmaktadır. Nitekim, küçük meta üreticilerinin sadece diğer küçük meta üreticileri ile doğrudan mübadelede bulundukları bir dünyayı ele alarak, basit meta üretimine yaklaşabiliriz. Bu durumda mübadeleye katılanların tümü M - P - M dolaşım sürecinde olacaklardır. Genellikle tarımsal yerleşme biriminin (köy) kendi iç işbölümü yada civardaki bir kentsel yerleşme birimi (kasaba) ile olan işbölümünde bu türden mübadelelere raslanır. Mübadelenin her iki ucunda da tüketimin amaçlanması ve paranın sadece bir mübadele aracı oluşu, yani, P - M - P' dolaşımının mevcut olmayışı, mübadele sonucu ortaya çıkan nisbi fiyatların da metaların içinde cisimlenmiş emek miktarına orantılı olması, yani, aynen Marx'ın Kapital'in Birinci cildi başlarında öngördüğü gibi, salt bir emek-değer teorisinin geçerli olmasını temin eder. Eğer herhangi bir kesim (buğday) malını emek-değerinden yukarı satabilirse, bazı kesimlerin de (örneğin nalbant) altında satmaları gerekecektir. Halbuki, bu durumda, ikinci kesimdeki üretciler birinci kesime geçmekle reel gelirlerini arttırabildikleri için bu kesimde arz daralacak ve

---

kişiye ait olması ve Hindistan'la Pakistan ayrılınca, Doğu Pakistan'daki hindu toprak sahiplerinin de Hindistana kaçması sonucu toprağın müslüman halka dağıtılması ile ortaya çıkmıştır. Bu konuda, Türkiye'ye çok benzeyen bir yapının ilginç bir analizi için, bak. R. Nations, "The Economic Structure of Pakistan: Class and Colony", **New Left Review**, July-August 1971, sayı 68, s. 3-26. İstiklal Savaşı sonrası "Mübadelesinin" ve Doğu'da Ermeni göçünün Türkiye açısından benzer etkileri olabilir, fakat bu konuda yapılmış araştırmalardan haberim yok.

[18] Bu ayırımdan, küçük üreticilik içinde meta üretiminin ne ölçüde yaygınlaştığının ölçütü olarak pazarlanan ürün/toplam ürün oranını kullanabileceğimiz ortaya çıkıyor.

denge tekrar emek-değerlerde kurulacaktır ([19]). Bağımsız üreticiler arasında emek-değerlerde yapılan mübadelenin ise eşit mübadele olduğunu, yani bu durumda sömürünün mevcut olamayacağını biliyoruz.

Ancak, küçük üreticilerin kendi aralarında doğrudan mübadelesi bunların toplam mübadelesinin sadece cüzi bir kısmını oluşturur. Küçük üreticilerin mübadelelerinin önemli bir kısmı, ister diğer küçük üreticilerle ister başka üretim biçimleri ile olsun, tüccarlar aracılığı ile gerçekleşirler. Şu halde, bizim için ilginç olan, tüccarın araya girdiği durumlarda mübadele değerinin nasıl belirleneceğidir.

Tüccar sermayesine kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinin çoğunda raslanır. Nedir tüccarı feodal, Asya üretim tarzı, kölelik, vs. gibi farklı üretim tarzlarının hepsinde mevcut kılan özellikler? Tüccar, mübadelenin bir aracı, aletidir; yani, tüccar sermayesinin ön-şartı daima mübadelenin o toplumsal kuruluşun yeniden-üretiminde sistematik bir şekilde varlığıdır: üreticiler yada üreticiden artık-ürünü (dolaysız ama farklı yollarla) alan sınıflar bu ürünleri doğrudan tükettikleri sürece tüccar sermayesi oluşamaz ([20]). Satmak amacıyla satın almak önceleri işbölümünün basit bir uzantısı olarak gözükür; mübadele, hiç bir şey üretmeyen fakat mübadelede uzmanlaşmış kişileri gerektirir. Ancak, teknik işbölümünün bir parçası olarak başlayan bu süreç ([21]), bilahare toplumsal işbölümü niteliğini kazanır, yani, mübadelenin temel fonksiyonlarını yükümlenenler ayrı bir sınıf olarak karşımıza çıkarlar. Bu geçişte, üretimin nesnel şartları önemli bir rol oynar. Tüccar sermayesinin ön-şartı olarak yukarıda sistematik bir mübadelenin gerekli olduğunu belirtmiştik. Ancak, bu, tüccar sınıfından bahsetmemiz için yeterli değildir. Yeterli şart, malların meta haline dönüşmesi, yani mübadelenin evrenselleşmesidir. Meta üretiminin yaygınlaşmasıdır ki mübadele fonksiyonunu teknik işbölümünden çıkarıp toplumsal işbölümüne sokar.

Tüccar sermayesinin küçük üreticilerle olan ilişkisine geçmeden önce, dolaşım sürecindeki yerine bakalım. Tüccar piyasaya elinde belirli bir para ile (sermaye) çıkar, önce bunu metalara dönüştürür (satınalma) sonra da tekrar paraya (satma). Yani, Para-Mal-Para dolaşım sürecindedir. Bu bakıma, kapitalist ile tüccar arasında fazla bir fark yoktur, ancak ilki satın aldığı metaları üretim sürecinde kullanarak başka metalar haline dönüştürürken ikincisi bu işleme girmez ve onları oldukları gibi satar ([22]). Her ikisi için de bu süreç, başlangıçta yatırılan para sonunda elde edilenden küçükse, yani kar elde edilmişse

---

[19] Basit (ve küçük) meta üretiminde meta fiyatlarının emek-değerlerine oranlı olabilmesi için kesimlerarası akışkanlığın - seyyaliyet - gerekli olduğunu görüyoruz. Kesimlerarası akışkanlığın mevcut olmaması halinde (örneğin kast sistemi yada dış ticarete kapalı bir toplumda coğrafi şartların temin ettiği monopoller), meta fiyatlarının emek-değerleri ile hiç bir ilişkisi olamayacağı da açıktır.

[20] Bu mübadele toplumsal kuruluşun içinde olabileceği gibi o toplum ile diğer toplumlar arasında da olabilir (dış ticaret). Nitekim, çok eski çağlardan beri özellikle doğal koşulların zorlandığı bir toplumlararası işbölümü sonucu bu tür mübadelelerin mevcut olduğunu biliyoruz.

[21] Bu konuyla ilgili olarak, bak. G. Kay, **Development and Underdevelopment : A Marxist Analysis** (Macmillan, Londra 1975), s. 63-72. Ayrıca, Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Geliymesi** (Sol yayınları, Ankara 1975), s. 317 ve devamı, tüccar sermayesinin iyi anlaşılması için çok yararlı olabilir.

[22] Bazý tüccarların metaların taşınmasına (ulaşım), diğerlerinin ise basit bazı işlemlere tabi tutulmasına yada paketlenmesine girişmeleri yukarıdaki yargıyı değiştirmez : tüccarın temel fonksiyonu metaların mübadele edilmesidir, diğerleri tüccarın tüccar olarak değil de kapitalist olarak giriştiği faaliyetlerdir.

anlamlıdır. Diğer bir değişle, P - M - P' dolaşımında, P' nün P den büyük olması gerekecektir.

Kapitalistin tüm metaları değerinden alıp satmasına rağmen P ile P' arasındaki farkı kullanım değeri mübadele değerinden daha büyük bir metayı, yani emek-gücünü, piyasada bulabilmesi ile elde ettiğini biliyoruz. Sorunumuz, emek satın almayıp sadece mal alıp-satan tüccarın karını nasıl elde ettiğidir. Marx, Kapital'in üçüncü cildinde (Part IV, ch. 16-18), kapitalist üretim tarzında tüccar sermayesini incelemiş ve tüccar karının da kar hadlerinin eşitlenmesi ilkesine göre belirlendiğini göstermiştir. Ancak, meta üretiminin yaygınlaştığı fakat kapitalist üretimin mevcut olmadığı bir durumu incelememiş, bu durumda mübadelenin eşdeğerler arasında olmayacağına dair birkaç ipucu vermekle yetinmiştir ([23]). Bu nedenle, bir yandan da küçük üreticilikle basit meta üretiminin karıştırılması tüccar sermayesinin içerdiği sömürünün sistematik bir incelenmesini geciktirmiştir.

4. Eşitsiz mübadele.

Şimdi, sırasıyla şu iki soruya cevap vermeye çalışacağım. Önce, küçük üreticilerin tüccar aracılığı ile yaptıkları mübadelelerde sömürü mekanizmalarının neler olduğunu, sonra da sömürünün (yada sömürü haddinin) nasıl belirlendiğini arayacağım. Yukarıda küçük üreticilerin kendi aralarındaki dolaysız mübadele, mübadelenin her iki ucunda da M - P - M dolaşımının olduğunu ve metaların emek-değerlerinden alınıp- satıldığını, yani sömürünün olmadığını görmüştük. Tüccarın araya girmesi halinde, dolaşım sürecinin iki ucunda hala M-P-M dolaşımı geçerli ise de, arada P-M-P' dolaşımı vardır. Bu durumu bir örnek üstünde düşünmemizde yarar olabilir. A ve B, topraklarının mülkiyetine sahip ve ücretli emek kullanmayan iki küçük üretici ailesi olsun. A ailesi buğday üretsin, B de tütün; ve her ikisi de ürünlerinin tümünü tüccara satıp gene aynı tüccardan diğerinin ürününü alsınlar ([24]). Yani, iki mal, iki üretici ve bir tüccardan oluşan bir modelimiz vardır. Ekonomide meta üretiminin yaygın olduğu ve neticede paranın yerleşmiş bir kurum olduğunu da varsayıyoruz. Bu modele dört akım olacaktır.
A üreticisi için :

Buğday --- Para --- Tütün $(M_1\text{-}P_4\text{-}M_2)$ (1)

B üreticisi için :

---

[23] Şöyle diyor Marx : "Madem ki tüccar sermayesinin hareketi P-M-P' dir, tüccarýn karı, ilkin, sadece dolaşım sürecinde, yani alıp-satma faaliyetlerinde, ikinci olarak satma eyleminde gerçekleşen bir şeydir. Şu halde, yabancılaşma ile elde edilmiş kardır (profit upon alienation). Prima facie, ürünler değerinde satıldıkları sürece salt ve bağımsız bir ticari kar imkansız gözükür. Ucuz alıp pahalı satmak ticaretin kuralıdır. Yani, eşdeğerlerin mübadelesi değil. Değer kavramı, çeşitli metaların hepsi değer yani para oldukları ölçüde ticari kar kavramının kapsamına girer. Nitelik açısından, bütün metalar toplumsal emeğin ifadeleridir. Ancak, bunlar, eşit büyüklükte değerler değildir. Önceleri ürünlerin mübadele edildikleri nicel oranları nisbeten keyfidir (arbitrary). Ürünler mübadele edilebilir oldukları ölçüde meta şeklini alırlar; yani bir üçüncü şeyin ifadesi olurlar. Süregelen mübadele ve mübadele amacıyla düzenli yeniden-üretim bu keyfiliği giderek azaltır. Fakat, başında üretici ve tüketici için değil, ama parasal fiyatları karşılaştırıp aradaki farkı cebine atan aracıları, tüccar için. Tüccar kendi davranışları ile eşdeğerliği temin eder. **Kapital**, cilt 3, (Foreign Languages Publishing House, Moskova 1962) s. 324. Bu bölümün müsveddesi sandığım bir paragraf da, az çok aynı ifadelerin kullandığı **Grundrisse** (Penguin Books, Middlessex 1973), s. 856 da bulunabilir.

[24] Doğal olarak üreticiler ürünlerinin bir kısmını kendileri tüketeceklerdir; bu oranın önemsiz olduğunu varsayıyoruz.

Tütün --- Para --- Buğday (M2-P2-M1) (2)

ve tüccar için :

Para --- Buğday -- Para (P1-M1-P2) (3)

Para --- Tütün --- Para (P2-M2-P1) (4)

söz konusudur. Tüccarın her iki akımda da kar elde etmesi için (P - M - P'), (3) den P2 nin P1 den büyük, (4) den ise P1 in P2 den büyük olması gerektiğini görürüz. Bu ise imkansızdır. Diğer taraftan, A üreticisi elde ettiği paranın tümü ile tütün, B üreticisi de buğday aldıklarına göre, A ve B ye ödenen paranın da eşit olması gerekir (P1 = P2). İlk bakışta çelişkili gibi duran bu durum bize tüccar sömürüsünün kökenini açıklayacaktır. Çözüm, tüccarın satın aldığı ve sattığı miktarların aynı olmayışıdır. Şöyle ki, tüccar önce P1 - M1 dolaşımı ile M1 miktarında buğdayı A dan satın almakta, fakat bunun sadece M1 - S1 = m1 miktarını m1 - P2 olarak B ya satmaktadır. Aynı şekilde, P2 - M2 ile M2 miktarında tütün satın almakta ve M2 - S2 = m2 miktarını m2 - P1 dolaşımında A ya satmaktadır. Dikkat edilirse, bu iki işlem sonunda tüccarın elinde S1 miktarında buğday ve S2 miktarında tütün kalmış, fakat tüccar koyduğu sermayenin tümünü (P1 ve P2) geriye almıştır. S1 ve S2 tüccar sermayesinin elde ettiği artık-ürünüdür; artık-ürünü ister diğer tüccarlara ister ekonomide mevcut küçük üreticilik-dışı bir kesime yada dış ülkelere satarak artık-değer (kar) haline dönüştürülebilir.

Soruna buğday ve tütünün mübadele değerleri açısından bakmaya çalışalım. Yukarıda modelde istikrarlı bir yeniden-üretim dengesinin olması için aşağıdaki iki şart yeterli ve gereklidir:

i) Metaların satınalma fiyatları da satış fiyatları da içlerinde cisimlenmiş emek miktarları ile oranlıdır.

ii) Her meta için tüccarın satınalma fiyatı tüccarın satış fiyatından küçüktür.

Bu iki şart beraberce, hem her metanın emek-değeri ile oranlı fiyatlarda alınıp-satıldığını, hem tüccar sermayesinin eşitsiz mübadeleye girdiğini, hem de kesimlerarası artık-değer haddinin (sömürü haddinin) eşitlendiğini ifade etmektedirler. Aynen küçük üreticilerin dolaysız mübadelesinde olduğu gibi, burada da temel mekanizma kesimlerarası akışkanlıktır. Eğer iki malın satınalma fiyatları oranı emek-değerleri oranına eşit değilse, nisbi fiyatı yüksek olan malın üretimine geçmek küçük üreticiler için avantajlıdır. Aynı şeyi satış fiyatları için de söyleyebilirz ([25]). Eğer bir malın satınalma nisbi fiyatı yüksek, satış nisbi fiyatı düşükse, bu durumda da tüccarların faaliyet alanlarını diğer mala kaydırmaları yoluyla diğer malın satınalma fiyatı yükselirken satış fiyatı da düşer. Meta fiyatları emek-değerlerle orantılı olunca, her mal için S:M şeklinde tanımlayacağımız sömürü haddi de, ister satın alma fiyatları ile hesaplansın ister satış fiyatları ile, kesimler arasında eşitlenir :

[25] Nitekim, azgelişmiş ülkelerde tarım ürünleri arzının fiyat elastiklikleri ile ilgili çalışmalar yapan iktisatçılar, toplam tarım arzının fiyat elastikliğinin çok düşük olmasına karşın, tek tek malların nisbi fiyat elastikliklerin çok yüksek olduğunu saptamışlardır. Eşitsiz mübadele için söylediklerimiz, tarım kesiminde sömürü olayını iç ticaret hadlerindeki değişmelerle açıklamaya çalışmanın da yetersiz olduğunu gösteriyor. İç ticaret haddi trendi, sömürü haddindeki değişme hakkında bize bir fikir verebilir (verim artışlarının etkilerini indirdiğimiz takdirde), fakat sömürünün mutlak değerini hiçbirzaman göstermez.

$$\frac{S1}{M1} = \frac{S2}{M2} = \frac{Sn}{Mn}$$

Şu ana kadar yapılan analizde sadece sömürünün, eşitsiz mübadele nedeniyle mevcut olduğunu saptadığımızı, yoksa sömürü haddinin nasıl belirlendiği hakkında birşey söylemediğimizi hatırlatalım. Bu çok önemli konuya geçmeden önce, küçük üreticilik-tüccar sermayesi ikilisinde sömürünün iktisat-içi fakat kapitalizm-dışı bir mekanizma ile gerçekleştiğine tekrar dikkati çekelim. İktisat-içi, çünkü, sömürü tarafların iktisat-dışı bir zor unsuru olmaksızın girdikleri bir mübadele sürecinde fiyatların (değerlendirme süreci) arkasına gizlenmektedir. (Marx'ın dediği gibi, ticari kar yabancılaşma ile elde edilir). Kapitalizm-dışı, çünkü, kapitalizmde kapitalistin kontrolü altındaki üretim (emek) sürecinde yaratılan artık-değer burada tüccarın tamamen kontrolü dışındaki küçük üreticiler tarafından yaratılmaktadır.

5. Sömürü haddi.

Tüccar sermayesinin eşitsiz mübadelede nasıl artık-değer elde ettiğini gördük. Acaba, sömürünün mutlak büyüklüğünü belirleyen bir dizi nesnel koşul bulabilir miyiz? Kapitalist üretim tarzında, sömürü haddinin emek-gücünün mübadele değeri tarafından, bu sonuncunun ise emekçilerin kendilerini toplumsal olarak yeniden-üretmeleri için gerekli toplumsal emek-zaman olarak belirlendiğini biliyoruz. Tüccar sermayesi emek-gücü satın almadığına göre, eşitsiz mübadelede eşitsizlik derecesi (yani sömürü haddi) nasıl belirlenir.

Bu soruya en sık verilen cevap, tüccarın tekelci durumundan istifade ederek metaları en düşük fiyattan satın alıp en yüksek fiyattan satmasıdır ([26]). Meta üretiminin yaygınlık kazanmadığı, kullanım değeri için üretilen ürünün bir kısmının mübadeleye girdiği dönemlerde tüccarın tekil (bireysel) olarak ele alınması ve her tüccarın kişisel becerisine göre kendi sömürü haddini belirlemesi kabul edilebilir. Nitekim, yukarıda Marx'tan yapılan alıntıda da, mübadelenin başlangıçta keyfi değerlerden yapıldığı ifade ediliyordu. Fakat, meta üretiminin yaygınlaştığı, yani üretimin mübadele değeri elde etmek için yapıldığı bir toplumda sömürü haddinin belirlenişini tekil tüccarın tekellik derecesinde değil, o toplumun yeniden-üretim (yani sınıflaşma) sürecinde aramamız gerekir. Tüccar sermayesini açıklarken, meta üretiminin evrensellik kazanmasının tüccar fonksiyonunu teknik işbölümünden çıkartıp toplumsal işbölümüne soktuğunu belirtmiştim. Yani, bu durumda, toplumsal yeniden-üretim sürecinin gerçekleşmesinde temel fonksiyonları yükümlendikleri içindir ki tüccarlar bir sınıf niteliğini alırlar. Şu halde, sömürü haddinin tekil tüccarın tekil üretici ile olan ilişkisi tarafından belirlenmesi söz konusu olamaz: ancak tüccar sınıfının küçük üreticiler sınıfı ile karşılıklı sınıf ilişkileri sömürü haddini belirleyebilir. Soruna bu açıdan bakınca, dolaşım süreci bir takım insanların alışveriş yaptıkları bir düzey

[26] Örneğin Boratav, adı geçen eser, bu şekilde bir açıklamaya gidiyor. Lenin'de (adı geçen eser), analizini büyük ölçüde teknik bir işbölümü içinde tüccarın pazarlama fonksiyonuna dayandırdığından benzer sonuçlara varıyor.

olmaktan çıkar, iki sınıfın kendilerini (ve temsil ettimleri üretim ilişkilerini) yeniden-üretmek için çatıştıkları bir alan olur. Artık, mübadele değerlerinin belirlenmesi üretim ilişkilerinin (ve sınıfların) yeniden-üretiminden bağımsız düşünülemez.

Şimdi sormamız gereken soru şudur : tüccar sermayesi, küçük üreticilerden meta mı satın alır yoksa bu üreticilerin yeniden üretimlerini mi ? Metayı, sadece içinde cisimlenmiş emekle ölçülen nicel bir büyüklük olarak anladığımız sürece, bu soruya cevap veremeyiz. Halbuki, meta, aynı zamanda, sınıf ilişkilerinin taşıyıcısıdır. Şu halde, küçük üreticinin sattığı meta sadece onun cisimlenmiş emeği olarak nicel bir büyüklük değil, aynı zamanda ticaret sermayesi ile çelişkilerini de taşıyan nitel bir ilişkidir. Bu durumda, tüccarın metaları küçük üreticilerden satın alırken ödediği fiyat, küçük üreticinin kendisini yeniden üretmesi için gerekli olan fiattır. Bu ise, küçük üreticinin kendini yeniden-üretmesi için gerekli emek-zamana eşittir. Tüccarın satış fiyatı ise metaların içinde cisimlenmiş emek-zamana eşit olacağına göre, aradaki fark ticaret sermayesinin k*f*rını oluşturur ([27]). Bu şekilde, Marx'ın yukarıda alıntıda sözünü ettiği gibi, toplumsal yeniden-üretimin nesnel şartları mübadele değerlerindeki keyfiliği tüccar sermayesi lehine ortadan kaldırırlar ([28]).

6. Devlet.

Şu ana kadar analizimizi belirli bir soyutlama seviyesinde yürüttük. Örneğin küçük üretici-tüccar sermayesi ikilisinin bir toplumsal kuruluştaki mevcut diğer üretim ilişkileri ile olan beraberliğini, yada, daha da önemlisi, yaygın ilişkinin sömüren sınıfı ile devlet arasındaki ilişkileri aramadık. Bu kısımda da bu sorunları ele alacağız.

Yaygınlık ve belirleyicilik kategorilerinin nicel olduklarını ve toplumsal yapının iktisadi düzeyinde doğrudan gözlenebileceklerini daha önce belirtmiş, bu üretim ilişkisinin hakim üretim ilişkisi olmasının ise, o ilişkinin sömüren sınıflarının toplumda sınıfsal zor aracı olan politik iktidardaki etkinlikleri, yani bu aygıtı kendi amaçları için kullanabilmeleri ile saptanacağını, bunun ise nitel bir kategori olduğunu söylemiştim (bak. I.2). Hakimiyet kategorisinin temel özelliği (ve güçlüğü) üretim ilişkileri düzeyinde doğrudan gözlenememesidir. Böyle olunca, iktisadi belirlenme düzeyinden politik belirlenme düzeyine geçişi temin eden toplumsal mekanizmaların çok iyi incelenmesi gerekir. Ne yazık ki, Marksist sorunsalda bu konuda önemli bir boşluk mevcuttur. Ya üretim (ve dolaşım) sürecinin sömüren sınıflarından (tüccar, feodal, büyük çiftçi, vs.) biri yada tümü (yazarın politika-stratejik görüşlerine bağlı olarak) kendiliğinden hakim sınıf yada hakim sınıflar koalisyonu ilan edilmekte (ve geçiş dönemi toplumlarının en

---

[27] K. Boratav, "Küçük üreticilikte bölüşüm kategorileri", **S.B.F. Dergisi**, Aralık 1972, makalesinde, bunu hissetmiş olmalı ki "uzun dönemde, küçük üretici gelirini, üreticinin yeniden üretim giderlerinden (zorunlu tüketiminden) oluşan (ve "işgücünün değeri" gibi kültürel-tarihi bir trendi içermekle birlikte bağımsız olarak tanımlanabilen) bir düzeyde belirleyen bir ekonomik mekanizma var mıdır?" diye sormaktadır (s, 235, italikler Boratav'ın). Metaların nicel ve nitel yanlarını ayırdedince bu mekanizme, kanımca, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

[28] Marx'ın ücretli-emek için söylediklerini biraz değiştirirsek, şu ifadeyi elde ederiz: "sürecin sonuda küçük üretici kendini yeniden üretir, tüccar da servetini biriktirir". Bak. **Kapital**, cilt 1, s. 282. (The Modern Library, New York 1906).

önemli özelliklerinden biri olan "bürokrasi" bütünüyle ihmal edilmekte) ([29]) yada politik karar verme mekanizmasında etkili olan kişilerin sınıfsal kökenlerine bakmak gibi hem yetersiz hem de çoğu kere bizi yanlış sonuçlara götürecek bir yöntem seçilerek belirlenme salt politik düzeye atılmaktadır. Bunlardan, ilki, kendiliğindencilik üstüne fazla birşey söylemeye gerek duymuyorum. İkincisi ise bilhassa geçiş dönemi açısından önemli olan ideoloji-sınıf karşılıklı-ilişkilerini gözden kaçırdığı için, üretim (ve dolaşım) süreci içinde nesnel yerleri olan sınıflar bakımından çok vahim olmamakla beraber, özellikle üretim (ve dolaşım) süreci dışında yeralan "bürokrasinin" değerlendirilmesinde büyük hatalar yapabilmekte ([30]), yönetici kadrodaki "aydın-bürokrat" çoğunluğunu (ve bunların politik düzeydeki ağırlıklarını) "bürokrasinin" kayıtsız şartsız hakimiyeti olarak nitelendirebilmektedir. Her iki yöntem için de, temel sorun, iktisadi ve politik düzeyler arasında karşılıklı geçişlilik mekanizmalarının mevcut olmayışıdır.

Ben burada söz konusu mekanizmaların teorik bir incelemesini yapmak istemiyorum. Sadece, de facto bu geçişliliği de içeren va aynı zamanda bizim hakimiyet kategorisini gözleyebilmemizi temin edecek bir kıstas önereceğim. Bu kıstas, devletin iktisadi düzeye olan müdahalelerinin hangi sınıfın lehine işlediğini tesbit etmek, yani iktisat politikalarının ekonomi politiğini yapmaktır. Devlet toplumsal artik-değerin farklı sınıflar arasında paylaşımına:

i- ne ölçüde,

ii- hangi mekanizmaları kullanarak,

iii- hangi sınıflar lehine müdahale etmektedir.

İktisat politikalarının bölüşümsel etkilerini değerlendirerek bir toplumsal kuruluşta hakim üretim ilişkilerini bulmak, zannedildiği kadar zor değildir ([31]).

Ancak, iktisat politikaların değerlendirilmesine geçmeden önce, küçük üreticiliğin yaygın üretim ilişkisi olduğu bir toplumsal kuruluştaki diğer üretim ilişkilerine değinmemiz ve devletin artık-değeri nasıl (ve nereden) elde ettiğini araştırmamız yararlı olacaktır. Küçük üretici-tüccar ilişkisinin dışında kalan üretim ilişkilerinden bir kısmı, artık-ürünün iktisat-dışı zor ile alındığı, gerçek anlamda kapitalizm-öncesi ilişkiler olabilir (feodalite, aşiret, vs.). Ancak, II.2 de belirttiğimiz gibi, meta üretiminin yaygınlığı ile çelişen bu ilişkilerin toplumun belirleniş sürecinde fazla etkili olmadıklarını kolaylıkla söyleyebiliriz. Halbuki, meta üretimi ile bütünleşen ama küçük üreticilikten farklı üretim ilişkilerini içeren büyük toprak

---

[29] Hakim sınıflar koalisyonuna bir de "bürokrasi" sözcüğünün eklenmesi (eklektik bir tutumla) sorunu daha da karmaşıklaştırmaktan başka bir işe yaramaz.

[30] Üretim (ve dolaşım) sürecinde nesnel yeri olan sınıflar için de bu yöntemle hatalı değerlendirmeler yapmak mümkün. Örneğin daha önce din hakkında söylediklerimizi hatırlatmakta yarar var.

[31] Burada bir örnek vermek istiyorum: 19uncu yüzyılın ilk yarısında İngiltere. 19uncu yüzyıl başında, İngiltere'de devletin tarım (gıda) ürünleri ithaline koyduğu kısıtlamalar (Corn Laws), toprak rantlarını yükseltirken karların düşmesine sebep oluyor, yani, milli ekonomi için çok yararlı gibi gözüken bir ithalat politikası aslında toprak sahiplerine (aristokrasi) kapitalist sınıftan bir artık transferini gerçekleştiriyordu. Bu durumda, üretim ve dolaşım sürecini kendi menfaatlerine işletebildiklerinden, aristokrasinin hala hakim sınıf olma niteliğini koruduğu açıktır. 1830 ve sonraları, buğday ithal yasaklarının kaldırılması ise emek-gücünün yeniden-üretim maliyetini düşürerek karları yükselttiği (ve toprak rantlarını düşürdüğü) için, kapitalist ilişkilerin kesinlikle hakim ilişki olduğu dönemin başlangıcıdır. Burada iki noktaya dikkati çekmek istiyorum: birincisi, bu iki dönem arasında İngiliz yönetici kadrosunun sınıf kökenlerinde belirgin bir değişikliğin olmaması; ikincisi ise, bu dönüşümde temel aracın, İngiliz kapitalizminin buğday ithalat yasaklarının milli ekonomiye zararlı olduğu şeklinde ürettiği teori (Rikardo iktisadı), yani ideoloji olmasıdır.

sahipliği (büyük çiftçiler) sanırım çok daha ilginç bir kategoriyi oluştururlar. Bunların topraklarında ya ücretli emek kullanarak bir tür kapitalist çiftçilik yapmaları, yada topraklarını kiraya vererek (ortakçılık) toprak rantı toplamalrı mümkündür ([32]).

Politik düzeyde etkinliği olabilecek bir diğer zümre, daha önce de belirttiğimiz gibi (bak. I.4), iktidara ortak olabildikleri ölçüde sınıf niteliğini kazanan "aydınlar" dır ([33]). Özelikle geçiş döneminin başlarında yani işbölümünün gelişmediği ve üretimin büyük ölçüde tarıma dayandığı toplumlarda aydınların çok küçük bir kısmının üretim ve dolaşım sürecinde nesnel bir yerleri vardır: bunlar da gelirleri vasıflı üretken emeğe tekabül eden teknik elemanlar (mühendis, veteriner, vs.) olacaktır. Geri kalanlar ise, üretim ve dolaşım sürecinin tamamen dışında kalırlar (savunma, mülkiye, vs.) : gelirlerinin kaynağı devlet tarafından toplanan artık-değerdir.

Geçiş dönemini bitirmiş (kapitalist) toplumlarda, yaygın ve belirleyici ilişki kendi ideolojisi ile beraber hakim ilişki olunca, bürokrasinin gelirinin kaynağı da bu hakim sınıfın devlete aktardığı artık-değerdir ([34]). Bence, geçiş dönemi sorunsalında bürokrasiye bu açıdan bakmak, yani bürokrasinin iktidara el koyma (sınıf olma) ölçütü olarak toplumsal artık-değerden bürokrasiye giden payın büyüklüğünü, bürokrasinin bu payı hangi sınıflardan aldığını ve ne ölçüde bağımsız belirlediğini saptamak gerekir. Bu amaçla önce devlet gelirlerinin kökenine inelim ve bunları hangi sınıfların ve hangi mekanizmalarla ödediğini araştıralım.

Devlet gelirleri içinde iki kaleme öncelik tanıyacağım; sanırım geçiş dönemi toplumlarında devletin en önemli gelir kaynağı da bu iki tür vergiden biri (yada beraberce ikisi) olmaktadır. Bunlardan ilki, doğrudan tarımsal üreticiden alınan vergi/rant, diğeri ise dolaşım sürecinde metalardan alınan dolaylı vergilerdir. Devletin, tarım ürününün bir kısmını, toprak mülkiyeti devletin olmadığı halde vergi/rant olarak üreticiden alması, iktisat-dışı zor ile alınan artık-ürüne tipik bir örnektir ([35]). Artığın üretim sürecinden ve doğrudan alınması, meta üretiminin yeterince gelişmediğinin, mevcut küçük üreticiliğin daha çok kullanım değeri için (geçimlik) üretim yaptığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Küçük üreticilerin sömürülmesi doğrudandır. Büyük toprak sahiplerinin de bu vergiyi ödemeleri, bürokrasinin belirli bir bağımsızlığı olduğunu gösterir. Büyük toprak sahipleri bu verginin kaldırılmasını isteyeceklerdir. Tüccar sermayesi için, bu şekilde alınan artık kendisinden alınmadığından rahatsız edici değildir. Ancak, bir

[32] Büyük çiftçilerin üstünde fazla durmuyorum, bunları kolaylıkla tarım kapitalistleri olarak kabul edebiliriz. Ortakçılık daha karışık bir ilişki; hem feodal unsurlar taşıyor (toprak sahibi ile toprağı işleyen arasında geleneksel bağımlılık ilişkileri), hem de piyasaya yönelik olduğu ölçüde kapitalist unsurlar. Ancak, her ikisi de, artık-değeri tarımsal üretim sürecinde (dolaşım sürecinde değil) elde ettiklerinden sınıfsal menfaatleri özdeş olacaktır. Ayrıca, ortakçılığa feodalite-malikane sistemi ile kapitalist tarım arasında bir geçiş anı olarak da bakabiliriz.

[33] Bu içerikte, "aydınlar" ve "bürokrasi" sözcüklerini eşdeğer görüyorum. Bak. dipnot 7.

[34] Kapitalist toplumlarda "liberal" ideolojinin devlet aygıtını mümkün olduğu kadar küçük tutulma çabasının altında, devletin (bürokrasi) masraflarının kapitalistlerce ödendiği bilinci yatar.

[35] Osmanlı İmparatorluğundan kalan ve Cumhuriyet döneminde lavedilen aşar vergisi gibi. Bu verginin mevcudiyeti, feodalitenin varlığının değil de, yokluğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Osmanlı toplumunda Asya üretim tarzı-feodalite tartışmalarına girmek istemiyorum; gene de feodal oldukları ileri sürülen toprak ağalarının da bu vergiyi ödediklerini hatırlatmakta yarar var.

yandan bu tür verginin varlığı devlet harcamalarının yüksek oluşunu temin ederek (artığın tüketimi) tüccarlara pazar sağlarken, diğer yandan verginin aynen yada nakden ödenmesine göre küçük üreticinin pazarladığı ürün miktarının azalması yada artmasına bağlı olarak verginin lehinde yada karşısında olabilir. Bu durumda, tarım üreticisinden alınan vergi/rantın kaldırılması, büyük toprak sahiplerinin siyasal iktidardaki etki derecesinin yükseldiğini gösterebilir.

Dolaşım sürecinde devletin metalar üstünden aldığı vergiler (dolaylı vergiler), tüccar sermayesi ile ilgili olarak anlatılan eşitsiz mübadelenin bir başka türünü yaratır. Bu vergilerin genellikle talep elastiklikleri düşük zaruri ihtiyaç maddelerine konması gerekliliği gibi vergi tekniği sorunlarının üstünde hiç durmuyorum. Bizim için ilginç olan, bu tür vergilerin artık-değeri dolaşım sürecinde toplayan tüccar sermayesi ile çatışması, yani, küçük üreticilerin sömürülme haddi sabit iken, devletin topladığı artık-değer yükselirken tüccar sermayesinin toplayacağının azalmasıdır ([36]). Buna karşılık, dolaylı vergilerden büyük toprak sahiplerinin daha az etkilenmeleri gerekir. Örneğin tarımsal ürün vergisinin kaldırılmasında, tüccar sınıfının bu olayı, dolaylı vergilerin artmaması şartı ile desteklemelerini bekleyebiliriz. Yukarıdaki açıklamaların gösterdiği, küçük üreticiliğin yaygın ve belirleyici olduğu bir geçiş dönemi toplumunda, tüccar, büyük toprak sahibi ve bürokrasi arasında daima önemli bir menfaat çatışması olduğudur. Bu üç sınıfın toplam toplumsal artıktan aldıkları payı bilmeden hangisinin hakim sınıf olduğunu söylememiz çok zordur ([37]).

7. Döviz kuru ve dış ticaret politikası.

Tüccar sermayesini incelerken sadece küçük üreticilerin kendi aralarındaki mübadeleye (iç ticaret) değindik, geçiş dönemi toplumları açısından nitel önemi belki de daha büyük olan ülkelerarası mübadeleye (dış ticaret) hiç girmedik. Küçük üreticilerin kendi aralarındaki (dolaylı da olsa) mübadelesinde, her iki uçta da tarım ve diğer zanaatçı ürünler yeralır; sanayi ürünleri ise ancak kapitalizmle yapılan mübadele ile elde edilebilir. Geçiş döneminin özellikle başlangıcında, ülke içinde kapitalist kesim (sanayi) daha emeklerken, sanayi ürünlerinin adeta tümünün yurt dışından geleceğini kabul edebiliriz. Bu durumda, dış ticaret, tarım ürünlerinin sanayi ürünlerine dönüştürülmesi mekanizmasını oluşturur :

Tarım ürünü (meta üretimi) ---- dış ticaret --- Sanayi ürünü (kapitalist meta üretimi)

Dış ticaretin analize dahil edilmesi ile, iki ayrı ilişkinin incelenmesi gerekecektir. Bunlardan ilki, kapitalist ülkelerle geçiş dönemi toplumları

[36] Çok sık yapılan hatalardan biri, dolaylı vergilerde verginin alındığı malın sanayi ürünü olmasına bakılarak, tarım kesiminin vergi ödemediğinin söylenebilmesidir. Açıktır ki, üretken emeğin adeta tümünün tarım kesiminde çalıştığı bir toplumda, bütün vergiler, eninde sonunda bu kesime inikas edeceklerdir. Ancak, verginin azalmasının, örneğin küçük üreticinin gelirinin yükselmesi değil, tüccarın sağladığı artık-değerin artması sonucunu doğuracağını unutmamak gerek. Tüccar-bürokrasi çatışmasında tüccarın daima liberal ideolojiye sarınarak dolaylı vergilerin düşürülmesini istemesi doğaldır.

[37] Artık-değerdeki sınıf paylarının nasıl hesaplanacağı konusuna burada girmiyorum. Somut bir toplumsal kuruluşun (örneğin Türkiye'nin incelenmesi için bu tür işlemsel kategorileri dikkatle geliştirmek gerek.

arasındaki ilişkiler dizisidir (emperyalizm). Bu konuyu ayrı bir bölüm olarak ele alacağımızdan (üçüncü bölüm), burada hiç değinmeyeceğiz. İkincisi ise, dış ticaretin ülke-içi sınıf yapısına olan etkileridir. Hangi dış ticaret politikalarının hengi sınıflar lehine işlediğini belirlememiz, sınıfsal yapıyı anlamamızda çok yararlı olabilir.

Dış ticaret, ülke-içi değerlendirme (fiyatlandırma) sürecine yeni bir fiyat ekler : döviz kuru. Ülke-içi fiyatlardan (değerler), bir başka ülkenin fiyatlarına geçişin doğrudan olmayacağı, arada o ülke parasının diğer ülke parasını satın alma gücünün bilinmesi gerektiğini açıktır. İşte, bir ülke parasının bütün diğer ülkeler paraları ile mübadele haddine (trade-off) döviz kuru diyoruz. Ekonomi politiğin döviz kuru üstünde ayrıntılı bir şekilde durduğunu, yani bu konuda geniş bir yazın olduğunu söylemek mümkün değildir ([38]). Bunda, özellikle 19 uncu yüzyılda döviz kurunun kıymetli madenlere dayanan ve serbetçe işleyen bir piyasa mekanizması tarafından belirlenmesinin etkisinin çok büyük olduğu kanısındayım.

Önce, bir nisbi fiyat olarak döviz kurunun nasıl işlediğini inceleyelim. İki ülke alıyorum ; Türkiye ve İngiltere. Bu iki ülkede, iki meta üretilmekte (buğday ve şeker) ve aşağıdaki fiyatlarda satılmaktadır ([39]).

	Türkiye	İngiltere
Şeker (1 kg)	6 TL	0.16 £
Buğday (1 kg)	2 TL	0.08 £

Görüldüğü gibi, Türkiye'de, 1 kg şeker 3 kg buğday; İngiltere'de ise, 1 kg şeker 2 kg buğday bize nisbi fiyatları vermektedir. İki ülke aralarında mübadeleye girmedikleri sürece, bu fiyatlar yeterlidir. Ancak, dış ticaret için Türkiye'de 1 kg buğday satın almak için ödenen para ile İngiltere'de ne kadar buğday satın alınabileceğinin bilinmesi gerekir : döviz kuruna ihtiyaç vardır. Şimdi, £ 1 = 20 TL döviz kurunda duruma bakalım.

	£ Fiyatlar		TL Fiyatlar	
	Türkiye	İngiltere	Türkiye	İngiltere
Şeker	0.30	0.16	6.00	3.20
Buğday	0.10	0.08	2.00	1.60

Bu döviz kurunda, hem buğday hem de şeker İngiltere'de Türkiye'den daha ucuzdur. İki ülke arasında fiyatların karşılaştırılabilmesi için hem nisbi (ve mutlak) fiyatların, hem de mutlak fiyatlar oranının bilinmesi gerektiğini bu şekilde görüyoruz.

[38] Kastedilen Marksist ekonomi politiktir. Üçüncü bölümde, emperyalizmi incelerken Marksist dış ticaret teorisinin de bir değerlendirmesini yapacağım için burada ayrıntılara girmek istemiyorum; ancak, bu konunun çok ihmal edildiğini söyleyebiliriz.

[39] Analizimiz açısından çok önemli olmamakla beraber, her iki ülkede nisbi fiyatların metaların emek-değerlerine eit (yada oranlı) olduğunu varsayabiliriz.

Eğer £ 1 = 30 TL dersek;

	£ Fiyatlar		TL Fiyatlar	
	Türkiye	İngiltere	Türkiye	İngiltere
Şeker	0.20	0.16	6.00	4.80
Buğday	0.066	0.08	2.00	2.40

elde edilir. Bu döviz kurunda buğday Türkiye'de şeker İngiltere'de daha ucuzdur.

1 £ = 50 TL için ise;

	£ Fiyatlar		TL Fiyatlar	
	Türkiye	İngiltere	Türkiye	İngiltere
Şeker	0.10	0.16	6.00	8.00
Buğday	0.04	0.08	2.00	4.000

buğday ve şeker Türkiye'de daha ucuzdur. İlk örnekte Türkiye'nin mal ihracatında büyük zorluklar olacağı, ikinci örnekte buğdayı nisbeten kolay ihrac edebileceği, üçüncü örnekte ise her iki malın ihracatının mümkün olduğu açıktır.

Nitekim, genellikle dış ticaret teorisinde kabul edilen, döviz kurunun bir ülkenin ihracat ve ithalatını eşitleyen fiyat olduğudur ([40]). Bu analizin temel varsayımı da, ithalat ve ihracata gümrük vergileri dışında kısıtlamalar konmadığıdır. Geçiş dönemi toplumlarının temel özelliklerinden birinin de dış ticarete konan tahditler olduğunu biliyoruz : öyle ki, döviz kurunun şu yada bu piyasa mekanizması ile hiç bir ilişkisi kalmamış ve bütünüyle bir iktisat politikası aleti olarak devlet tarafından belirlenmeye başlamıştır. Devletin bu müdahalesini, bazı gözlenebilir kategoriler aracılığı ile sınıflararası çelişkileri anlamamızda kullanabiliriz.

Bu amaçla önce bazı tanımlar yapmak istiyorum. Döviz kurunun ihracat ve ithalata kısıtlama konmaksızın serbest piyasada belirlenen fiyatına hakiki değer (par value) diyoruz. Döviz kuru bu değerin altında ise düşükdeğerli (undervalued), üstünde ise aşırıdeğerli (overvalued) olacaktır ([41]). Düşükdeğerli bir kurda, ihracat ithalattan fazla olacak veya altın ve döviz rezervleri yada ülke dışına sermaye ihracı artacaktır. Aynı şekilde, aşırıdeğerlendirilmiş bir kurda, ithalat ihracattan büyük olacak, bu ise, uzun dönemde mutlaka ithalata bazı fizik kısıtlamalar konmasını (kotalar, ithalat yasakları, vs.) gerektirecektir.

Şimdi, döviz kurunun hakiki değerinde belirlendiği bir ülkede bu kurun düşürüldüğünü, yani devalüasyon yapıldığını kabul edelim. Ülkede, diğer şartlar veri iken, ihraç edilebilir ürünlere dış talep artacak ve bu malların fiyatlarının

[40] Aslında analizin ödemeler bilançosu açısından yapılması, yani, denge fiyatının ödemeler bilançosunun eşitliğini sağlayan fiyat olması düşünülebilir. Salt mal akımları ile sınırlayınca, sermaye hareketlerini ayrıca ele almak imkanı ortaya çıkacağından ben ticaret dengesini tercih ettim.

[41] Dövizin hakiki değeri 1 £ = 30 TL olsun : eğer, kur 1 £ = 20 TL tesbit edilmişse aşırıdeğerli, 1 £ = 40 TL için düşükdeğerli olur.

yükselmesi ile beraber ihracatçı kesimlerin gelirleri de yükselecektir. Tarım ürünlerinin fiyatlarının yükselmesi, başta büyük toprak sahipleri ve ihracatçı tüccarların gelirlerini arttırmıştır. Aynı anda, ithal malları fiyatlarının yükselişi bunları etkilemeyecektir. Küçük üreticiler de, tüccar sermayesi ile aralarındaki çelişkiyi çözebildikleri, yani bu konjonktürden yararlanarak sömürü haddini düşürebildikleri oranda bu durumdan faydalanabilirler; aksi halde, ek artık-değerin tümüne ihracatçı tüccar el koyacaktır. İthalatçı tüccar ve bürokrasi için ise durum tam tersinedir.İthalatın daralması ve aynı anda ülke içinde tüm metaların fiyatlarının yükselmesi ithalatçı tüccarın reel gelirini düşürür. Aynı şey bürokrasi için söz konusudur : nakdi geliri sabit iken hem tarım mallarının hem de ithal edilen malların fiyatları yükseldiğinden reel geliri düşmüştür ([42]). Şu halde, paranın dış değerinin düşürülmesi, artık-değerin ihracatçı kesimler lehine (ihracatçı tüccar ve büyük toprak sahipleri) ve ithalatçı kesimler aleyhine (ithalatçı tüccar ve bürokrasi) bir yeniden-dağılımına sebep olur. Aynı analizi aşırıdeğerli döviz kuru için de yapabiliriz. Döviz kuru yükselince (revalüasyon), ihraç eden kesimlerin gelirleri düşecektir. Buna karşılık, özellikle ithalatçı tüccarın gelirinde önemli bir artış bekleyebiliriz. Aşırıdeğerli bir kur ile ihracatın ithalattan düşük olması eninde sonunda yoğun ithalat kısıtlamalarını getirir. Bu durumda ise, talebi yüksek malları düşük fiyattan (ve az miktarda) ithal eden ithalatçı tüccarın büyük bir rant toplaması yani malları ithalat fiyatının çok üstünde satabilmesi (karaborsa) mümkündür. Bürokrasinin kazancı, tarım ürünleri fiyatları sabit kalırken, ithal edilen mallar fiyatlarındaki düşüştedir : ancak, bunun da, ithal kısıtlamaları ile beraber ithalatçı tüccar tarafından elkonduğu için geçici olduğunu unutmamak gerekir. Açıkca görüldüğü gibi, aşırıdeğerlenmiş bir döviz kuru, ihracatçı kesimlerden (ihracatçı tüccar ve büyük toprak sahibi) ithalatçı kesimlere (ithalatçı tüccar ve bürokrasi) artık-değer transferini mümkün kılmaktadır. Masum, hatta sınıf ideolojileri içinde ülke ekonomisi için yararlı gibi gösterilebilen politikaların altında nasıl artık-değerin sınıflar arasında bölüşülmesininin yattığını ve tüccar sermayesi, büyük toprak sahipleri ve bürokrasi arasındaki menfaat çatışmasının iyişmazlığının bir başka örneği bu şekilde gördük.

8. Kredi mekanizmaları.

Tüccar sermayesini incelerken, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında yoğun olarak raslanan tefeciliğe değinmedik. Tefecilik, en ilkel kredi kurumudur ve bu toplumlarda tüccar sermayesi ile birlikte tek sermaye ilişkilerini oluşturur. Ancak, tefecilikle tüccar sermayesi arasındaki önemli bir farka değinmekte yarar var. Tüccar sermayesi için mübadelenin varlığı ön-şart, evrenselliği ise gelişme şartıdır : tüccar sermayesinin gücü ile toplumsal yeniden-üretim sürecinde dolaşımın yeri arasında yakın bir beraberlik söz konusudur. Tefecilikte ise bunun tam tersi geçerlidir : dolaşım (meta üretimi) yaygınlaştıkça, tefeci sömürüsü

[42] Doğal olarak, bu durumda, ithalatçı tüccar ve bürokrasinin artan fiyatlar (düşen reel gelir) karşısında toplumsal gelir bölüşümündeki paylarını korumak için giriştiği mücadelelerden ve bunların ne ölçüde başarılı olduğundan bahsetmiyoruz. Eğer başarılı ise, bu sınıflar nakti gelirlerini yükselterek reel gelir kaybını önlerler; bu ise ülke içinde enflasyonu arttıracağından kısa sürede paranın düşükdeğerli niteliği kaybolur.

önemini kaybeder ([43]). Çünkü, tefeci sömürüsünün özelliği, borçlananın bu parayı P - M - P' sürecinde kar elde etmek için yatırmaması, tüketim ihtiyaçları için kullanmasıdır. Doğaldır ki, bir kapitalizm-öncesi üretim tarzında (örneğin feodalite), hem sömüren hem de sömürülen sınıfların tefeci ile borç ilişkilerine girmeleri mümkündür.

Küçük üreticilik açısından tefeciliğin iki özelliğini vurgulamak istiyorum. Bunlardan ilki, yoğun tefeci sömürüsünün varlığında, küçük üreticiliğin kendisini uzun-dönemde yeniden-üretme olanağının olmayışıdır : tefeci sermaye, kendisine borçlanan küçük üreticilerin topraklarına el koyarak büyük toprak sahipliğine dönüşür. İkincisi, belki de geçiş dönemi toplumları açısından daha önemli olabilir : tüccar sermayesi ile tefeciliğin birleşmesi. Tüccarın ürününü satın aldığı üreticinin aynı and kredi kaynağı olması, II.5. de açıklanan sınıfsal bağımlılığı güçlendirecektir. Ancak, bu haliyle, geleneksel tefecilik söz konusu değildir; küçük üretici meta ürettiği ölçüde, tüccar sermayesinin bir alt-kategorisi olarak tefecilikle karşı karşıya gelmektedir ([44]).

Geniş anlamı ile kredi mekanizması meta ve sermaye ilişkileri ile beraber gelişmiştir. Kredi mekanizması, P - M - P' dolaşımında, paranın daha fazla para yaratması (kar) sürecinde, artık-değeri elde edenler ile artık-değeri yatırarak yeniden üretim (ve dolaşım) sürecine sokacak kişilerin aynı kişiler olmayışından doğmuştur. Örneğin kapitalist üretim tarzında, toplam sermaye stoklarına oranla artık-değer elde eden kapitalistler (kar hadlerinin eşitlenmesi), içinde bulundukları kesimdeki rekabet derecesi, teknolojik gelişme, vs. ye bağlı olarak yatırılmak üzere artık-değer talep ederler. Bankacılık ve kredi mekanizması (mali sermaye), bu uyumluluğu sağlar. Artık-değeri tasarruf edenler ve yatıranlar aynı sınıfa mensup olduklarından, faiz haddinin getirdiği artık tarnsferi bir sınıf-içi artık-değer bölüşümüdür : bu nedenle faiz haddinin piyasa mekanizması tarafından (devletin müdahalesi olmaksızın) belirlenmesi arzulanır. Geçiş dönemi toplumları açısından, önce aranması gereken husus, faiz haddi mekanizmasının ne ölçüde sınıflar-arası bir artık-değer aktarması olduğudur; bu takdirde tasarruf eden ve borçlanan sınıflar arasında önemli bir menfaat çatışması vardır. Devletin kredi ve faiz haddine müdahalelerini gözleyebildiğimize göre, gene de facto, hangi sınıf lehine müdahale ettiğini de belirlemiş oluruz.

Burada, şu ana kadar analize kattığımız üç sömüren sınıfa (tüccar sermayesi, bürokrasi, büyük toprak sahipliği), bir dördüncüyü, bankacılık sistemi çerçevesinde oluşan mali sermayeyi ekleyebiliriz. İncelediğimiz geçiş dönemi toplumlarında, kapitalist üretim daha ortaya çıkmadan, gelişmiş ülkelerdekini andıran bir bankacılık sisteminin kurulabileceğini biliyoruz. Bu sistem de, kaçınılmaz olarak, diğer üç sömüren sınıfla menfaatleri çatışan mali sermayeyi yaratır. Bir an için bürokrasiyi unutarak, diğer sınıfların karşılıklı ilişkilerine bakalım. Eğer büyük toprak sahipleri tasarruf eden, tüccarlar da yatıran (borç alan) sınıfsa, şu durum ortaya çıkar : toprak sahipleri tasarrufa ödenen faizin

[43] "Dolaşımın toplumsal yeniden-üretimde oynadığı rol önemsizleştikçe, tefecilik güçlenir..... Belirli bir ülkede, üretimin büyük kısmı doğal hizmetlerle, yani kullanım-değeri ile sınırlandıkça, (tefecilik de) o kadar gelişir." Marx, **Kapital**, cilt 3, s. 596.

[44] Nitekim, K. Boratav, piyasa için üretim arttığı ölçüde "tefeci" sömürüsünün arttığını Türk tarımında gözlemiştir (adı geçen makale). Bu tefecilikle. Marx'ın anladığı anlamda tefecilik farklıdır.

yüksek, tüccarlar kredi faizinin düşük, mali sermaye ise ilkinin düşük ikincisinin yüksek olmasını isteyecektir. Ayrıca, tasarruf eden ve borçlanan sınıfların para politikası açısından da tutumları farklıdır ; ikincisi gevşek bir para politikası ve yüksek enflasyon hızı, ilki ise sıkı bir para politikası ve düşük bir enflasyon hızı arzular ([45]).

A priori, bir toplumsal kuruluşta hangi sınıfların tasarruf eden, hangilerinin borçlanan sınıflar olduğunu söyleyemeyiz. Ancak, yukarıda açıklanan mekanizmadan daha da ilginç bir yapı, toplumda kimse tasarruf etmezken, devletin para politikası aracılığı ile kredi yaratarak bunu belirli sınıflara, zümrelere, hatta kişilere aktarmasıdır. Artık-değeri elde eden sınıfların bunu tamamen tüketmeleri, buna karşılık artık-değeri yatıracak sınıfların (tüccar sermayesi ve kapitalistler) çok cılız olmaları ([46]), burjuva ideolojisini benimsemiş devleti (bürokrasi), kredi kurumlarını sermayedar yaratmak için kullanmaya itebilir. Bu tür bir müdahaleye sınıfların gösterecekleri tepki, kredi genişlemesinin sebep olduğu enflasyonun ne ölçüde kendileri için zararlı olduğuna yakından bağlıdır.

9. Devletçilik.

Bu bölümde son olarak bir iktisat politikası olan devletçiliğin sınıfsal sonuçlarına değinmek istiyorum. Türkiye'de en çok tartışılan konulardan biri olduğu ve elimizde ayrıntılı incelemeleri bulunduğu için ([47]), devletçilikle ilgili birkaç öneri getirmekle yetineceğim.

Devletçiliğin iki amacı olabilir; ya sosyalizme geçiş döneminin bir başlangıç noktasıdır, yada kapitalizme geçiş döneminin bir iktisat politikası. Bunlardan ilkini, yani sosyalizme geçişin teorik sorunlarını tümüyle analizimiz dışında tuttuğumuza göre, bizi ilgilendiren ikinci tür devletçiliktir ([48]). Şimdi, şu soruyu soralım : bir geçiş dönemi toplumsal kuruluşunda devletçiliğin ortaya çıkışı, o kuruluşun sınıfsal yapısı hakkında ipucu olabilir mi ? Bence, evet; devletçiliğin ortaya çıkışı, tarım kesiminde artığın temerküz ettiği bir sınıfın mevcut olmadığına bir delildir. Eğer böyle bir sınıf varsa (örneğin feodalite), "özel teşebbüsün yapamadığı yatırımları devletin yapması" na gerek yoktur; artığı toplayan sınıf süratle bu artığı sanayi yatırımlarına dönüştürebilir ([49]). Şu halde, devletçilik, tarım kesiminde küçük üreticiliğin yaygın ve belirleyici ilişki olduğunun de facto bir isbatıdır. İkinci önerim devletçiliğin finansmanı ile ilgili. Sınıfların devletçiliğe karşı tutumlarının önemli belirleyicilerinden biri, devlet yatırımlarının finansmanının hangi sınıfa inikas edeceğidir. Yukarıda (II.6), devlet gelirlerini

---

[45] Nominal faiz haddi veri iken, enflasyon hızı ne kadar yüksekse, reel faiz haddi o kadar düşer, hatta negatif olabilir: yıllık % 20 enflasyonda % 10 faiz ödeyen borçlu, % 10 faiz alıyor demektir.

[46] Farklı sınıfların üretim güçlerinin gelişmesine olan katkılarını, ayrı bir sorunsal olarak dördüncü bölümde inceleyeceğim. Bu nedenle, bu bölümde işin dinamik (üretim güçlerinin gelişmesi) yanına hiç girmedim ; ancak devletin kredi yaratması süreci kaçınılmaz olarak bizi yatırım yapan ve yapmayan sınıflar arasında bir ayırıma itti.

[47] Bak. özellikle, K. Boratav, **100 soruda: Türkiye'de Devletçilik** (Gerçek Yayımevi, İstanbul 1974).

[48] Gelişmiş kapitalist ülkelerde, mevcut sanayilerin sosyal demokrat iktidarlarca devletleştirilmesi ile ortaya çıkan sorunsala da hiç girmiyorum.

[49] Feodaliteden kapitalizme geçen toplumların, bu dönüşümde geç de kalsalar, aradaki farkı süratle kapatabilmelerini örnek verebiliriz : Almanya ve Japonya. Ayrıca, eğer bu sınıf sanayileşmeye karşı ise, zaten devletçi sanayileşme modeline de karşıdır.

incelerken gördüğümüz gibi, tarım kesiminden alınan vergi/rant kaldırılmışsa, tüccarların devlet harcamalarındaki her türlü artışa karşı çıkmaları kendi sınıf menfaatleri ile tutarlıdır. Bu durumda, uzun dönemde kapitalist kesime sağlayacağı avantajlar ne olursa olsun, tüccar sermayesi devletçiliğe karşı çıkacaktır. Büyük toprak sahipleri ve küçük üreticilerin tutumu ise, devletçiliğin ne ölçüde tarım kesiminden devlete doğrudan artık değer transferini yoğunlaştırdığına bağlıdır. Yani, devletçiliğin büyük toprak sahipleri ve tüccar sermayesi lehine bir müdahale olduğunu söyleyemeyiz. Üçüncü önerim bürokrasi üstüne. Devletçiliğin mevcutiyeti, bürokrasinin taşıyıcısı olduğu kapitalist (burjuva) ideolojisinin kendisine tanıdığı çerçeve içindeki bağımsızlığını bir ölçütüdür ([50]). Bu bağımsızlığıdır ki, kendisine toplumdaki diğer sömüren sınıflara rağmen ([51]), kapitalizmi geliştirme misyonunu gerçekleştirme imkanını verir.

Son olarak, devletçiliğin süregelmesinin toplumsal sömürü mekanizmaları üstündeki etkilerine kısaca değinmek istiyorum. Üretken emek kullanan devlet kesiminin varlığı, bu kesimde üretilen artık-değerin ne olacağı sorusunu ortaya çıkartır. Artık-değere devletin tamamen el koyması mümkün olabileceği gibi, ürünleri değerinin altında satarak nihai malsa tüccara, ara ve yatırım malı ise kapitaliste aktarabilir ([52]). Bunun anlamı ise, özellikle geçiş döneminin ileri safhalarında, devlet kesiminde üretilip dolaşım sürecinde diğer sınıfların elkoyabilecekleri bir artık-değerin mevcut bulunmasıdır. Bu şekilde, dolaşım sürecinde, kar hadlerinin eşitlenmesi dışında bir artık-değer transferinin mümkün olabilmesi, sınıfların devletteki etkinliklerini arttırma çabalarını yoğunlaştırırken, toplumsal kuruluşun uzun-dönemde dahi Batı benzeri bir kapitalist topluma geçişini (kapitalizmiçi sömürü) nitel olarak engelleyebilir ([53]).

[50] Üçüncü yol arayan "altın ortacı" bürokrat küçük burjuva radikallerinin idealist dünyalarında herzaman unuttukları şey, bizzat sorunsallarının sınırlarını burjuva ideolojisinin çizmiş olmasıdır.
[51] Bu kavram bizi bürokrasinin anti-demokratik olmayan yanına götürebilir. Sanıyorum ki, dipnot (9) da (I.4), demokratik olmayan yanını vurgulayarak "burjuva devriminden" bahsetmem şimdi daha iyi anlaşılacaktır.
[52] Alternatifler adeta sonsuz denecek kadar çoktur: doğrudan tüketiciye satış yapması halinde de artık-değer sömürülen sınıfların (küçük üretici, işçi, vs.) yeniden-üretim maliyetini ucuzlatarak gene tüccar ve kapitaliste (ksmen de olsa) aktarılmış olur. Aynı şekilde, devlet kesiminin işlediği hammaddeler değerinden yukarıda satın alınarak büyük toprak sahiplerinin devlet kesiminden yararlandırılmaları mümkündür.
[53] Kanımca çok önemli olan bu noktayı dördüncü bölümde daha ayrıntılı ele alacağım : devletçiliğin uzun dönemdeki yapısal etkilerinin iktisatçılarca incelenmesi şarttır.

SOSYALİST TOPLUMLARIN ANALİZİ VE TARİHİ MADDECİLİK ([1])

İçinde yaşadığımız çağın belki de en önemli olgularından biri, dünya nüfusunun az çok üçte birinin kendilerine sosyalist diyen ve marksist-leninist ilkelere göre toplumsal örgütlenmelerini gerçekleştirdiklerini ileri süren ülkelerde yaşıyor olmasıdır. Bu ülkelerin kendi aralarında bazen patlamalara dönüşebilecek kadar ciddi ideolojik ve hatta politik farklılıklar olduğunu biliyoruz. Gene de, bir dizi yapısal benzerlikleri olduğunu ve dünya nüfusunun geri kalan üçte ikisini oluşturan kapitalist yada kapitalistleşen toplumlarla aralarındaki benzemezliklerin kendi aralarındaki benzemezliklerden çok daha köklü olduğunu kolayca görebiliyoruz. Gerek aynı teorik-ideolojik sorunsaldan kaynaklanmaları ve gerek söz konusu yapısal benzerlikler bunları ayrı bir toplum tipi olarak ele almamızı zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan, maddeci tarih (ve toplum) biliminin bu toplumlara uygulanması gerekecektir.

Güncel politik çatışmalarına rağmen sosyalist dünyanın yapısal olarak büyük bir homojenlik gösterdiğini vurgulamakta yarar var. Örneğin, toplumsal belirlenmenin iki önemli kurumunu, üretim araçlarının mülkiyet biçimi ve politik yapıyı ele alabiliriz: bu ülkelerin hiç birinde

a) tarım-dışı üretim araçlarında özel (bireysel) mülkiyete,

b) çok partili parlemanter politik sisteme

raslanmaz.

Halbuki, kapitalist toplumlar arasındaki politik ve ekonomik farklar çok daha büyük olabilmektedir. ABD`de üretim araçları üzerinde devlet mülkiyeti hiç yokken Türkiye'de kamu mülkiyetinin ağırlığı sanayi, bankacılık, ulaşım gibi kesimlerde % 50 yi geçebilmekte, birkaç yüzyıldır parlamento ile yönetilen İngiltere'nin yanında Franko İspanyası, Salazar Portekizi ve Albaylar Yunanistani bulunabilmektedir. Sosyalist toplumların temel ekonomik, politik ve ideolojik süreçlerdeki bu benzerlikleri, yani nisbeten homojen bir bütün oluşturmaları, ister sosyalist, ister kapitalist, ister bürokratik devletçi diyelim, yeni bir toplum biçimi ile karşı karşıya olduğumuzun bir kanıtıdır. Bu yazımda, maddeci tarih biliminin sosyalist toplumlara uygulanması ile ilgili olarak önemli gördüğün bir dizi kavramı geliştirmeğe çalışacağım.

1. SOSYALİST TOPLUMLARIN ELEŞTİRİLERİ.

Sosyalist toplumları ve bunların tarihlerini salt propaganda amacıyla ve "ahlaki", "insani" bir dizi kriter içinde ele alan burjuva ideolojisini bir kenara bırakırsak, özellikle SSCB'ne yönelen dört eleştirel akımın etkinlikleri nedeniyle biraz ayrıntılı bir biçimde ele alınmasının yararı var. Ancak, burada sadece bu

---

[1]) Bu yazı daha önce **Birikim dergisinin** Ocak 1978 tarihli 35 inci sayısında yayınlandı. Bazi italik iptalleri dışında, değiştirmeden yeniden yayınlıyorum.

dört akımı incelememiz, bunların dışında başka eleştirilerin mevcut olmadığı yada önemsiz olduğu şeklinde tefsir edilmemesi gerekir. ([2]).

A. **Troçkist eleştiri**. Marksist sorunsal içinde özellikle Sovyetler Birliğine ve bilahare tüm sosyalist toplumlara yönelen ilk güçlü eleştiri troçkist hareketten gelmiştir. 50 yıla yakın bir tarihi olan bu hareketin tüm eleştirilerini ayrıntılı biçimde burada ele almamıza imkan yoktur. Bu nedenle, troçkist hareketin temel dayanaklarını belirtmekle yetineceğim. Troçki'nin **Stalinciliğe** ve dolayısı ile Sovyetler Birliğine yönelttiği ilk eleştiri, tarihi maddeciliğin üretim güçlerinin gelişme düzeyi ile sosyalist toplum arasında mekanik (ekonomist) bir ilişki kuran tefsirine dayanmaktadır. Ekonomist tarih (ve toplum) anlayışı, Rusya'nın somut konumuna uygulanınca, üretim güçlerinin işçi sınıfının partisini iktidara getirebilecek kadar gelişmiş ([3]), fakat sosyalist toplumun kurulması için yeterince gelişmemiş olduğu sonucuna ulaşılır. Buna göre, sosyalist toplumun kuruluşu mutlaka gelişmiş sanayi ülkelerindeki devrimler ile beraber ele alınmalıdır. "'Tek ülkede sosyalizm"' ve "sürekli devrim" çatışması, bu bağlamda ortaya çıkar. Ancak, bu analiz, Batı Avrupa ülkelerinde devrim gerçekleşmeyince neden Stalinizmin Sovyetler Birliğinde ortaya çıktığını açıklayamaz. Burada, troçkist eleştirinin, tarihi (ve toplumu) ekonomizm içinde tefsir eden tüm hareketlerle müşterek ikinci cephesi ortaya çıkar: politik sürecin volontarist-komplocu (fesadçı - conspiracy) analizi. Ekonomik ve politik süreçler arasındaki bağlantı ve geçişliliği temin eden somut toplumsal mekanizmalar anlaşılamayınca, Stalin'in Asyalılığı (!), ilkelliği, gaddarlığı, oportünistliği, velhasıl daha etkin bir komplocu olması işçi sınıfı hareketinin ve öncü partinin nasıl olup da devrim-sonrası dönemde işçi sınıfının amaçlarına bu kadar ters düşen bir küçük burjuva bürokrat diktatörlüğüne dönüştüğünü açıklar ([4]).

İlginç olan, yukarıda tanımlanan sorunsalın, Stalin'in kendi sorunsalından hiç de farklı olmayışıdır. Nitekim, bir yandan Troçki sık sık Stalinist uygulamaları "işte, benim daha önce önerdiklerimi uyguluyorlar" diye karşılarken, Stalin'in Troçki'ye eleştirisi de "küçük burjuvalık, oportünistlik, burjuva işbirlikçiliği, karşı-devrimcilik" gibi sıfatlarla sınırlanır. Her iki sorunsal da, mevcut üretim güçleri düzeyinde sosyalist bir toplumun yapısal özelliklerinin ne olması gerektiği sorusunu sormaz; tarihi maddeciliği sovyet toplumuna uygulamak ve bu toplumun zengin deneylerinden yararlanarak maddeci bilimi geliştirmek yerine

---

[2]) Özellikle 1920 yıllarında Rusya'da oluşan "sol" muhalefeti ("işçi muhalefeti"), R. Luxembourg'un eleştirilerini ve Marksist Doğu Avrupalı muhalifleri kastediyorum.

[3]) Bu önemlidir, zira aksi halde Ekim Devriminin bizzat mevcudiyeti ekonomist tefsir içinde açıklanamaz.

[4]) Tarihin ekonomist tefsirinin mutlaka politik sürecin volontarist tefsiri ile beraber geldiğini özellikle vurgulamak istiyorum. Volontarizm ise bizi, şu yada bu şekilde, toplumsal belirlenme sürecinde bir yada birkaç bireyin **öznel** (davranışsal) niteliklerine büyük ağırlık veren bir komplo (fesad) teorisine (conspiracy theory) götürecektir. Ekonomizm-volontarizm ikilisinin ayrıntılarına ileride sık sık girecğiz. Ancak, komplonun sadece ekonomizme özgü olmadığını, özellikle küçük burjuva radikalizminin (örneğin Kemalizm) toplumu daima bir **komplolar hiyerarşisi** olarak gördüğünü unutmamakta yarar var. **Alawi**, bu durumda, **'toplumun komplo teorisinden'** (comspiracy theory of Society) bahsedebileceğimizi öneriyor (1972, s. 68). Daha da önemlisi, 'komplolarla belirlenen toplum' anlayışının kolaylıkla ekonomist bir retoriği benimseyebilmesi; bunun örneklerini Türkiye'de de, D. Avcıoğlu'nun yapıtlarında bulabiliriz.

kısır bir reel-politik tartışmasına hapis kalırlar ([5]). Bu durumda, ünlü bir troçkistin, Ekim devriminden 55 yıl sonra yazdığı bir kitapta sosyalizmin temel nitelikleri ile ilgili olarak tüm söylediklerinin Marx'ın bu konuda 100 küsür yıl önce yazdıklarından yapılan alıntılardan ibaret olmasına şaşmamak gerekir ([6]).

B. **Maoculuk**. Kronolojik olarak, Sovyetler Birliğine yönelik ikinci eleştiri kümesi sosyalist ülkelerin en büyüğünden, Çin Halk Cumhuriyetinden gelmeye başladı. Başkan Mao ve ÇKP nin Sovyetler ve onunla yakın ilişkiler içindeki diğer sosyalist ülkelere eleştirileri gerek temel nitelikleri gerek sonuçları bakımından troçkist eleştiriden çok farklı idi. Bu farklılığın nedenlerini Mao yada Troçki'nin daha akıllı, daha bilgili, daha devrimci olması gibi öznel koşullarda aramamız boşyeredir. Mao'yu Troçki'den (ve Lenin'den) ayırdeden temel özellik, Çin'de ÇKP`nin politik iktidarı elde etmesinden sonra uzun bir süre (azçok 30 yıl) partinin lideri olarak sosyalist toplumun kuruluşu ile ilgili deneyleri bizzat yaşamış olmasıdır. Nitekim, eleştirilerin bu deney ve gözlemlerin birikimi içinde ortaya çıktığını ve giderek sertleştiğini izleyebiliriz.

Burada, devrim-öncesi ve sonrası Maocu pratiğin ayrıntılı bir analizine gidecek değiliz ([7]). Sosyalist toplumların analizine tarihi maddeciliğin uygulanmasında Mao'nun sorunsalının, getirdiği yenilikler ve sınırlamalar ile, temel koordinatlarının saptanması ile yetineceğiz.

Maocu tarih (ve toplum) teorisinin temel ögesi olarak volontarizm sık sık vurgulanmakta ([8]). Ancak, burada söz konusu olan volontarizmin, yukarıda troçkist eleştiri bağlamında değinilenden çok farklı olduğunu belirtmekte yarar var. Mao, daha devrim öncesinden, somut toplumların belirlenmesinde politik düzeyde olup bitenlerin ekonomik düzeye indirgenme ihtimali olmaksızın önemli olduğunu görüyor. Çin'in özel koşulları bu bakıma bağlayıcı: işçi sınıfının adeta mevcut olmadığı bir toplumda işçi sınıfının öncü partisinin iktidara gelebilmesini açıklaması gerekiyor. Bu durumda, toplumsal belirlenmede politik düzeyin ağılığını tamamen reddederek **de facto** örtük bir volontarizm-komplo teorisi söz konusu değil. Volontarizm, toplumsal belirlenmede politik sürecin özgül ağırlığını açıkça (explicitely) analize dahil etme çabasından doğuyor. Ancak, ekonomik ve politik süreçlerin özgül belirlenmelerinde karşılıklı ilişkilerini saptamamıza imkan verecek ve iki düzey arasındaki bağlantıyı kuracak somut mekanizmaları

---

[5] İlk sosyalist devrimin gerçekleşmesinde ve hayati kuruluş yıllarında başrolü oynayan Troçki'nin, sosyalist toplumun maddeci analizini yapamaması çok ilginç. Üstadın uzmanlığı işçi sınıfını politik iktidara getirecek ayaklanma (reelpolitik) ile sınırlı; yeni iktidarın gerçekten işçi sınıfına ait olabilmesi için gerekli somut mekanizmalar ise uzmanlığı dışında. Troçki'nin iktidarda olduğu dönemdeki uygulamalarının iyi bir eleştirisi için bak. **Kollontai** (1921), özellikle arkadaki notlar,s. 46-70.

5) Bak. **Mandel** (1974), özellikle s. 566-568.

[7]) Mao'nun değerlendirilmesi büyük bir çatışma alanı. Maocu düşünce, Batı aydınları arasında özellikle 1960 sonrası Kültür Devriminde doruğuna varan bir popülerliğe ulaştı. Sanıyorum ki, 1917 devrimine bağlanan aydın ümitlerinin sönmesi ile beraber gelen Çin olayı, bu kez tüm ümitlerin Çin'e çevrilmesine olanak sağladı. Bu süreç içinde oluşan maoist hareketler de işin içine girince, güncel politik kaygılardan bağımsız bir değerlendirme yapmak da imkansız hale geldi. Bir taraf Mao'ya yarı-tanrı muamelesi yaparken, diğer taraf da üçüncü sınıf bir devrimci gibi görmeğe başladı. 1970 sonrası ÇHC dış politikasının izlediği (kolay anlaşılmaz) yol da, Mao'ya yönelik eleştirilerde tüm sağduyunun elden kaçmasında ciddi bir etken. Sosyalist harekete çok ilginç deneyler kazandırmış ve sosyalist düşüncenin Stalinci (monolitik) tarihi maddecilik tefsirinden kurtulmasında büyük katkıları olmuş bir devrimcinin iki kalem darbesi ile "idealist" ilan edilmesinin de garipsiyorum doğrusu.

[8]) Bak. örneğin **Belge** (1975).

bulamadığı ölçüdedir ki, Mao'nun toplumsal bütüne yaptığı müdahaleler politik düzeyle sınırlı kalıyor. Sonuçta, Stalin'in yoğun bir ekonomist retorik arkasına saklanan örtük volontarizmi ile Mao'nun yoğun bir volontarist retorik arkasına saklanan örtük ekonomizminin sosyalist toplumun iktisadi örgülenme biçimleri olarak birbirine çok yakın yapılar kurmalarına şaşmamak gerekiyor ([9]).

Yukarıda söylenenleri kanıtlamak için örnekler çok. Çin'de uzun süreler merkez komitesinde görev almış bir kişinin bir sabah "kapitalist yolu seçmesi" ile Ekim devrimini gerçekleştiren merkez komitesi üyelerinin sonradan "emperyalist ajanı" olarak idam edilmeleri arasındaki müansı ben pek göremiyorum. ÇKP`nin Sovyetler Birliğine yönelttiği eleştirilerin tonunu da aynı sorunsal belirliyor: SBKP yöneticileri bir gün "kapitalist" olunca, Sovyetler Birliği de kapitalist bir ülke oluveriyor. Bu şekilde, sosyalizmden kapitalizme (hatta "sosyal faşizme") geçen Sovyetler Birliğinin ekonomik ve politik örgütlenme biçiminde ne gibi değişiklikler olduğunu boş yere arıyoruz; çünkü değişen (daha doğrusu analiz edilen) sovyet ekonomik ve politik yapısı ve bu yapının somut toplumsal mekanizmaları değil, yöneticilerin belirli tutum ve davranışlarıdır. Bu koşullarda, sosyalist toplumlara tarihi maddeciliğin daha iyi uygulanmasını temin edecek yeni kavramların üretilmemesi çok doğal.

C. **Althusser okulu**. Çağdaş Fransız komünist feylozufu Althusser'in marksist düşünce tarihinde çok önemli bir yeri oluştu. Ülkesinin en iyi okullarından birinde felsefe hocalığı yapan Althusser, öğrencileri ile birlikte marksizm içinde adeta yeni bir ekol yaratarak önce Fransa'da, daha sonra da tüm Batı Avrupa ülkelerinde hızla etkinliği artan bir teorik akımın öncüsü oldu. Önce, 1960`lar Avrupasında yaygınlaşan ve marksizmi bir hümanizmaya indirgeyen düşünce akımlarına karşı cephe alan Althusser, tarihi maddeciliğin bir tarih (ve toplum) bilimi olarak özgüllüğünü vurguladıkça resmi ekonomizmle de çatışmaya başladı. Bir dizi polemik ve özeleştiriler arasında zigzaglar yaparak gelişen bu sürecin Althusser'i Stalin ve dolayısıyla Sovyetler Birliği karşısında bir tutum almaya götürmesi kaçınılmazdı. Althusser'in stalincilikle ilişkilerinin zaman içindeki seyri ve bugün ulaştığı yer apayrı bir çalışma konusu ([10]); beni burada ilgilendiren birkaç ana tema.

Althusser'in stalincilikle ilgili yazılarını okuyanların ilk gözüne çarpan şey, bunlarda mevcut sosyalist toplumların eleştirisine/anlaşılmasına yarayacak bir ipucu dahi bulunmamasıdır. Bütün "teorici sapma" özeleştirilerine rağmen, Althusser, sosyalist toplumlarla ilgili analizlerini Stalin'in teorisinin analizi ile sınırlar. Yapılan, Stalinci tarihi maddeci sorunsalı Marx'ın (ve bazen Lenin'in) kendi sorunsalı ile ayrıntılı bir şekilde karşılaştırmak, iki sorunsal arasındaki farklılığı ve buradan Stalin'inkinin bir **sapma** (deviation) olduğunu göstermektir ([11]). Analizde, "ekonomizm/hümanizm ikilisi" pivot rolünü oynar; bu ikilinin

---

[9]) Mao'nun sosyalist toplumla ilgili olarak yazdıklarının Stalin'in benzer yapıtlarından çok daha açık ve gerçekçi olduğu muhakkak. **Mao** (1975) her sosyalistin dikkatle okuması gereken bir yazı; "devletin çıkarları, toplulukların (collective) çıkarları ve bireyin çıkarları arasındaki çelişki"den, "demokrasi ile merkeziyetçilik arasındaki çelişkinin "şiddete başvurmayan yöntemlerle çözümlenebileceğinden" bahsedebiliyor (s. 352). Kültür devrimi olayında, yani genellikle kültür sorununda, Mao ile Lenin'in bakış açılarında bir fark olmadığı çok açık; bak. **Garretano** (1977), s.30.

[10]) Bu konuda bak. **Garretano** (1977)

[11]) Bak. Althusser'in **Lecourt** (1976) ya yazdığı önsöz ve aynı kitaptan tercüme edilen **Lecourt** (1977).

burjuva ideolojisine ait olduğu isbat edildikten sonra ([12]), Stalin'in sorunsalında da mevcudiyetini göstermek sapmanın kanıtlanması için yeterlidir ([13]).

Toplumların belirlenmesinde ideolojinin önemli bir yeri olduğunu ve ideolojik düzeyi doğrudan ekonomik düzeye indirgememizin imkansızlığını (Althusser **görece özerklik** diyor) ekonomizme karşı savunmak ne kadar haklı ise, somut toplumların analizinin o toplumların hakim ideolojilerinin eleştirisi ile mümkün olabileceğini zannetmek de o kadar yanlıştır. Tarihi maddeciliği tarihin (ve toplumun) anlamlı bir bilimi yapan, somut toplumsal kurumların insan-insan ilişkilerini nasıl belirlediğini ve bu ilişkiler tarafından nasıl belirlendiğini anlamamıza imkan verecek kavramsal araçlara sahip olmasıdır. Sosyalist toplumlar sadece bir ideoloji değil, fakat somut toplumlar olarak mevcutturlar; onları Stalin'in teorik sorunsalına indirgeyemeyiz. Aksi halde, teorici sapma" suçlamaları nesnel bir zemin kazandıkları gibi, sosyalist toplumların analizine yararlı olmaktan çok zararlı olabilecek sonuçlara da ulaşabiliriz ([14]).

D. **Avrupa komünizmi**. Batı Avrupanın sosyalist hareket ve düşünce tarihinde çok özgül bir yeri vardır. Marksizmin doğuş yeri ve 1917 öncesi sosyalist hareketin en yoğun olduğu bölge olması bir yana bırakılırsa, 1920 sonrasında da dünyanın geri kalan yörelerinde raslanmayan bazı nitelikleri var; hatta Batı Avrupanın tek (unique) yapısından bahsetmemiz dahi mümkün. Bu tekliğin işçi sınıfı hareketine yansıması, güçlü komünist (bolşevik) partiler yanında aynı derece güçlü sosyalist (anti-bolşevik) ve sosyal demokrat (reformist) partilerin beraberce yaşayagelmesi. Gerek bolşevik olmayan işçi sınıfı partilerinin yasaklandığı sosyalist toplumlardan, gerek işçi sınıfının politik örgütlenmesinin çok zayıf olduğu (Kuzey Amerika da dahil) diğer yörelerden ilk fark bu ([15]). Batı Avrupanın ikinci özelliği, marksist düşüncenin, sık sık resmi partiler tarafından dıştalanmasına rağmen, az sayıda da olsa bir dizi marksist aydın tarafından canlı tutulması ve yaşatılması. Bugün bir **Batı Marksizminden** bahsedebiliyoruz, yani Doğu (Avrupa) Marksizminden ayırdedebiliyoruz ([16]).

---

[12]) Bak. örneğin **Althusser** (1973), s.71-90.

[13]) F. George, alaycı bir uslupla şöyle diyor: "... Bay Althusser tüm burjuva ideolojilerinin kesinkes bir kriterini daha keşfetmişti: hümanist mi yoksa değil mi? Eğer değilse, kötü de olamaz. Buradan hareketle Stalin'in hümanist olduğunun isbatı yeterliydi. Gulag'dan daha hümanist ne olabilir ki?" **George** (1977) s.390.

[14]) Kötü bir Althussercilik örneği olarak, bak. **Balibar** (1977). Athusser'i bir bakıma son skolastik gibi görmek eğilimindeyim. Maddeci felsefeyi kurma çabaları kendisini eninde sonunda projesinin mantıki sonucuna, yani hem maddeci bir tarih (ve toplum) biliminin hem de maddeci bir felsefenin (yani bilim-öncesinin) beraberce mevcut olamayacağını anlamaya iteceğini, ve ömrü vefa ederse, felsefenin (ve feylezofların) maddeci bilimin (ve sosyalist hareketin) üzerine koyduğu naif-idealist ipoteği kaldıracağını ümit ediyorum. Bütün hata ve eksikliklerine rağmen, Althusser çağımız Batı Marksizminin Stalinci doğmadan kurtulmasına büyük katkıları olmuş bir kişi, getirdiği çözümlere katılmasam bile sorduğu soruların çok önemli olduğunu düşünüyorum.

[15]) Avrupa sosyalist hareketinin bolşevikleştirilmesi olayı ve bunun etkilerinin bugün yeniden gözden geçirilmesi gerekir sanıyorum. Özellikle Türk aydınları gibi 1920 ve 1930'ları sadece Stalin'in resmi tarihinden öğrenmiş sosyalistler için o dönem tarihinin de "destalinizasyonunun" çok öğretici olacağı açıktır.

[16]) Batı Avrupa Marksizminin çok ilginç bir özet-sunuşu için bak. (isim babalığını da yapan) **Anderson** (1976). Çok heterojen olan bu kümeye, Luxembourg ve Gramsci'den, Sartre, Adorno ve Althusser'e kadar pek çok aydın giriyor; bunların içinde Amerikalılar da var (Sweezy, Marcuse, vs.).

Son yıllarda adını sık sık duyduğumuz Avrupa komünizmini bu iki birikimin bir sonucu olarak görme eğilimindeyim. Birbirinden bağımsız gibi gelişen iki düzeyin (burada politik ve teorik düzeyler) karmaşık bir bütün içinde kesişmesi anında birinin öne çıkması doğaldır. Avrupa komünizmi olayında, öne çıkan politik düzey olmuş, yani Batı Avrupa komünist partilerinin güncel politik kaygı ve sorunları aslında kökleri çok daha derinde olan bir olaya damgasını vurmuştur. Böylece, sosyalist ülkelerin Avrupa halklarından artık saklanması imkansız olan Gulag'ları, iktisadi sorunları, tek partili politik süreçleri, vs. Avrupa komünist partileri tarafından reddedilerek güncel politik kavgalarında bir ayakbağı olmaları engellenmeğe çalışılmaktadır ([17]).

Bu durumda, bugünkü haliyle Avrupa komünizminin sosyalist toplumları analizine aynı pragmatik yaklaşımın hakim olması doğaldır. Seçilen yol şudur: mevcut sosyalist toplumların ve dolayısı ile sosyalizmin ciddi bir analizine gidilecek yerde, arzulanmayan sonuçları şu yada bu şekilde sosyalist ülkelerin tarihlerindeki (ve Batı Avrupa için geçerli olmayan) bir dizi unsura atfetmek. Rusya`nın geri kalmışlığı, Rus köylüsünün (mujiklerin) ilkelliği, iç savaş, emperyalizm tehdidi, vs. Buradan, özgül tarihi farklı olan gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinde kurulacak sosyalizmin de farklı olacağı sonucuna kolaylıkla varılmakta ([18]). Bütün reelpolitik çekiciliğine rağmen, bu açıklamanın sosyalist toplumları anlamamızı kolaylaştırmadığı, tam tersine bunların üstündeki sis perdesini kalınlaştırdığı açıktır. Somut zaman ve mekanda tanımlanan her toplumun belirlenmesinde kendi özgül tarihinin (moda deyimle: konjonktür) çok önemli olduğunu maddeci tarih (ve toplum) bilimi daima vurgulamıştır. Ancak, aynı bilim, tarihi belirlenmelerin anlaşılabilmesinin önşartı olarak yapısal belirlenmelerin bilinmesi gereğini de getirir. Bir örnek verirsek, Amerikan yada Japon toplumunun tarihini ancak ve ancak kapitalizmin yapısal özelliklerini (kapitalist üretim tarzı) bildikten sonra anlayabilir yani tarihi olanı yapısal olandan ayırdedebiliriz ([19]). Yukarıda görüldüğü gibi, Avrupa komünizmi, sosyalist toplumların yapısal analizinin yapılmasını engellediği ölçüde maddeci bilimin zenginleşip gelişmesine de ciddi bir baraj kurmaktadır ([20]).

2. **TEORİNİN AZGELİŞMİŞLİĞİ ÜZERİNE.**

---

[17]) Avrupa komünizminin daha yeni bir olgu olması, hakkında söyleyebileceklerimizi sınırlıyor. Ancak, aralarındaki ciddi farklara rağmen, tüm Batı Avrupa komünist partilerinin Sovyetler Birliğine eleştirilerini aynı pragmatik yapı içinde (reelpolitik) yönelttiklerini görebilmekteyiz. Ben, bu sürecin giderek Batı Marksizmi ile orijinal bir **senteze** olanak tanıyarak sosyalist harekete ciddi katkılar getireceğine inanıyorum. Bu arada, bu satırları yazarken Carillo'nun **Avrupa Komünizmi ve Devlet** adlı kitabını daha elime geçirmemiş olduğumu belirtmekte yarar var.

[18]) Bak. **Elleinstein** (1975). **Althusser** (1977) de aynı görüşleri paylaşıyor. Benzer görüşlere batı aydınlarında Avrupa komünizmi öncesinde de raslamak mümkün: bak. örneğin **Deutscher** (1967). Bu bakış açısının altında geleneksek Avrupa-yanlı (eurocentrique) bir dünya görüşünün yattığı çok açık; çeksin hele şu medeniyetsiz asyalı, afrikalılar sosyalizmden elini, biz medeni avrupalıklar tabiki farklı bir sosyalizm kuracağız.

[19]) Bu ayırıma "yapı-türüm" (structure-genesis) şeklinde daha önce değinmiştim, bak. **Akat** (1977), s.40.

[20]) İlk anda, sosyalizmin yapısal analizi, yani bir sosyalist üretim tarzından bahsetmek garipsenebilir; ileride (bak. bölüm 6) bu konuya açıklık getirmeğe çalışacağın. Peşinen, sosyalist toplumların genel (yapısal) niteliklerini havi bir sosyalist toplum modelinin kurulabileceği ve gerçekten dünyayı dönüştürecek bir hareket için mutlaka kurulması gerektiği kanısında olduğumu belirteyim.

Marx'ın insanoğlunun önüne dünyayı anlama/dönüştürme ikilisini koymasından bu yana 130 yıl geçti ([21]). Bu 130 yılın ilk 70`inde, kapitalizm içinde zengin eylem deneylerine rağmen (1848, Paris Komünü, vs.), çaba daha ziyade anlamaya yönelikti. Ancak, son 60 yıldır sosyalist hareket fiilen dünyayı dönüştürme imkanlarına sahip. Başka bir deyişle, elimizde 60 yıllık (ve birden fazla ülkede) bir sosyalizm uygulaması var. Şu halde, çağımızın somut toplumsal pratiğinde yukarıdaki ikilinin dönüştürme elemanının ağırlık kazandığını söyleyebiliriz. Ancak, dünyayı dönüştürme sürecinde ciddi bazı zorluklar ve başarısızlıklarla karşılaşıyorsak, bunların büyük ölçüde ikilinin ilk elemanındaki (yani anlamadaki) sorun ve başarısızlıklarımızın uygulamamıza yansıması olduğunu unutmamamız gerekir. Nitekim, birinci bölümde sosyalist topluma yönelen eleştirileri ele alırken açıkça gördüğümüz gibi, sosyalist toplumların anlaşılmasını temin edecek teorik araçlarımızda önemli yetersizlikler vardır. Bu bölümde, maddeci tarih (ve toplum) biliminin bu kadar uzun süreli bir uygulamaya rağmen bu denli azgelişmiş kalmasının koşullarını açıklamaya çalışacağız.

Bu şekilde yoğun bir bilgi teorisi (epistemoloji) tartışmasına girmemin nedeni, azgelişmişlikten kurtulmanın tek yolunun azgelişmişliğin nesnel nedenlerini saptamaktan geçmesinden. Kendi kendisini anlamayan (teorik teste tabi tutamayan) bir bilimin dünyayı anlamaktan ne kadar uzak olacağı sanıyorum ki herkesçe kabul edilecektir. Burada hemen akla önceki bölümde Althusser'e yönelttiğimiz itirazlar gelebilir: bu yoldan biz de bir teorici sapmaya düşmüş olmuyor muyuz? Eğer analizimizi bu noktada kessek, yani marksist düşünce tarihinin analizi ile kendimizi sınırlasaydık bu suçlama haklı olabilirdi; halbuki, burada amaçlanan sosyalist uygulamanın (dönüştürme) eleştirmesini yapabilmenin bir ön-koşulu olarak teoriye yönelmek. Yani, maddeci teorinin kendisine eleştirel bir yaklaşımı benimsemedikçe, mevcut sosyalist toplumların anlaşılma (ve dolayısıyla yeniden-dönüştürülme) sürecine giremiyeceğimizi, yada, başka bir deyişle, onlardan farklı toplumlar kuramıyacağımızı öneriyorum.

Önce tarihi maddeciliğin bugünkü durumunu saptamamız, elimizdeki hipotezlerin bir envanterini yapmamız gerekiyor. Ana hatları ile marksist klasiklerden bize kalanlar şunlar:

1.**Toplumların gelişme kuralları ile ilgili genel hipotezler**. Bunları Marx ve Engels'in sağlıklarında yayımlanan yapıtlarında genel ifadeler halinde bulmak mümkün (**Manifesto**, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**'ya önsöz, **Kapital**'de bölük pörçük parçalar, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**), içlerinde en çok atıfta bulunulan **Katkı**'ya önsözdeki iki-üç paragraflık bölüm.

2. **Kapitalizmin teorisi**. Marx'ın yapıtında esas ağırlık kapitalist üretim tarzının iktisadi özelliklerinin ortaya çıkarılmasında: **Das Kapital**. Kapitalizm-öncesi toplumlar için, sağda solda (özellikle Kapital'de) söylenenler dışında, tek topak metin olarak çok sonradan yayımlanan **Grundrisse** var, ayrıca somut (kapitalist) konjonktürlerin analizlerinin yapıldığı **18 Brumaire, Fransa'da Sınıf Çatışmaları** ve **Fransa'da İç Savaş** gibi yapıtlar mevcut.

---

[21]) Marx'ın 1845 yılında kaleme aldığı Feurbach üstüne ünlü XI.inci tezden bahsediyorum: "feylezoflar dünyayı sadece çeşitli biçimlerde tefsir ettiler; sorun onu değiştirmektir".

3. **Sosyalist örgütlenme** ile ilgili olarak **Götha** ve **Erfurt Programlarının Eleştirileri** gibi kısa metinler ile Paris Komünü üstüne **Fransa'da İç Savaş** içine yerleştirilmiş bölümler.

Bu envanterin genel sonucu, klasiklerin bıraktığı mirasta en büyük ağırlığı kapitalizmin analizinin taşımasıdır. Bu geleneğin Marx ve Engels'in ölümlerinden sonra da devam ettiğini (Kautsky, Luxembourg), ancak bu kez sosyalist hareketin iktidara gelmek için takip etmek zorunda olduğu strateji ve taktiklerle ilgili tartışmaların yoğunlaştığını görüyoruz. Lenin'in Ekim devrimi öncesinde yazdıklarının tümü, sosyalist toplumla ilgili unsurlar da taşıyan **Devlet ve İhtilal** bir kenara bırakılırsa, bu iki kategoriden birine giriyor. Şu halde, Ekim devriminin arifesindeki teorik envanterimizi şu şekilde özetleyebiliriz: tarih (ve toplum) bilimi ve sosyalist toplumla ilgili birkaç genel hipotez, kapitalizm ve işçi sınıfının iktidara geliş biçimi ile ilgili ayrıntılı analizler.

İşçi sınıfının ciddi bir iktidar mücadelesi verdiği bir somut sınıf çatışması bağlamında, teorik ağırlığın da yıkılması amaçlanan üretim biçimi ve bunu gerçekleştirmenin önşartı olan strateji ve taktiklerde yoğunlaşmasını normal karşılamak gerekir. Gene de, epistemolojik açıdan iki önemli sorun hemen göze çarpıyor. Bunlardan ilki, tarih (ve toplum) bilimini tüm ayrıntıları ile geliştirmeden, belirli bir toplum biçiminin (bu bağlamda kapitalist üretim tarzı) nasıl analiz edilebileceği? Gerçekten, bir bütünün (tüm toplum biçimleri yani tüm tarih) genel belirlenme kuralarını ayrıntıları ile çözümlemeden bu bütünün bir alt bölümünün (bir toplum biçimi yani bir tarih kesidi) nasıl belirlendiğini sağlıklı bir şekilde açıklayabilir miyiz? Bu soruya evet cevabını veremediğimize göre, daha en başından marksizmin kapitalizmi analizinde ciddi bazı eksikliklerin olduğunu kabul etmemiz gerekir ([22]). İkinci sorun, konumuzla doğrudan ilgili; kurulması amaçlanan toplumun (sosyalizm) iki son derece genel nitelik dışında (mülkiyet ve iktidar) tanımlanmamış olması, bu iki formel ilişki arzulanan yönde çözümlendikten sonra (kamu mülkiyeti ve işçi sınfı diktatörlüğü) sosyalizmin kendiliğinden kurulacağı inancını içermektedir. Bu kendiliğindencilik, bilimsellikle mutlaka çelişir ([23]). Çünkü, şu yada bu şekilde maddeye bir amaç yüklemekle özdeştir (finalizm) ([24]).

Ancak, bu iki sorunu, Ekim devrimi ile başlayan yeni dönemde, sosyalizmin gerçekleşmesi açısından çok önemli engeller olarak görmüyorum, tam tersine maddeci teorideki bu (yada başka) eksikliklerin kaçınılmaz olduğu kanısındayım. Kaçınılmaz, çünkü, hiç bir teorinin salt teorik çalışma ile mükemmel hale gelmesine imkan yoktur, her teori ancak ve ancak uygulanma sürecinde kendi hatalarını tesbit etmek yani kendini test etmek olanağına kavuşur. Maddeci

---

[22]) Bu konuya daha önce **Desai** (1977) ye yazdığım önsözde değinmiştim.

[23]) "Biz emeği, sırf insana özgü biçimi içerisinde ele alıyoruz. Örümcek işini dokumacıya benzer şekilde gördüğü gibi, arı da peteğini yapmada pek çok mimarı utandırır. Ne var ki, en kötü mimarı en iyi arıdan ayırdeden şey, mimarın, yapısını gerçekten kurmadan önce onu hayalinde kurabilmesidir". **Marx** (1867), s. 204. Yoksa, 'kütlelerin devrimci dehası' yada 'kendi kendini gerçekleştiren özgürlük' gibi genel sözlerin hiç bir maddeci içeriği olamayacağı açıktır.

[24]) Finalizm sorunu gerçekten çok önemli. Nasıl ki nükleer fiziğin bilinmesi ile atom bombası kendiliğinden patlamaz, araya çok detaylı mühendislik sorunları girerse, tarihi maddeciliğin bilinmesi de sosyalizmin, tarihin kaçınılmaz sonucu olarak kendiliğinden ortaya çıkacağı anlamına gelemez. **Monod** (1970), marksizmde finalizmle dialektik arasında ilginç bir ilişki kuruyor (s. 51-63), bu konuda bir diğer ilginç çalışma **Raymond** (1977).

teorinin uygulaması ise sosyalist toplumdur. Bu şekilde, klasiklerden beri en çok vurgulanan kavramlardan birine, **teori-pratik birliğine** geliyoruz ([25]). Nedir teori-pratik birliği? Bilgi üretiminin temel koşulu, somut (gerçek) olaylar arasında nedensellik ilişkisi kuran her hipotezin (teori), gerçeğin hakikaten o hipotezin önerdiği biçimde davranıp davranmadığına bakılarak (pratik) test edilmesidir ([26]). Doğal bilimlerde bu süreç iki biçimde oluşur. İnsanın etki alanı dışındaki olaylarda (örneğin gökcisimlerinin hareketi), hipotezin önerdiği davranışla gözlemlenen davranış karşılaştırılır ([27]). İnsanın etki alanına giren olaylarda ise (fizik, kimya, vs.), hipotezin önerdiği uygulama fiilen yapılarak (laboratuvar ve deneyler), uygulama ile hipotez mukayese edilir. Objektif bir bilim ([28]), mevcut hipotezlerin uygulanarak/gözlenerek eksik/yanlış yanlarının ortaya konması ile beliren yeni hipotezler aracılığı ile **ad infinitum** gelişir ([29]). Gerek gözlem, gerekse kontrollu deney olanakları çok sınırlı olsa da ([30]), toplumun biliminde de bilgi üretiminin kuralı bundan farklı olamaz. Bu açıdan, Ekim devrimi sonrasında kurulmaya başlayan Sovyetler Birliği, insanlığın anlamadığı (ve dolayısıyla kontrol edemediği) güçlerin esiri olduğu tarih-öncesinden çıktığı ve maddeci hipotezin önerdiği toplumsal örgütlenme biçimlerini uygulamaya koyarak toplumda ilk bilimsel deneyi başlattığı ülkedir ([31]). Bu deneyin başarısı da, başarısızlıkları da, uygulamayı fiilen yapanların olduğu kadar bu uygulamanın ışık tutucusu olan bilime, yani marksizme aittir ([32]). Sosyalist ülkelerin varolduğu bir dünyada marksizmi sadece Marx'ın yada Engels'in (yada başkalarının) kitap ve makalelerinden ibaret kabul edemeyiz; ne Sovyetler Birliğini (somut toplum:pratik) marksizmden, ne de marksizmi (teori) Sovyetler Birliğinden ayrı düşünemeyiz. Aksi halde teori-pratik birliğini, yani maddeci tarih (ve toplum) bilimini ideolojiden ayırıp bilim yapan temel niteliği reddetmiş oluruz.

Ekim devrimi sonucu kurulan sosyalist toplumların pek de başarılı sonuçlar vermedikleri, insanlığın önüne cazibeli bir gelecek sermek bir yana, bir eşitsizlikler ve adaletsizlikler madeniyeti olarak sosyalist hareketin 100 küsur yıldır büyük özveriler pahasına karşısında mücadele ettiği kapitalizmin dahi

---

[25]) Teori-pratik birliği üstünde yazılmış en iyi eser, benim bildiğim kadarıyla Mao'nun türkçe tercümeleri de olan 'Pratik üstüne' adlı makalesidir.

[26]) Bunun iki istisnası var: matematik ve dialektik. Her ikisi de, aksiyomları ile usavurma süreçlerinin tutarlılığı ile doğru yada yanlış olabiliyorlar, ayrıca somutta test edilme olanakları yok.

[27]) Örneğin Ptoleme'nin gökyüzü mekaniğinden Galile'nin gökyüzü mekaniğine geçişin gökyüzünü gözlemlemeden olabileceğini düşünmek imkansızdır.

[28]) "Bilimsel yöntemin temel taşı, doğanın öbjektifliği postulatıdır. Yani olayların sonuçsal nedenler, yani bir 'proje' şeklinde verilen tüm tefsirlerinin bizi 'doğru' bilgiye götürebileceğini sistematik olarak reddetmek". **Monod** (1970), s.37.

[29]) Maddeci dünya görüşünde mutlak bilgi yoktur, mutlak bilgiyi arayanlar bunu ancak ya gökyüzünde ya da yeryüzünde bir tanrıda bulacaklardır. Bilgi üretimi ile ilgili olarak burada sunduğumuz hipotezler **Althusser**'in Genellik I, II ve III şeklinde sunduğu (1966, s.186-197) yapıdan farklıdır; test ve uygulama sorunu Althusser'de çok daha ikincil plana düşmekte, gereğince vurgulanmamaktadır.

[30]) Toplumla ilgili bilimlerin pek çok metodolojik sorunundan biri de budur. Tarihin tekerrürden ibaret olmayışı (ki buna **geriçevrilmezlik** - irreversibility - diyebiliriz) gözlem yapabilmeyi çok sınırlarken, kontrollu bir deney yapmanın imkansızlığı da açıktır.

[31]) Bu şekilde maddeci tarih (ve toplum) teorisini toplumla ilgili ilk bilimsel hipotezler kümesi olarak nitelendirdiğimizi bir kez daha vurgulamak istiyoruz; yukarıda değinilen eksiklikleri yada yanlışlıkları teorinin bu genel niteliğini değiştirmez.

[32]) Aslında Marksizm-Leninizm demek daha doğru olurdu. Ancak, Lenin konusunda Marx için söz konusu olmayan ek bir sorun vardır: Lenin'i 1917 öncesi **yazdıkları** ile mi, yoksa 1917 sonrası **yaptıkları** ile mi değerlendireceğiz?

ekonomik, politik, kültürel, vs. düzeylerde gerisinde kaldıkları yönünde bir kanı yavaş yavaş bizzat sosyalist hareketin içinde güçlenmekte. Şu anda, bu başarısızlığın tarihi oluşumunu genel hatları ile dahi verecek değilim. Ancak, gerçekten bu tür bir başarısızlıkla karşı karşıya isek, ilk devrimin gerçekleştiği somut toplumun somut koşullarının da bunda büyük payı olmasına rağmen, esas sorunu Ekim devriminin hemen ardından söz konusu teori-pratik birliğinin kopmasında ve, maddeci bilimin önce bir politik partinin (bolşevikler), sonra da bir devletin (SSCB) resmi ideolojisi haline dönüşmesinde aramak gerekir. Bu dönüşümün ne ölçüde Rusya'nın somut koşullarından kaynaklandığı, ne ölçüde ise bizzat marksist sorunsalın sosyalist toplum ve siyasal iktidar anlayışında zaten mündemiç olduğu ([33]) ayrıca uzun uzun tartışılması gereken bir konudur. Bu açıdan, daha 1920 yılında oluşan 'işçi muhalefeti' (workers opposition), işçi sendikaları ile ilgili tartışmalar, ve nihayet Kronstadt olayı ([34]) ve bunların susturulma biçimleri ilginç bir başlangıç idi ([35]). Bu sürecin bizi Lisenko olayına götürmesine şaşmayalım: maddeci bilim ideolojiye dönüştüğü ölçüde dogmalaşmış ve en sonunda ne idiği belirsiz **a priori** (felsefi?) saçmalıklarını doğal bilimlere bile uzatarak onların gelişmesini de engelleyebilmiştir ([36]). Bu yapı içinde maddeci tarih (ve toplum) biliminin gelişmesi herhalde beklenemezdi.

Yukarıda yapılan açıklamalar ve gözlemlerden toplumla ilgili tüm bilimlere ortak bazı temel epistemolojik sorunlara geçebiliriz. Bence toplumsal bilimleri doğal bilimlerden ayıran esas özellik, bilgiyi üreten kişinin de toplumsal çatışmalar içinde bir taraf ([37]), yani toplumun bir parçası olmasıdır. Toplumun bilgi olarak üretilmesi, bir bütünün kendi hakkında bilgi sahibi olması gibi ([38]), doğal bilimlerde hiç raslanmayan ve bilimsel yöntemin temel objektiflik kuralını kökünden yaralamaya çok müsait bir durum ortaya çıkarıyor. Toplumla ilgili tüm bilimlerin yoğun bilim-dışı (ideolojik) unsurlar taşımasının kökeni, bu nesnel

---

[33]) Burada, özellikle marksist politika teorisinin ileride daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız (bak. bölüm 5) **proletarya diktatörlüğü** kavramına atıf yapmak istiyorum.

[34]) O dönemin olayları için çok önemli bir yapıt olan **Kollontai** (1921) e bakılabilir.

[35]) Şöyle diyor R. Luxemburg : "Ülkede politik hayatın bütünüyle baskıya alınması sovyetleri de gittikçe daha çok kötürümleştirir. Genel seçimler, sınırsız basın ve toplantı özgürlüğü, özgür fikir mücadelesi olmadığı sürece, hiç bir kamu kuruluşu varlığını koruyamaz, yanlız bürokrasinin etkin öge olduğu bir görünüm ortaya çıkar. Toplumun yavaş yavaş sesi soluğu kesilirken, bitmez tükenmez bir gücü ve engin bir tecrübesi olan beş, on parti lideri yönetir ve egemenlik kurarlar. Gerçekte bu liderler arasında sivrilmiş ancak birkaç kişinin kafası yönetimi yürütür, işçi sınıfının 'seçkinleri' liderlerinin konuşmalarını alkışlayıp alınan kararları oybirliği ile onaylamak üzere zaman zaman toplantılara çağırılır; buysa temelde bir ikilik yönetimi, bir diktatörlük, ama proletaryanın olmadığı kesin bir diktatörlük, yalnız bir avuç politikacının diktatörlüğü, yani burjuva anlamında bir diktatörlük, Jakoben anlamda bir yönetim demektir". **The Russian Revolution**, Michigan 1961, s. 71-72'den zikreden **Colletti** (1977), s. 50.

[36]) Lisenko olayı için bak. **Lecourt** (1976). Bu olay, bilim-ideoloji ayırımını iyi yapamadığımız takdirde bizi bekleyen tehlikelere çok anlamlı bir örnektir; artık yerleşmiş çıkarların bilimin gelişmesini nasıl engelleyebildiğini kanıtlamak için Galile'nin kiliseyle olan çatışmalarına inmemize hiç gerek yoktur, maddeciliği bir din haline dönüştürenler kendi Galile'lerini de yaratmışlardır.

[37]) Burada üstünde daha ayrıntılı biçimde durmak istemediğim - amacımız bilgi teorisi değil - bir diğer özelliği de hemen belirteyim: bütün hakkındaki bilgi bütünün belirleyici ögelerinden biri oluyor. Uzun dönemde bu ikinci unsur belki de daha önemli zorluklar çıkartabilir.

[38]) "Burjuva bilimi-proletar bilimi" ayırımı bu doğru gözlemin yanlış bir tefsirinden kökenlenmektedir. Lisenko'nun **proleter biyolojisi** alkışlanırken, daha sonra mikrobiyoloji alanındaki bulguları ile Nobel ödülünü kazanacak olan **burjuva biyologu** (sosyalist) Monod FKP tarafından afaroz ediliyordu. Hoş, bugün Türkiye'de hala "burjuva matematikçisi" falan filan diyerek benzer bir yapıyı sürdürenler yok değil; bak. **Küçük** (1977), s. 55.

epistemolojik zorunluluktadır. İnceleme alanımız olan tarihi maddecilikte de aynı durumu görebiliyoruz: Ben, bu amaçla iki yeni kavram önereceğim: negatif teori ve pozitif teori kavramları ([39]).

Negatif teori, sınıf çatışmasında taraf tutmuş ve sosyalizme inanmış bilgi üreticisinin teorik pratiği bir araç, sınıf çatışmasında bir silah olarak kullanması, yani teorik faaliyetini bir politik hareketin ajitasyon ve propaganda unsuru olarak yürütmesidir. Dikkat edilirse, bu hal, yukarıda açıklanan objektiflik postülası ile çelişir; anlaşılması amaçlanan gerçek olduğu haliyle değil, harekete yararlı olacağı beklenen haliyle algılanır. Bu şekilde üretilen kavramlar-hipotezler bütününün gerçeği anlamamızı kısıtladığı ölçüde dönüştürmemizi de engelleyeceği açıktır; politik hareketin iktidara gelmesini ajitatif nitelikleri ile ne kadar kolaylaştırırsa kolaylaştırsın, iktidarın başarısına hiç bir katkıda bulunmaz.

Pozitif teori ise bize gerçeğin belirleyici güçlerini bu güçlerden yararlanarak bizzat o gerçeği amaçladığımız yönde dönüştürebilmemiz için verecektir; ajitatif yetersizliğine karşılık uygulamadaki tek yardımcımızdır.

Doğal olarak, her genel teori hem negatif hem de pozitif teorik unsurları taşır. Örnek olarak Marx'ın **Das Kapital**'ini alabiliriz. Kapital'de, basit ve genişleyen yeniden-üretim taslaklarını, kapitalist endüstrinin karşılıklı bağımlılıklarını ortaya koyması ve daha sonra Leontief matrisleri, üretim modelleri gibi hem kapitalist üretim süreci ile ilgili hem de planlama teorisinde kullanılan kavramsal araçların öncüsü olduğu için, pozitif teoriye örnek gösterebiliriz ([40]). Buna karşılık, emek-değer teorisinde, bir yandan piyasadaki eşit mübadelenin altında yatan eşitsiz insan-insan ilişkilerini (sömürü) açıklayan pozitif unsurlar, diğer yandan da mekanik konumu nedeniyle marksist bir firma teorisinin kuruluşunu engelleyerek hem kapitalizmin anlaşılmsında hem de sosyalist üretimin örgütlenmesinde ayakbağı olan negatif unsurlar bulabiliriz ([41]). Marx'ın azalan kar hadleri ve buhran teorileri ise, yazılalı 100 yılı aşmasına rağmen, ne ampirik olarak ne de teorik olarak doğrulayamadığımız negatif teori örnekleridir ([42]).

Teorisyenin nesnel dünyası iki ögeden oluşur: kendinden önceki hipotezler ve bu hipotezlerin açıklamayı amaçladığı somut gerçek. Marx, toplumla ilgili ama hepsi bilim-öncesi (ideolojik) bölük pörçük hipotezleri ([43]) yaşadığı çağın somut gerçeği ile bütünleştirerek yeni bir senteze giderken aynı anda tarihi ve toplumu bilimsel düşünceye açıyordu. Bu geleneği devam ettirmek, kendimizden önceki hipotezleri çağımızın somut gerçeği içinde teste tabi tutup negatif unsurlarından temizleyip yeni (pozitif) unsurlar getirerek bilgi haznemizi her geçen gün

---

[39]) Bu kavramlar uzun süredir kafamı meşgul etmekte idi, sözcükleri azçok aynı anlamda kullanan **Vergapoulos** (1977) den aldım, s.274.

[40]) Bak. örneğin, yeniden-üretim taslaklarını bu biçimde alan **Desai** (1977).

[41]) Marksist emek-değer teorisi ve "dönüşüm sorunu" ile ilgili tartışmalar Türkiye'de canlanmaya başladı; sorunun ayrıntılarına girmek istemiyorum, ayrı bir yazı konusu olarak ileride ele almayı ümit ediyorum.

[42]) Azalan kar haddi için Desai (1977) ye bakılabilir; buhranlar teorisi konusunda **Pannekoek** (1977) yi öneririm.

[43]) Hepimizin bildiği şeyler: Alman felsefesi (Hegel, Feuerbach), İngiliz iktisadi (Smith, Rikardo ve Mill) ve Fransız sosyalizmi (Blanqui, Prudhomme).

arttırmak, kısaca teori-pratik birliğini yaşatarak dünyayı daha iyi dönüştürmek de bizim görevimiz ([44]).

3. NEGATİF TEORİ ÖRNEĞİ: C. BETTELHEIM VE KAPİTALİST SSCB.

C. Bettelheim marksist iktisadın ünlülerinden biridir. Genellikle planlama ve sosyalist ekonomilerle ilgili pek çok yapıtı var. Bunlardan bir kısmı rusçaya bile çevrilerek Sovyetler Birliğinde yayınlanmış. 1960 öncesinde yazdıklarını şimdi okuyunca insan doğrusu biraz garipsiyor; bu günlerde SSCB'ne kapitalist diyen Bettelheim'in o devirlerde sovyet planlama modelinin ve sovyet ekonomisinin başarılarını herkese karşı hararetle savunduğunu hayretle görüyoruz ([45]). Ancak, 1960'lardan sonra, biri teorik diğeri politik iki olay, Bettelheim'in Sovyetler Birliğine bakış açısını etkiliyor: Althusser ve ÇKP-SBKP çatışması. Bunlardan ilki, Bettelheim'i sosyalist bir ekonomiyi yeniden tanımlamaya itince, bildiğim kadarıyla Althusserci hipotezlerin ekonomiye ilk uygulamalarını yapıyor (1970,1973) ([46]). Bettelheim'i, Sovyetler Birliğini "doruğuna varmış kapitalizmden başka bir şey olmayan" toplum olarak nitelendirdiği **"SSCB'nde Sınıf Mücadeleleri"** (1974) adlı kitabına götüren süreç bu.

Ne var ki amacımız Bettelheim'in genel bir değerlendirmesini yapmak değil; bu nedenle bir yazısı, yukarıdaki kitabına yazdığı önsöz üzerine dikkatimizi yoğunlaştırmak istiyorum (bak. **Bettelheim** 1977). Bettelheim'in bu yazıda hemen ortaya çıkan ilginç bir sorunsalı var; ben bu sorunsalda birinci bölümde açıklanan eleştirilerdeki eksikliklerin adeta tümüne raslandığı kanısındayım. Ancak, özellikle Mao ve Althusser için getirdiğimiz eleştirilerin kesinlikle Bettelheim için de geçerli olduğu açıktır: yoğun bir teorici sapma içinde tersine dönmüş bir ekonomizm. Ender raslanan karmaşıklıktaki bu eklektizmin, büyük ölçüde Bettelheim'in bir fransız komünisti olarak özgül kişisel belirlenmesinden kaynaklandığını tahmin etmek pek de kehanet olmazdı sanırım.

Eklektizm sorunu bir kenara bırakılırsa, Bettelheim'in Sovyetler Birliğinde bazı işlerin yürümediği gözlemiyle yetinmediğini, olan bitenlerin nedenlerini açıklamaya yönelik bir teorik sorunsal kurmaya çalıştığını, yani ciddi bir teorik çaba içerisinde olduğunu görüyoruz ([47]). Bence, Betteheim'i Stalin'e hakaretname düzen pekçok yazardan ayırdeden ve bir negatif teori (negatif de olsa teori) örneği olma niteliğini kazandıran bu çabası. Marksist sorunsala, son 60 yıllık sosyalizm uygulaması deneyi ile ilgili gözlemlerinden hareketle doğru

---

[44]) Maddeci bilime pozitif (eleştirel) katkıların özellikle Batı Avrupa ülkelerinde hızla arttığını ve bunların artık seslerini duyurabildiklerini kıvançla görmekteyiz. Son birkaç yıl içinde yanlız ingilizce çıkmaya başlayan dergiler şunlar: **Critique of Anthropoogy, Capital and Class, Economy and Society, Kapitalistate**, vs. Bu açıdan, Althusser'in Venedikte yapılan bir toplantıdaki 'Marksizm buhran içinde' yargısına kesinlikle karşıyım; marksizm hiç bu kadar canlı, bu kadar çağının içinde olmamıştı. Buhran içinde olan baskıcı rejimlerine resmi ideoloji haline getirerek marksizmi zaten öldürmüş olanlar.

[4]4) Bak. **Bettelheim** (1966). İlk baskısı 1946 da çıkan bu kitabın son baskısına önsöz özellikle ilginç. Neden bilmem, en büyük şakşakçılar sonradan en büyük düşman oluyor!.

[46]) Bunlara uygulanamazlığın örnekleri gözüyle de bakabiliriz. Nedense, Althusser'in hipotezlerinin topluma uygulanması pek parlak sonuçlar vermedi; bak. örneğin **Hindress, Hirst** (1975), (1977). Bunlardan ilkini daha önce de eleştirmiştim, **Akat** (1977).

[47]) **Birikim**'deki sunuş yazısının bu bakımdan Bettelheim'e haksızlık ettiği, getirdiği önerileri salt reelpolitik (Çin-Sovyet çatışması) sonuçları ile değerlendirip Bettelheim'in ortaya koyduğu teorik sonusalı görmemezlikten geldiği yada gene sonuçlarına bakıp ve kanıtlamadan ekonomizm diye kesip attığı kanısındayım.

sorular soruyor, fakat, soruları ile marksist sorunsalı genişleterek dönüştürecek yerde boş yere aynı sorunsal içinde onlara cevap arıyor. Bugünkü Sovyet toplumuna yönelttiği eleştirel çabayı, maddeci bilimden esirgiyor. Bu söylediklerimi daha açık hale getirmek için, yazıdan nisbeten uzun bir alıntı yapmak istiyorum.

> "1962-1967 yıllarındaki metinlerimin başlıca yetersizliği ... (o) metinlerde toplumsal olarak birleştirilmiş bir politikanın (ekonomik plan onun yanlızca aracı olabilir) başlıca engelinin, **üretici güçlerin gelişim düzeyinde değil, fakat tam tamına egemen toplumsal ilişkilerin niteliğinde, yani hem kapitalist işbölümünün yeniden üretiminde, hem de ideolojik ve siyasal ilişkilerde** bulunduğu açıklığa kavuşturulmuş değildir. İdeolojik ve siyasal ilişkiler sözkonusu işbölümünün bir sonucu olmakla birlikte (...) bu işbölümünün yeniden üretiminin toplumsal koşullarını oluştururlar."
>
> "Demek ki **Sosyalist Ekonomiye Geçiş** başlığı altında yayımlanmış metinlerde açık olarak görünmeyen, üretici güçlerin gelişiminin, ne işbölümünün kapitalist biçimlerini ne de başka burjuva toplumsal ilişkileri asla **tek başına ortadan kaldırmayacağıdır**. Söylenmemiş olan, ancak proletarya diktatörlüğü altında geliştirilen ve - bir bilimsel kitle deneyi ve teorik analiz sayesinde - doğru bir biçimde yönetilen bir **sınıf mücadelesinin**, kapitalist işbölümüne ve bununla eşzamanlı olarak sömürü ve baskı ilişkilerinin yeniden üretimine imkan veren siyasal ve ideolojik ilişkilere karşı saldırıya geçerek, kapitalist ekonomik ilişkilere son verebileceğidir" (s. 68, italikler metinde).

İlk okuyuşta bu alıntıda getirilen savlara katılmamak imkansızdır. Daha sonra ayrıntılı biçimde inceleyeceği üç tez bu metinde mevcuttur. Yani, birincisi üretim ilişkilerinin hukuki mülkiyet ilişkilerine indirgenemiyeceği fakat arkasında yatan işbölümü sürecine bakmamız gerektiği; ikincisi, sömürünün ortadan kalkmasının tek başına üretim güçlerinin gelişmesi ile mümkün olamayacağı; üçüncüsü, ideolojik ve siyasal ilişkilerin de (devlet yada politik düzey) toplumsal belirlenmeyi ekonomik ilişkilerin hem sonucu hem de önkoşulu olarak etkilediği. Bence çok önemli olan bu üç tezi zaten ayrı bir bölümde ele alacağım için (bak. beşinci bölüm), burada üstünde fazla durmuyorum. Ancak, her üç tezin de, benim ekonomizm, Bettelheim'in "ekonomizm", "basite indirgenmiş marksizm", "mekanist", "donmuş marksizm" diye nitelendirdiği ortodoks marksist anlayışa ne kadar ters düştüğü açıktır.

Ne var ki, ben gene de, yukarıdaki üç tezin, Bettelheim'in sunduğu biçimde, "tersine dönmüş bir ekonomizmden" bizi kurtarmadıklarını, altları biraz eşelenince geriye sadece Bettelheim'in Stalin'in teknisizmine ([48]) karşı çıkıp Stalin-Troçki sorunsalındaki örtük komplocu politika anlayışını açıkşeçik hale getirmesinin kaldığını önereceğim. Bu önerinin kanıtlanması sürecinde, yukarıda negatif teoriden ne kastettiğimizin daha iyi anlaşılabileceğini ümit ediyorum.

---

[48]) "Teknik her şeyi belirler". s.72.

Birinci tezde, Bettelheim, ekonomik işbölümünün ([49]) üretim lişikilerinin esas belirleyicisi olduğunu ve bu ilişkilerin yeniden üretimi ile ekonomik işbölümünün yeniden üretiminin aslında aynı şeyler olduğunu söylüyor. Buna göre, hukuki mülkiyet biçimlerindeki dönüşüm, üretim ilişkilerinin dönüşümü için gerekli olsa bile yeterli olamaz. Buraya kadar çok iyi, çünkü ben de katılıyorum bu öneriye. Ancak, Bettelheim burada bir küçük ekleme yapıyor, ve işbölümü sözcüğünü daima kapitalist sıfatı ile beraber kullanıyor ("kapitalist işbölümünün yeniden üretiminde", "işbölümünün kapitalist biçimlerinde"). Benim de itirazım bu "kapitalist" sözcüğüne. "İşbölümü", üretim güçlerinin gelişme düzeyi yani teknoloji tarafından doğrudan belirlenen bir şey, "kapitalist" ise belirlenme sırasında çok daha geride, ancak mülkiyet biçimi de ortaya çıktıktan sonra varlığa kavuşuyor. Kılı kırk yarıyoruz gibi duruyor belki ama, iki ayrı belirlenme düzeyinin bu şekilde birbirine bağlanmasının çok önemli bir sonucu var: Bettelheim, üretim güçlerinin bu gelişme düzeyine (teknoloji) tekabül eden işbölümüne kapitalist diyerek, peşinen çağdaş teknoloji ile özel mülkiyetin olmadığı için kapitalist olmayan fakat sömürü olduğu için de sosyalist olmayan bir toplum tipinin varlığını engelliyor. Bunun ise anlamı çok açık: tarihi evrim sürecinde kapitalizmden sonra mutlaka sosyalizm gelir. Ekonomizmin doğrusal evrim çizgisini kırdığını iddia eden Bettelheim'in bizi tekrar oraya getirmesi çok ilginç ([50]). Ancak, analizi burada kesemeyiz; Bettelheim gibi ünlü bir düşünürün nasıl olup ta böyle bir hatayı yaptığını, iki ayrı belirlenme düzeyini bir araya getirerek finalizme düştüğünü araştırmamız gerekir. Bu kez, karşımıza aniden yeni bir kavram, Althusser okulunun son 10 yılda çok yaygın bir kullanım alanı kazandırdığı **"gerçek temellük"** kavramı çıkıyor ([51]). Marx, "üreticinin emek sürecinde üretim araçlarını gerçek temellükü" (Balibar) diye bir kavramı örtük olarak kullanıyor; fakat, hiç bir şekilde yaptığı analizin pivot ögesinin önce Balibar daha sonra da Bettelheim'in önerdikleri gibi bu kavram olduğu söylenemez. Gene de, bu kavram, beraberinde getirdiği (ve bu kez Marx'ın sık sık kullandığı) üretim araçları ile üretici arasındaki **kopuş** (separation) kavramı ile beraber, ilk bakışta üretim güçleri ile mülkiyet ilişkileri arasındaki bağlantının kurulmasında eksik halkayı oluşturur gibi duruyor. Doğrusu, ben de, uzun süre bu kavrama hayati bir teorik değer verdiğimi kabul etmeliyim.

Kavramın işlerlik kazanması şu şekilde: üretim güçlerinin bir gelişme düzeyindeki "gerçek temellük" ilişkileri ile "mülkiyet ilişkileri" arasındaki tutarlılığa dikkat etmeliyiz. Bu ikisi arasındaki **tutarlılık** (correspondence) yada **tutarsızlık** (non-correspondence), söz konusu mülkiyet ilişkilerinin üretim güçlerinin o gelişme düzeyine tekabül edip etmediğini bize verecektir. Bu iki kavramın Bettelheim'in sorunsalındaki önemini biliyoruz. Diğer yandan, her iki ilişkide

---

[49]) Bir de toplumsal işbölümü var ki Bettelheim ona hiç değinmiyor; bu konunun üstünde ileride beşinci bölümde ayrıntılı bir biçimde duracağız.

[50]) Nitekim öğrencilerinden B.Chavance bunu açıkça söylemekte: Marx'a göre "burjuva üretim tarzı toplumsal üretim sürecinin son antagonist biçimidir" (1859, s.5); Sovyetler Birliğinde sınıf antoganizmi vardır; şu halde Sovyetler kapitalisttir. Bak. **Chavance** (1977 s.5) ve **Sweezy**'nin çok ilginç cevabı (1977).

[51]) Bak. **Balibar** (1967), s.206, 215, 241, 272, vs. Balibar hatta "gerçek temellük" ve üretim gücü kavramlarını eşanlamlı olarak kullanıyor. Ayrıca, bak. **Bettelheim** (1973), s. 30-36. Kavramın çok iyi bir özeti için bak. **Poulantzas** (1975, s. 21-22.

kopuş olup olmamasına bakarak bir 'benzerlik' kavramı üretilecek (homologie) ([52]). Bu son kavrama göre, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında üretici ile üretim araçları arasında (yani "gerçek temellük ilişkilerinde") kopuş yokken, mülkiyet ilişkilerinde kopuş vardır, yani bir **benzemezlik** (non-homologie) söz konusudur. Kapitalizmde ise, işbölümünün üretim ve yürütme (icra) fonksiyonlarını ayırması sonucu hem "gerçek temellük ilişkilerinde" bir kopuş, hem de özel mülkiyetten dolayı "mülkiyet ilişkilerinde" bir kopuş olduğundan, benzerlik mevcuttur. Buraya kadar söylenenlerin akla yakın geldiği açıktır. Ancak, kavramın uygulanması devam eder, ve, bu kavram aracılığı ile sosyalizmi her iki ilişkide 'kopuşsuz' (non-separation) bir 'benzerlik' (homologie) şeklinde tanımlarsak, işler değişir. Ajitatif olarak, üreticinin üretim araçlarını hem "gerçek temellük" hem de "mülkiyet" ilişkisi ile doğrudan kontrol ettiği bir dünya şüphesiz çok caziptir, ama kavram çağdaş üretim teknolojisini etkin işlemesi için gerekli olan işbölümünü nasıl değiştireceğimiz hakkında bir ipucu ([53]) dahi taşımadığı için, uygulamaya yönelik hiç bir işlerliği yoktur (negatif teori). Üstelik, "kopuşlu benzerlikten" mutlaka "kopuşsuz benzerliğe" geçileceğini önerdiğinden, yukarıda değinilen finalist bir doğrusal evrim çizgisinin (ekonomizm) içinde kalmamıza sebep olur: "gerçek temellük" ilişkilerinde kopuş varsa, demek ki "kapitalist gerçek temellük ilişkileri" söz konusudur; şu halde "mülkiyet ilişkileri" de kapitalisttir. Yani, işçilerin mevcudiyeti, Sovyetler Birliğinde kapitalizmin mevcudiyetinin yeterli kanıtıdır. Bettelheim'in analizinin aynen bu şekilde yürütüldüğü ve "**toplumda temellük sorununun çözümleniş biçiminde**" (s. 70,71, İtalikler onun) Sovyetler Birliğinde kapitalizmi kanıtladığı kolayca görülebilir.

Yukarıda söylenenlerin ışığında ikinci teze baktığımızda, Bettelheim'in aslında genel anlamı ile finalist bir ekonomizme, yani kölelikten mutlaka sosyalizme geçileceğine karşı çıkmadığını, sadece bu geçişlerin salt dar anlamı ile iktisadi verimlilik olarak tanımlanan üretim güçlerindeki gelişmeler ile mümkün olacağını öneren Stalinci teknisizme karşı çıktığını görüyoruz. Halbuki, verimlilikteki değişmeler ile doğrusal evrimi açıklamak nisbeten kendi içinde tutarlı bir görüş, bu nedenle, bu bağı kırınca, Bettelheim'in doğrusal evrimi bir başka şey ile açıklaması gerekiyor. İşte bu başka şeyi, Bettelheim maocu volontarizmde, yani "doğru biçimde yönetilen bir sınıf mücadelesinde" buluyor; ki, bu da bizi üçüncü teze getirmekte.

Bence, burada önemli olan kavram, "doğru biçimde **yönetilen**" (italik benim) kavramıdır. Sınıf mücadelesinin, onun doğru biçimini bulmak tarihi misyonunu (?) taşıyan bir azınlık tarafından yönetilmesinin, hem maddeci tarih biliminin hem de sosyalizmin temel ilkeleri ile kesinlikle çeliştiği kanısındayım. Büyük insan kütlelerinin, mutlak doğru ile teçhiz edilmiş bir yöneticiler grubunun emrindeki pasif bir araç haline dönüştürülmeleri, **de facto** Stalin (Troçki) uygulamasından çok farklı değildir ([54]). Daha önce de belirttiğimiz gibi, ekonomik süreçle politik süreç arasındaki bağlantıyı sağlayan somut toplumsal

---

[52]) Yunanca: homos-benzer, aynı, ve logos-söylem sözcüklerinden. Bak. **Poulantzas** (1977).

[53]) Bir tek küçük meta üretiminde bu kendiliğinden gerçekleşirdi: yatay işbölümü mevcut fakat dikey işbölümü yoktur.

[54]) Bettelheim'in Sovyetler Birliğinde 1920'de oluşan ve daha önce de Kollontai'a atıf yaparak değindiğimiz sol muhalefete karşı azınlıkçı ve merkeziyetçi tutumu çok ilginç, bak. özellikle dipnot 49, s.85.

mekanizmaları bulamadığımız (yada aramadığımız) ölçüde, politik süreci açıkça toplumsal belirlenme analizimize katmanın bizi bu sürecin komplocu-fesad teorisinden kurtarması söz konusu olamaz: bir gün, merkez komitesinde uzun süredir oturup sağcılıklarını herkesten gizlemiş olanlar daha etkin bir komplo ile "proleter yolu" bırakıp "burjuva yolu" seçerler, ve, ertesi gün de, toplumumuz "kapitalist" olur. Bu şekilde kapitalist olan toplumla, "proleter yolu seçen yöneticilerin" daha etkin komplocu oldukları için hala "doğru bir biçimde sınıf mücadelesini yönettikleri" sosyalist toplum arasında, somut ekonomik ve politik mekanizmalar açısından bir fark olmaması ise önemsizdir. Bettelheim'in bir resmi ideoloji fetvacılığından bir başka resmi ideoloji fetvacılığına geçince söyleyebilecekleri de bundan ibarettir.

4. **POZİTİF TEORİ ÖRNEĞİ: RAKOVSKİ VE SOVYET TİPİ TOPLUMLAR.**

Sosyalist toplumların kendi içlerinden bu toplumlara ender de olsa eleştiriler yöneltilmiyor değil, fakat bu eleştirilerin dünya kamu oyuna sunuluşunda ciddi bir dengesizlik var. Solzhenitsyn ve benzerlerinin boy boy resimleri Batı gazete ve televizyonlarını süslerken, hiç olmazsa onlar kadar haksızlığa uğramış olsalar bile, bu toplumları sosyalist bir platformdan eleştirenleri hem burjuva kütle haberleşme araçları, hem de sosyalist hareketin kendisi adeta sansür ediyor, bunların yazdıkları düşük tirajlı ve sosyalist basının marjında kalan bir takım küçük yayın organlarında hapsoluyor. Rakovski de bunlardan biri ([55]); kendisi hakkında tek bildiğim şey Doğu Avrupalı ve marksist oluşu. Doğu Avrupalı olmanın getirdiği bazı özellikleri Rakovski'de de görmek mümkün: kapitalist (yada hızla kapitalistleşen) ülke aydınlarından farklı olarak, sosyalizm onun için uzakta ve bir gün ulaşılacak soyut bir kavram değil, içine doğup büyüdüğü, günlük hayatının bir parçası olan somut bir toplum ([56]). Bu nedenle olsa gerek, sosyalizmi Marx yada Engels'in metinlerindeki soyut ifadelerde değil somut insan-insan ilişkilerini kapsayan **somut sorunlarda** ele alma eğilimini taşıyor. Üstelik, marksist olması, onu bu uygulama ile marksist teori arasındaki karşılıklı bağımlılıkları, çevresinde olup bitenlerin daha iyi anlaşılması için yeni (pozitif) teorik araçlara olan ihtiyacın bilincinde olarak araştırmaya itiyor. Makalesinin önemli bir yazı olduğunu ve tüm sosyalistler tarafından dikkatle okunması gerektiğini düşünüyorum ([57]).

---

[55]) **Rakovski** (1978), yapılan atıflarda ingilizce metindeki sayfa numaraları verilmiştir; aynı yazarın **Doğu Avrupa Marksizmi** adlı kitabı daha elime geçmedi. Bu bağlamda, çok ilginç bulduğum **Biermann** (1977) de bakılabilir.

[56]) Bu Rakovski'yi pekçok azgelişmiş ülke aydınına özgü garip bir hümanizmadan koruyor: "Doğunun bürokratik sistemleri Üçüncü Dünyanın artan korkunçluğu açısından pek de fena durmuyor. Meksika ile Romanyayı yada Hindistan ile SSCB'ni karşılaştırırsanız ne demek istiğimi anlarsınız. Eğer bana bürokratik sosyalizmde hürriyet, eşitlik yada anlamlı çalışma olanakları yok derseniz, ben de size insanlığın büyük bir bölümünün okuma yazma bilmediğini ve alfabeye üniversitedeki sansürden daha fazla önem verdiğini ve üçüncü dünyadaki sel gibi artan işsizlerin ne iş bulurlarsa ona razı olduklarını - anlamına hiç aldırmadan - hatırlatırım. Tevekkeli Rusya insanlığın yarısına güzel gözükmüyor." **Gandy** (1977), s.87.

[57]) Yazıdan edindiğim izlenim, Batı ülkelerinde tamamen unutulmuş gibi gözüken "işçi muhalefeti" ile organik bağlarının bulunduğu; "işçi sınıfının kendi kendini örgütleyişi", "demokrasinin minimal koşulları yani üreticilerin ve farklı toplumsal grupların serbestçe kendi kendini örgütlemesi" gibi ifadeler bu kanımı destekliyor. Batıda, Castoriadis'in **Socialism ou Barbarie** (kaç kişi ismini duyduk

Yazının çok yoğun ve pek de alışık olmadığımız bir uslup içinde yazılmış olması nedeniyle, getirdiği temel kavram ve önerilerin hiç olmazsa bir kısmını açmamızda yarar olabilir. Ancak, burada Rakovski'nin yazısı üzerine söylediklerimizin yazının yerine ikame edilemiyecekleri, tam tersine, yazı okunduktan sonra anlam kazanacakları kanısındayım.

Rakovski, analizine Sovyetler Birliğini (ve Doğu Avrupa ülkelerini) kapitalizmle sosyalizm arasında bir geçiş toplumu olarak nitelendiren akımlara sert bir eleştiri ile başlıyor. Ona göre, "Sovyet toplumlarının gelişimi... sosyalizmin amaçlarından farklı tarihi amaçları olan **sui generis** bir evrimdir" (s.85). Bir çok marksistin bu toplumları geçiş döneminde kabul edebilmelerinin nedeni ise, Marx'ın kavramsal yapısındaki yetersizlikten doğmaktadır. Bu yetersizliği Rakovski, bizzat Marx'ın kendi kavramsal yapısının doğrusal bir evrimi içermesinde buluyor. Çağında bilinen tarihin bu şekilde tefsir edilmeye müsait oluşu da, Marx'ın bu çizgiye historisist bir yaklaşımla geldiği sonucuna ulaştırıyor. Marx'ın çizdiği tarihi evrim şemasının büyük ölçüde Avrupa-Akdeniz yöresi tarihine özdeş olduğu ve dünyanın geri kalan yörelerinin (Hint, Çin, Afrika, vs.) farklı evrimler geçirdikleri şüphesiz doğru. Marx'ın yaşadığı dönemde Avrupa dışı medeniyetler hakkındaki bilgimiz son derece sınırlı. Gene de, bence, Rakovski Marx'ın üzerinde Hegel'in diyalektiğinin etkisini ihmal ediyor; diyalektik mantıkta çoklu ve doğrusal olmayan bir evrime yer olmadığı çok açık ([58]). Nitekim Marx'ın söz konusu evrimi tasviri (Alman İdeolojisi, Manifesto), tarihi araştırmalarından epey önce (Grundrisse). Fakat, historisizmin etkileri konusunda ayrılsak bile, Rakovski'nin tek-doğrusal evrim yargısına katılıyorum. Bunun önemli bir sonucu, "tüm modern toplumları iki birbirini takip eden aşamadan ya birine yada ötekine (kapitalizm yada sosyalizm) yada bu iki **sui generis** tip arasındaki geçiş toplumuna sınıflayan marksizmin, kapitalizmden farklı bir evrim çizgisi üzerinde hareket eden bir çağdaş toplumun analizi için uygun kavramlara sahip olmadığıdır" (s.86). İkinci bölümde yazdıklarımızın ışığında, Rakovski'nin önemli bir adım attığını, yani Marx'ı maddeci tarih (ve toplum) biliminin kurucusu büyük bir bilim adamı olarak ele alıp, onun yazdıklarına mutlak doğru niteliğini atfetmediğini görüyoruz. Pozitif (eleştirel) teori yönünde önemli bir adım bu.

Rakovski'nin analizinde vurgulayacağımız bir başka nokta, **sosyolojik sınıf** ile **tarihi sınıf** arasında getirdiği ayırım. Sınıf tanımı maddeci bilimin en önemli sorunlarından biridir. Rakovski'nin getirdiği ayırım, bizleri yapısal belirlenme ile tarihi belirlenme ve dolayısıyla ekonomik süreç ile politik süreç arasındaki somut ilişki mekanizmalarına götürebilecek bir kavramsal araç. Bu mekanizmaların anlaşılmasının ise, ekonomizm-volontarizm kısır döngüsünü kırmakta hayati olduğunu yukarıda gördük. Sosyolojik sınıflar üretim güçlerinin

---

onun da) adlı dergisi dışında ve **Kollantai** (1921) i yayınlayan **Solidarity** gurubu dışında bu tür bir akım bilmiyorum.

[58]) Bu yazıda elimden geldiği ölçüde diyalektik-bilim ilişkilerine, yani diyalektiğin bilimsel bir yöntem olarak değerlendirilmesi sorununa, girmemeğe çalışıyorum; ancak, diyalektiğin bilimsel bir yöntem olduğuna inanmadığımı, bu konuda **Monod** (1970) deki fikirleri paylaştığımı belirtmekte yarar var. Doğal olarak, diyalektiğin ayrı bir çalışma konusu olarak ele alınması gerekecektir.

gelişme düzeyi ve bu düzeye tekabül eden ekonomik ve toplumsal işbölümü tarafından, yani yapısal olarak belirleniyor. Tarihi sınıf ise, politik düzeyde, bir sosyolojik sınıfın "kendi sosyo-ekonomik çıkarlarının bilincine vararak bunları uygun örgütler aracılığı ile akılcı bir biçimde savunması" (s. 100) ile belirleniyor. Bence bu tanımdaki iki önemli sözcük, "bilinç" ve "örgüt" sözcükleri. Bilinç, bir sosyolojik sınıfın kendine özgü bir ideoloji üretmesini ve kendi sosyo-ekonomik çıkarlarını şu yada bu biçimde tüm toplumun çıkarları olarak sunabilmesini, yani ideolojik düzeyi içeriyor. Rakovski'nin tarihi sınıf için getirdiği kriter ise çok somut ve açık: sosyolojik sınıfların ideolojik ve politik örgütlenme **hürriyetlerinin** olmadığı bir toplumda, tarihi sınıflar da yoktur. Bu kriterin, bize, ekonomik ve politik süreçler arasındaki özgül mekanizmaları ve politik düzeyin toplumsal belirlenmedeki özgül yerini kesinlikle sağladığına hiç şüphem yok. Bu konuda pek çok örnek göstermek mümkün. Tarım toplumlarında (feodalite yada Asya toplumu) köylü sınıfının sosyolojik bir sınıf olarak mevcut olduğu, ama, ne kendi ideolojisini üretme ne politik örgütlerini kurma olanağına sahip olamadığı için, arada sırada kanlı isyanlardan sonra gene başladığı yere dönerek bir türlü tarihi kendi lehine dönüştüremediği biliniyor. Bunun tam tersi, burjuvaların ekonomik olarak daha güçsüz bir sınıf iken, hızla kendi ideolojilerini kurup, ideoloji ve politika (Kilise ve Ordu) tekelini ellerinde tutan feodal beyler ile ciddi bir mücadeleye girip, çoğunlukla da bu mücadeleden galip çıkmalarında görülebilir. Tarihi sınıf-sosyolojik sınıf ayırımının sosyalist toplumun teorisi açısından önemine ileride beşinci bölümde değineceğiz. Rakovski ise, bu kavramlardan, "sovyet toplumlarının kelimenin tarihi anlamı ile sınıfları havi olmadıkları" sonucunu çıkartıyor.

Şimdi de, Rakovski'nin nisbeten örtük bir biçimde geçerken değindiği bir başka kavramın, **formel** ilişkilerle **gerçek** ilişkiler arasındaki karşılıklı bağımlılığın üstünde durmak istiyorum. Formel ve gerçek (yada biçim ve öz) ayırımına marksizmde çok sık atıf yapılır. Ne var ki, bu kavrama yaklaşım genellikle asimetriktir. Özellikle kapitalist ekonomide piyasa mekanizmasının bireyler arasında kurduğu formel eşitliğin aslında sınıflar arasındaki gerçek eşitsizliğe tekabül ettiği, yani formel eşitlik yada özerklik ilişkilerinin gerçek eşitsizlik ve hakimiyet ilişkilerini sakladığı (mystify) vurgulanır; ve analiz çoğu kez burada kesilir. Formel eşitlik ilişkilerinin gerçek eşitlik ilişkileri için yeterli koşul olmadıkları şüphesiz doğrudur, ancak, bunun tersini de unutmamamız gerekir: formel eşitlik olmadan gerçek eşitlik de olamaz, yani formel ilişkiler gerçek ilişkilerin gerekli koşuludur. Yeterli ve gerekli koşulların ayırdedilmesi bu bağlamda bizi çok önemli bir kavrama, gerçek olabilmesi için mutlaka formel olarak tanımlanması gereken sosyalist demokrasiye, yani sosyalist meşrutiyete götürecektir.

Rakovski, formel-gerçek ayırımını, özerk kurum ve örgütlere uyguluyor. Belki de Rakovski'nin en önemli katkısı bence burada, bizi toplumsal kurum ve örgütlerin **özerkliği** konusunda düşünmeğe itmesinde. Eğer, amaçlanan sosyalist toplumu, "bağımsız üreticilerin hür iradeleri ile kurdukları birlikler" (Marx) şeklinde tanımlıyorsak, bağımsız bireylerin bir araya gelerek kurdukları ekonomik, politik, toplumsal, ideolojik, vs. örgütlerin de hiç olmazsa onları oluşturan bireyler kadar bağımsızlığa sahip olmaları gerekecektir. Toplumdaki

diğer bireylerden ve **özellikle devletten özerk** örgütler kuramayan bireylerin bağımsızlığından bahsedebilmemiz olanaksızdır. Rakovski, bu örgütlerin gerçek özerkliğinin olabilmesi için formel özerkliğin önşart olduğunu, fakat bunun da yetersizliğini vurguladıktan sonra, sovyet toplumlarında hiç bir kurum yada örgütün formel bağımsızlığının dahi olmadığı gözlemini yapıyor.

Formel özerkliğe sahip kurumların yokluğunu çok ihmal edilen bir alanda, piyasa mekanizması-planlama ilişkilerinde, yani sosyalist topluma özgü iktisadi örgütlenme biçimlerinde arıyor. Başlıbaşına bir araştırma konusu bu; ben burada ayrıntılarına girmek istemiyorum. Ancak, özerk örgütler arasında yatay ilişkilerin mevcudiyeti için sanki piyasa mekanizması ve özel mülkiyeti örtük bir biçimde gerekli koşul gibi görüyormuş kanısı uyandı bende (işçi sendikaları, s.91) Buna katılmam olanaksız; özerkliğin yeterli koşulu olarak piyasa mekanizması ve özel mülkiyet belki düşünülebilir, ancak o da **sadece** formel özerklik için. Fakat, gerekli koşul olarak asla. Sanıyorum ki, buradaki anlaşmazlık, özel mülkiyete tek almaşığı devlet mülkiyetinde görmeğe dayanıyor. Rakovski'nin önerdiği gibi, devlet mülkiyetinin özerk ekonomik örgütlerin varolmasına olanak vermediği doğru ise, bu özel mülkiyetin savunusu değil, tam tersine, sosyalistlerin, sömürü düzenini sürdürdüğü açıkça kanıtlanan özel mülkiyet-devlet mülkiyeti ikilisine alternatif **yeni** ekonomik örgütlenme biçimleri aramaları gerekiyor demektir.

Sonuçta, Rakovski'nin sovyet toplumlarını ne kapitalist ne de sosyalist (ne de bu ikisi arasındaki geçiş toplumu) fakat **sui generis** toplumlar olarak kabulüne katılıyorum. Bunların devrimci niteliklerinden şüphe duyan sosyalistler zaten hızla çoğalmakta. Ancak, bu bizi marksist sorunsal içerisinde yeni bir sorunla karşı karşıya getiriyor: geleneksel sorunsalın öngördüğü kapitalist, sosyalist ve geçiş toplumu kavramlarını bunlara uygulayamadığımza göre yeni bir üretim tarzı mı söz konusu? Benim bu soruya şimdilik cevabım konuyu açık bırakmak ve yeni araştırmaları beklemek ([59]). Bu soruya olumlu bir cevap verilmesi olasılığını da yüksek gördüğümü belirteyim; kendisini yeniden üreten bir yapı ile karşı karşıya olduğumuz açık. Üstelik, finalist ekonomizmin tek-doğrusal evrimini bir kere terk edince, yani gerçek maddeci tarih (ve toplum) bilimi içinde, bu tür bir olanak kanımca mümkün. Çağdaş sosyalist hareketin kapitalist sömürüye karşı verdiği mücadele bir gün başarıya ulaşacaksa, bu başarının sovyet toplumlarına rağmen gerçekleşeceğine de inanıyorum ([60]).

Rakovski yazısını karamsar bir tonda bitiriyor. Bir yerde, bu toplumların somut gerçeğini yaşamış birine karamsarlığından dolayı yakınlık duymamak olanaksız. Ancak, ben Rakovski'nin karamsarlığını paylaşmıyorum. Sovyet toplumlarının içsel dinamiğinin hiç bir devrimci potansiyel taşımadığı konusunda onunla hemfikirim; troçkistlerin bu ülkelerde işçi ayaklanmaları ile gerçekleşecek

[59]) **Sweezy**'nin benzer sorulara benzer cevaplar vererek azçok aynı sonuca ulaştığını söyleyebilirim, bak. (1976) ve (1977). **Lefevre** ise bir "devletçi üretim tarzını" tanımlamayı vadediyor, bak. (1976'a) s. xxiv-xxxvi.

[60]) Aslında bu ülkeler yönetici sınıflarının da kapitalizmle ciddi bir kavgaları var: hem kapitalist özel mülkiyete, hem de kapitalistlerinin dahi fiyatını ödeyebildikleri (parlemanter de olsa) tüm formel demokrasiye sonuna kadar karşılar. Bu nedenle, "dünya kapitalist sistemi" diye muğlak bir kavram içine bu iki toplum tipinin beraberce alınmasını anlamsız buluyorum.

sosyalist devrimleri beklemeleri beyhude! Ama, toplumsal dinamiği dünya çapına yaydığımızda ve özellikle Batı Avrupa sosyalist hareketinin ve marksist düşüncesinin özgül deneyleri ışığında, sosyalizmin yarını açısından karamsarlığa hiç bir neden yok. Bir tek koşulla ki, ikinci bölümde de belirttiğimiz gibi, sovyet toplumlarının sadece tarihi (yani onlara özgül-konjonktürel) nedenlerden ortaya çıkmadığını, maddeci teorinin azgelişmişliğinden kaynaklanan bir dizi yapısal (yani sosyalist hareketin kendine ait) nedenlere de dayandığını bir an için dahi unutmayalım.

5. **TEMEL KAVRAMLARA YENİDEN BAKIŞ**.

Şu ana kadar yaptığımız, büyük ölçüde, farklı akım ve yazarların hipotezlerinin değerlendirilmesi ve eleştirisi oldu. Almaşık hipotezler getirdiğimiz zaman, bunları eleştiriler içinde bölük pörçük olarak verdik. Halbuki, söz konusu değerlendirme ve eleştirilerin yapılabilmesi ancak yazarın eleştirdiği sorunsaldan farklı bir sorunsalı varsa mümkündür. Bu açıdan, yazının ilk dört bölümündeki eleştirelliği dengelemek için, bu ve bir sonraki bölümde sosyalizm teorisi ve uygulaması için önemli gördüğümüz bir dizi maddeci hipotez önerisini açıkça ortaya koymak istiyorum ([61]).

Önce, maddeci tarih (ve toplum) biliminin bazı temel kavramlarını yeniden gözden geçireceğiz. Esas amacımız, ekonomizmden (ve finalizmden) maddeci bilimi kurtaracak kavramsal çerçevenin çizilmesidir. Bu iki kalıntı temizlenmeden, dünyayı anlama/dönüştürme sürecinde hiç bir ciddi adımın atılamayacağı çok açıktır. Kavramlar, yukarıda Bettelheim'in eleştirisinde sunulduğu sıra, yani Bettelheim'in kendi sırasına göre ele alınacaktır: üretim-mülkiyet ilişkileri ayırımı; üretim güçleri ve sınıf çatışması; devlet ve politik düzeyin teorisi.

Üretim ve mülkiyet ilişkilerinin iki ayrı belirlenme düzeyine ait oldukları ve özdeş kabul edilmelerinin önemli yanlışlara götüreceğine yukarıda birkaç kez kısaca değindim. Şimdi, bundan ne anladığımı ayrıntılı bir şekilde açıklamak istiyorum ([62]). Üretim ilişkilerinin, üretim güçlerinin gelişme düzeyi (yani insanın doğa hakkındaki bilgisi yada teknoloji) tarafından **yapısal** olarak belirlendiğini önereceğim. Bu belirlenmede iki ara-kavram önem kazanır: **işbölümü** ve **yeniden-üretim**. Her iki kavram için ekonomizmle aramızdaki farkı vurgulamaya özen göstenmeliyiz. İşbölümü kavramında, ekonomizm sadece maddi hayatın yeniden üretimi için gerekli malların üretilmesini, yani salt üretim sürecini (ekonomik düzey) ele alır; toplumun bir bütün olarak yeniden üretilmesi için gerekli hizmetlerin üretimini, yani politik (militer) ve ideolojik süreçleri yok kabul eder. Halbuki, iktisadi işbölümü ile topluma-ait (societal) işbölümünün mutlaka ayırdedilmesi gerekir ve her ikisi de toplumun toplum olarak yeniden üretimi için gereklidir. Hemen şu soruya sorabiliriz: her iki işbölümünün de yapısal belirlenmedeki ağırlıkları aynı mıdır? Bu soruya cevabımız hayır olacaktır. İktisadi işbölümünün nitelikleri, her toplumun etkinliğini ve uzun dönemde

[61]) Hipotez **önerisi** diyorum, çünkü, bunların yerleşmiş ve doğrulukları kanıtlanmış hipotezler oldukları kanısında değilim. Teşbihte hata olmaz derler, bu hipotezleri karanlıktan yeni aydınlığa çıkmış birinin beceriksizce etrafını görmeğe çalışmasına benzetmek mümkün.

[62]) Burada geliştirilen kavramları **Akat** (1977) de aynen bulmak mümkündür; hiç olmazsa bu bölüm açısından söz konusu yazının dikkatle okunmasının çok yararlı olacağı kanısındayım.

kendisini yeniden üretme potansiyelini verdiğinden, toplumsal belirlenmede yapısal olarak özgül bir ağırlığı vardır ([63]). Nitekim, insanlık tarihinin son birkaç yüzyıla kadarki bölümünü kapsayan dönemde (tarım toplumları), iktisadi işbölümünün adeta yok denecek kadar azgelişmiş olmasıdır ki (yani köylü ailesinin yada zanaatkar ustanın tek başına üretimi örgütleyebilmesi) ([64]) topluma-ait işbölümünde ortaya çıkan ruhban ve savaşçı fonksiyonlarını yükümlenenlerin toplumsal artık-ürüne el koymalarına olanak sağlamıştır. Ancak, burada amacımız tarihi bu yeni kavramlarla yorumlamak değil; vurgulamak istediğimiz husus, iktisadi ve topluma-ait işbölümünü ayırdettiğimiz anda, ekonomizmin iki-sınıflı dünyasından kurtulma yolunun gözüktüğü ([65]). Üretim ilişkileri ise bir üretim teknolojisinin işbölümü gereksinmelerine tekabül eden en etkin iktisadi-toplumsal örgütlenme biçiminde fiili üreticilerin yerini bize verir. Tekrar az önceki örneğe geri dönersek, tarım teknolojisinde üretim ilişkilerini: "ürününün tümü yada kısmı kendilerine ait topraklar üzerinde kendilerini yeniden üreten bir üretici sınıf ve toplumsal artık-ürün yada artık-emeğe el koyan bir savaşçı-ruhban sınıf" (**Akat** 1977, s.41) şeklinde tanımlarız. Ekonomizmle ikinci farkımız, bu üretim liişkilerinin nasıl ortaya çıkacağı konusundadır. Onlara göre, teknolojideki değişme, kendiliğinden (yada volontarist bir sınıf çatışması ile) yeni üretim ilişkilerini ortaya çıkartır. Dikkat edilirse, bu anlayış Lisenko'nun buğdaylarının buz altında kalınca soğuğu öğrenerek kışın dah yüksek verim vermelerinden farksızdır. Bense (çağdaş genetikle birleşip), bunun, yeni teknolojiye tekabül eden etkin iktisadi örgütlenme biçimlerini (üretim ilişkilerini) kuramayan toplumların kendilerini yeniden üretmek imkanına sahip olamamaları, yani karmaşık bir "deney ve hata" (trial and error) yeniden-üretim sürecinde doğru (tutarlı) örgütlenme biçimlerinin bulunması ile gerçekleştiğini düşünüyorum. Bu durumda, üretim ilişkilerinin yapısal olarak belirlenmesinin anlamı daha da açık olarak ortaya çıkıyor; yapısallık, o üretim ilişkilerinin ortaya çıkacağının bir garantisi değil, sadece uzun dönemde üretim güçleri lie üretim ilişkileri arasındaki tutarsızlık nedeniyle o toplumun kendisini yeniden üretmekte güçlük çekeceğini söylüyor ([66]). Yapısal belirlenmenin özelliği, üretim güçlerinin gelişme düzeyinin kendi ile tutarlı üretim ilişkilerini topluma doğrudan zorlayamayışı, arada mutlaka bir başka unsurun mevcut olması: sınıf mücadelesi, birazdan göreceğimiz gibi söz konusu unsur.

Yukarıdaki analizde, mülkiyet ilişkileri kendini belli etti bile. Yapısal olarak belirlenen (iktisadi düzey) üretim ilişkilerine karşılık, mülkiyet ilişkileri mutlaka

---

[63]) Althusser'cilerin ekonominin "son kertede belirleyici" olması dedikleri şey. Bir de, "farklı yapılarda, ekonomi toplumsal yapının belirleyici yerine hangi düzeylerin geleceğini belirlediği için belirleyicidir" (**Balibar** 1967, s.221) gibi ifadeler bulmak mümkün. Yalnız her ikisinin de neden ve nasıl olduğunu okuyucu metinlerde boş yere arar.

[64]) İktisadi işbölümünün niteliklerine Marx "emek süreci" der. Dikkat edilirse, "gerçek temellük" kavramı da aynı sürece aittir. Ayrıca, **yatay işbölümü** ile **dikey işbölümü** kavramlarının ayırdedilmesinde büyük yarar var; ilki mübadelenin ortaya çıkışına yol açabilir, fakat ancak ve ancak ikincisi ekonomik sürecin kendi içinden bir denetleyen sınıf çıkmasına olanak verir.

[65]) Tüm toplumların neden iki sınıflı olduğunu anlamakta uzun süre zorluk çekmiştim; nedense doğa bilimlerinde iki rakamına hiç düşkün olmayan madde, toplumlara ikili bir tahdit koymuştu. Sonradan bu tahdidin maddeden değil de, üçe kadar saymasını bile bir türlü öğrenemeyen Hegel'in diyalektiğinden geldiğini anladım.

[66]) Yeniden üretim kavramını benzer bir şekilde ele alan ilginç bir yazı için bak. **Friedman** (1976).

topluma-ait işbölümünü, yani politik düzeyi de içeriyor. Tarım toplumu örneğimize dönersek, ruhban ve savaşçı sınıfın kimin daha çok artık-ürün alacağı kavgasının yanında (bu kavgada genellikle kılıç istavrozu kesiyor, ama, her zaman da değil), bir de savaşçı sınıfın içinde ciddi bir kavga söz konusu. Bu sınıf çatışmalarının somut toplumların özgül koşullarındaki çözümlenme biçimlerini bilmeden, mülkiyet ilişkilerini de bilemiyoruz. Üstelik, teknolojide iktisadi işbölümünü etkilemeyen ama özellikle savaş biçiminde köklü değişiklikler yapan gelişmeler de mümkün ([67]). Bu nedenle, mülkiyet ilişkilerini, **veri** bir üretim ilişkileri düzeyinde, potansiyel hakim sınıfların (bunlardan birinin yada bir ittifakın) kendilerini yeniden üretme biçimi olarak tanımlayacağız. Burada ilginç olan, aynı üretim ilişkisine birden fazla mülkiyet ilişkisi tekabül edebilmesi. Politik sürecin özgüllüğü bunların **a priori** saptanmasını engelliyor; olsa olsa ana eğilimler itibariyle potansiyel mülkiyet ilişkilerini önceden tesbit edebiliriz. Bu nedenle, mülkiyet ilişkilerinin tarihi olarak belirlendiğini söyleyeceğiz. Analizimizin her üretim ilişkisine bir tek mülkiyet ilişkisinin tekabül ettiği ekonomizmden ne kadar farklı olduğu sanırım çok açık. Bu noktada, Rakovski'nin historisizm önerisine geri dönebiliriz; mülkiyet ilişkilerinin nasıl belirlendiğini anlamadığı ölçüdedir ki, ekonomizm, geçmiş tarihi tefsir ederken historisist olmak, yani mevcut olanı yapısal olarak mevcut olmak zorunda olan gibi görmek zorunda kalacaktır. Sosyalizm uygulamasının ekonomizm-volontarizm ikilisine, tarih tefsirinin ekonomizm-historisizm ikilisi tekabül eder.

Çağdaş üretim güçlerine bakınca, iktisadi işbölümünün son derece karmaşık olduğunu ve dikey-yatay bir dizi denetleme-işbirliği fonksiyonunu beraberinde getirdiğini gözlüyoruz. Bu ise, iktisadi işbölümünün kendi içinden bu dikey ilişkileri kontrol eden yeni bir sınıfın ortaya çıktığını gösteriyor: kapitalistler. Ancak, tarım teknolojisinden farklı olarak, iktisadi işbölümünden bir denetleyici sınıfın çıkması topluma-ait işbölümünü yok etmiyor. Tam tersine, ruhbah sınıfı önemini yitirirken, hızla laikleşen bilginin üretimi ve yayılması bunda ihtisaslaşan yeni bir ruhban sınıfını (öğrenciler, öğretmenler, bilim adamları, doktorlar, sanatçılar vs.), karmaşıklaşan toplumun toplum olarak mevcudiyetini sürdürebilmesi yeni bir yöneticiler sınıfını (idareciler, teknokratlar, vs.) çıkartıyor, savaşçı sınıf da hala yerinde. Bu durumda kapitalizmi sadece iktisadi işbölümünde beliren iki sınıfa bakarak kapitalistler ve proletaryadan ibaret görüp, geri kalanları da ne idüğü belirsiz bir "küçük burjuvalar" ([68]) kavramı ile açıklamaya çalışmayı pek aklım almıyor doğrusu. Ben, kapitalizmin şu son 150 yıllık tarihini, bu yapısal (Rakovski'nin deyimiyle sosyolojik) sınıfların kendi ideolojilerini üreterek tarihi sınıflar oldukları bir mücadele şeklinde yorumlamak eğilimindeyim. Kapitalist dünyada görülen farklı mülkiyet ve devlet biçimlerini bu

[67]) Somut tarihin yazılışında çok önemli bir unsur, hakim sınıfların kendilerini yeniden üretme biçimlerini doğrudan etkileyen askeri teknoloji olmuştur. Bunun çok iyi bir örneğini çağımızda bile görebiliriz. Atom silahlarının bulunması, iktisadi işbölümünü ve üretim ilişkilerini hiç etkilemediği halde, insanoğlunun topyekün dünyadan silinmesini göze almadıkça, tarafları bir büyük dünya savaşına gitmekten engellemiş ve dünyamızın bu günkü yapısının temel belirleyicilerinden biri olmuştur.

[68]) Küçük-burjuva diye nitelendirilen bu zümrelerin ilginç özellikleri var: çoğunun hiç üretim aracına sahip olmaması "burjuva" sözcüğüne, bir kısmının pekçok büyük burjuvadan daha fazla toplumsal etkinliğe sahip olması ise "küçük" sözcüğüne ters düşüyor. Üstelik gelişmiş sanayi toplumlarında nüfusun en büyük bölümünü bunlar oluşturduğuna göre acaba bir "küçük burjuva üretim tarzı" yada "küçük burjuva toplumsal kuruluşu" ile mi karşı karşıyayız!

sınıf mücadelesinin somut toplumlardaki özgül çözümleniş biçimi belirlemiyor da ne belirliyor?

Yukarıdaki açıklamalar bizi Bettelheim'in ikinci tezine, yani üretim güçlerinin gelişme düzeyi mi yoksa sınıf çatışması mı toplumu belirler sorusuna getirdi. Ekonomizmin bu soruya cevabının olmadığını biliyoruz. Bizim cevabımız ise çok açık: ikisi de. Ancak burada çok dikkatli olmamız, yani üretim güçleri ve sınıf çatışması kavramlarının iki ayrı belirlenme (yada soyutlama) düzeyine ait olduklarını unutmamamız gerekir. Sınıf çatışması gerçekten tarihin motorudur; toplumlara devamlı yeni politik, ekonomik ve kültürel örgütlenme biçimleri zorlar, fakat, bunlardan sadece üretim güçlerinin gelişme düzeyi ile tutarlı olanlar uzun dönemde kendilerini yeniden üretebilirler. Sınıf çatışmasının topluma müdahalesi ne kadar çabuk, özgül ve karmaşıksa, üretim güçlerinin gelişme düzeyinin getirdiği tahdit de o kadar güçlü, basit ve kımıldatılamazdır. Bu durumda, Marx'ın Feuerbach üzerine ünlü XI.inci tezini gerçek maddeci içeriğine kavuşturabiliriz: toplumları yapısal unsurların çizdiği sınır içinde sınıf çatışması belirliyorsa, bu yapısallığı somut tarihten ayırdederek, en hür ve en insanca yaşama koşullarını temin edecek örgütlenme biçimlerini bulabilir, yani toplumu dönüştürebiliriz (üstelik, volontarizmin tersine dönmüş ekonomizm tuzağına düşmeden).

Artık üçüncü sorumuza, yani devletin yada politik düzeyin özgüllüğüne geçebiliriz ([69]). Baştan beri, maddeci tarih (ve toplum) bilimindeki en önemli eksiklik olarak politik ve ideolojik düzeylerin toplumsal belirlenmedeki özgül yerinin teorisine sahip olmayışımızı gösterdik. Bu bölümde yazılanlar ise, insanlık tarihinin motorunu sınıf çatışmasında gören marksist teorinin nasıl, ekonomizm-volontarizm ikilisinin kaçınılmaz sonucu olarak, sınıf çatışmasının alanını yani politik düzeyi bir dizi komplocu-fesad hipotezleri ile doldurduğunu anlamamıza yararlı oldu sanıyorum. Üretim-mülkiyet ilişkileri ve üretim güçleri-sınıf çatışması ayırımlarından elde ettiğimiz kavramsal araçların maddeci bir devlet teorisinin kurulmasında kullanılabilmesi için, marksist politika teorisinin tek kavramının, "sınıf diktatörlüğü"nün analizine ihtiyacımız vardır. Son günlerde Avrupa komünizmi çerçevesinde yoğun tartışmalara sebep olan bu kavramla hesaplaşmadan "devlete" ulaşamayız.

Marx'ın Avrupa toplumlarının tarihi gelişme çizgisinden hareketle ürettiği sınıf kavramı, ona çağının politik pratiği ile de tutarlı bir devlet teorisini "sınıf diktatörlüğü" kavramı aracılığı ile üretmek olanağını vermişti ([70]). Bu kavrama göre, üretim araçlarının mülkiyeti ve politik karar verme yetkisi aynı sınıfın tekelinde toplanır. Nitekim 1840 ve 1850'ler Avrupasında, mülk sahibi sınıflar ve özellikle aristokrasi tüm politik süreci bütünüyle tekelinde tutmaktaydı; seçimlerin mevcut olduğu ülkelerde de seçim yasalarında sadece mülk sahibi sınıfların oy

---

[69]) Son yıllarda bu konuya olan ilginin çok artığını belirtmeliyim. **Lefevre** dört ciltlik bir **Devlet Üstüne** (1976a) (1976b) yayımlamakta. İkinci cilt marksist düşünce tarihinde devletin metamorfozunu araştırıyor. Ayrıca türkçe çıkan **Miliband, Poulantzas, Laclau** (1977) daki Laclau'nun makalesi ve kitaba yazılan önsöz çok ilginç. Özellikle bu sonuncusunun buradaki tartışmaların önemli bir kısmını öngördüğü ve mutlaka okunması gerektiği kanısındayım. Poulantzas'ın analizleri beni hiç tatmin etmiyor. Althusser ve Bettelheim'le ilgili olarak yaptığım eleştirilerin onun için de geçerli olduğunu söyleyebilirim, ayrıca Laclau'nun eleştirilerine katılmamak da imkansız; iyi bir laf salatası için **Poulantzas** (1976) daki makalesine bakılabilir. Politik sürecin analizi açısından çok önemli bir makale de **Therborn** (1977).

[70]) Bu kavramların bir eleştirisi için bak. **Akat** (1977), s. 46.

verebilme yada aday olmalarını temin edecek tahditler vardı. Daha sonraları, önce İngiltere'den başlamak üzere oy hakkı büyük kütlelere yaygınlaştı. Engels'in **Kapital**'in ingilizce basımına yazdığı önsözde (yıl 1886), İngiltere'nin kanuni yollarla ve şiddete başvurmaksızın kaçınılmaz toplumsal devrimi yapabilecek tek ülke olduğunu yazması bu döneme raslar ([71]). Ne var ki, "sınıf diktatörlüğü" kavramının sadece historisizme atfedilemeyeceği, iki-sınıflı modelde, azınlıkta olan sınıfın çoğunlukta olan sınıfa karşı hakimiyetini sürdürmesinin tek yolunun politikayı **tekeline** alma zorunluluğu olacağı da önerilebilir. Bu iki faktörden hangisinin daha ağır bastığının analizine girmek bence gereksiz; çünkü, kavramın iyice güçlenmesi ve marksist politik pratiğin vazgeçilmez bir unsuru olmasında beklenmeyen bir faktör, sınıf çatışmasının hızla doğuya kayıp demokratik süreçlerden hiç nasibini alamamış Çarlık Rusyasında yoğunlaşması çok daha etkili oldu. İçinde mücadele verdiği somut toplum, Lenin'in politik süreci "sınıf diktatörlüğü" dışında değerlendirmesine olanak tanımıyordu. Ekim devrimi ve Bolşevik partisinin iktidara gelmesi, hemen ardından kıta Avrupasının başarısız ayaklanma deneyleri, "sınıf diktatörlüğünün", Leninist örgüt ve parti kuralları ile birlikte tüm Batı sosyalist hareketinde de rakipsiz hakimiyetini temin etti ([72]). Leninist politik teori aslında bir ayaklanma teorisi idi (strateji ve taktikler); kurduğu parti ise demokratik katılımın hiç olmadığı bir toplumda koşulların elverişli anında başarılı bir ayaklanma yapabilme ilkesine göre örgütlenmişti. Halbuki, aynı dönem, Batı Avrupa (ve Kuzey Amerika) ülkelerinde, üretim araçlarında özel mülkiyetin varlığı ile çelişmeyen fakat gene de kütlelere daha yüksek bir katılım (ve dolayısıyla ekonomik ve politik akışkanlık) temin eden bir dizi politik kurum hızla gelişmekteydi. Fikir, vicdan, basın, örgüt ve parti kurma hürriyetleri gibi alanlarda, kütlelerin büyük özverileri sonucu kazanılan haklar, mülk sahibi sınıfların politik süreci doğrudan (salt güç yada şiddet aracılığı ile) tekellerine aldıkları bir dönemi yıkıyor, yerine hakimiyet ilişkilerinin çok daha karmaşık olduğu ve ideolojik düzeyin işlevlerinin arttığı formel burjuva (?) demokrasisi çıkıyordu.

Doğal olarak ülkeden ülkeye büyük farklılıklar gösteren bu olayın yaygınlaşması sürecinin de doğrusal olduğunu düşünmemek gerekir; 1920-1945 arasındaki dönemde adeta her yerde ciddi bir gerileme gözlemek mümkün ([73]). Burada vurgulamak istediğim nokta, özellikle 1950'ler ortalarından itibaren, kendilerine sosyalist diyen ülkelerdeki tek-partili politik sistemlerin basın, fikir, örgüt ve parti kurma özgürlüklerine getirdikleri büyük tahditlerin bu tahditlerin çok daha az olduğu kapitalist ülkelerdeki sosyalist hareketlerin gelişmelerinde önemli bir engel olduğu. Başka bir deyişle, savaş-sonrası dönemde sanayi ülkeleri kapitalist sınıflarının formel demokrasiye rağmen toplumsal-ideolojik hakimiyetlerini bu kadar başarılı bir biçimde sürdürebilmelerinin temel

[71]) Formel "burjuva" demokrasisinin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması için bak. **Therborn** (1977); özellikle tablo 2, s.11, evrensel oy hakkının kapitalist batı toplumlarında bile ne kadar yeni bir olay olduğunu gösteriyor.

[72]) Bu geçişin çok da kolay olduğunu sanmamak lazım; bak. dipnot 14 ve 34.

[73]) Faşizm teorilerinin yetersizliğini vurgulamakta yarar var; **Laclau** (1977) nin faşizmle ilgili bölümü faşizm üstüne bildiğim en ilginç çalışmalardan biri.

belirleyicilerinden birinin, somut uygulaması izlenebilen "proletarya diktatörlüğü" kavramı olduğunu öneriyorum ([74]).

Ancak, amacımız tarihin seyrini izlemek değil. Bizim için önemli olan, marksist devlet teorisinin formel (burjuva) demokrasisini nasıl olupta görmemezlikten gelebildiği, çevresindeki somut pratiğe rağmen reddedebildiğidir. Burada da ekonomizm karşımıza çıkacak. Daha önce de değinildiği gibi, salt iktisadi işbölümünde belirlenen iki-sınıflı toplum modeline sorgusuz sualsiz teslimiyet, bir sınıfın politik süreci tekeline almaksızın toplumsal hakimiyetini sürdürebileceğinin düşünülmesini bile imkansız kılar. Analizin yürütülmesinde, strateji ve taktik tartışmalarında büyük önem kazanan ve ne kapitalist ne de proleter olan "ara tabakaların", "sınıf diktatörlüğü" tartışılırken bütünüyle unutulması şarttır. Bu mantığı şu şekilde özetleyebiliriz: iki sınıflı modelde daima azınlıkta olan burjuvazi proletaryaya temel örgütlenme özgürlüklerini tanıdığı takdirde iktidarda kalamaz; halbuki "burjuva" demokrasilerinde burjuvazi iktidardan düşmemiştir; demek ki aslında ("objektif olarak") burjuvazi bu hakları vermemiştir; şu halde "burjuva" demokrasisi "burjuvazi diktatörlüğüdür" ([75]). Buradan varılan sonuç ise şu: politik sürecin mutlaka bir sınıfın tekelinde olması tüm sınıflı toplumların genel kuralı olduğuna göre, bir sınıflı toplum olan sosyalist toplumda da politik süreç işçi sınıfının tekelinde olur, yani "proletarya diktatörlüğü" sosyalizmin tanımlayıcı ögesidir.

Burada, işçi sınıfı gibi toplumun önemli bir bölümünü oluşturan geniş bir kütlenin politik süreci hangi somut mekanizmaları kullanarak tekeline alabileceği sorununa girmiyorum: işçi olmayanlar oy mu vermeyecek? Parti mi kuramayacak? Bu tür sorunlarında dışında, analizin özünde yanlış olduğunu savunacağım. Yanlışlık, önce, "sınıf iktidarı" ile "sınıf diktatörlüğü" kavramlarının karıştırılmasından doğmaktadır. Sömüren sınıfın "sınıf diktatörlüğü", "sınıf iktidarı" için yeterli koşuldur, gerekli koşul değildir. Formel "burjuva" demokrasisi, bir sömüren sınıfın politik süreci tekeline almadan (diktatörlük), yani fikir, basın örgüt ve parti kurma özgürlüklerini kısıtlamadan, fakat bu formel özgürlüklerin gerçek özgürlüklere dönüşme sürecinde ekonomik ve ideolojik üstünlüğü elinde tutarak politik süreçteki (devletteki) hakimiyetini (iktidar) koruyabildiğini bize açıkça göstermektedir. Ancak, bunu yeterli kanıt olarak alamayız (aksi halde ampirizme düşerdik), esas kanıtımız teorik olmak zorundadır. Bence, iktisadi düzeyin kendi içinden bir denetleyen (hakim) sınıf çıkardığı üretim güçleri düzeyinde, bu sınıfın politik düzeyde oluşan sınıflara karşı çıkarlarını korumasının tek yolu, politik süreçteki her çeşit tekelleşme eğilimlerine ve dolayısı ile sınıf diktatörlüğüne, karşı çıkmaktadır ([76]). Kapitalizmi, kendinden

---

[74]) Kapitalizmin yaşamağa devam etmesi - survival - bu sıralarda sosyalistlerin ilgisini çekiyor. Bence esas araştırılması gereken kapitalizmin iktisadi etkinliğini temin eden unsurlar (pozitif teori); bu konuda marksistlerce yapılmış bir çalışma bilmiyorum.

[75]) Biraz gerçek-dışı gibi gelebilir ama **Balibar** (1977) aynen bu mantıkla burjuva demokrasisinin bir "burjuvazi diktatörlüğü" olduğunu isbat ediyor. Strateji ve taktik tartışmalardaki "ara tabakaların" sosyalist hareketin hataları sonucunda burjuvaziyle ittifak yapmaları ise, modelinde o "ara tabakalar" mevcut olmadığından imkansız.

[76]) Kapitalizmin gelişmesiyle beraber ortaya çıkan ve devletin politik ve iktisadi süreçlere müdahalesinde büyük kısıtlamalar öneren liberalizm, tarihi bir raslantı değildir; kapitalist sınıfın yapısal özelliklerini yansıtmaktadır. Getirilen teorik kanıtın çok yoğun ifade edildiğinin ve aslında açılması

önceki tüm toplum biçimlerinden ayırdeden temel özelliklerden biri de budur. Buradan ikinci yanlışa geçebiliriz: sömürülen sınıfların sınıf iktidarı için sınıf diktatörlüğü ne yeterli ne de gerekli koşuldur. Ekonomizmin sömüren ve sömürülen sınıfın politik iktidarı arasındaki bu asimetriyi görememesi bence çok doğal, çünkü kavramları finalist bir historisizm içinde üretilmiş. Ne demek asimetri? İşçi sınıfının sınıf iktidarını tüm diğer sınıfların iktidarlarından ayırdeden ve bu süreci devletin yokolmasına götürecek olan unsur, işçi sınıfının iktidara politik süreci tekeline almak için gelmemesi, tam tersine, iktidarın başka sınıfların tekeline geçmesine engellek üzere mutlak özgürlüklerin yılmaz savunuculuğunu üstlenmesi. Yani, mutlak anlamı ile (hiç bir tahdide tabi olmayan) basın, fikir, örgüt ve parti kurma özgürlüklerinin mevcudiyeti, bir toplumda işçi sınıfının gerçekten iktidarda olduğunun tek göstergesidir ([77]). Sanıyorum ki, bu şekilde sosyalizmin politik sürecinin yapısal nitelikleri ile ilgili ilginç bazı sonuçlara ulaştık. Yukarıdaki analizin bundan böyle "proletarya diktatörlüğü" yerine "sosyalist demokrasi" deyimini ikame etmemiz için yeterli kanıt olacağını ümit ederim. ([78]).

6. **SOSYALİST TOPLUMLA İLGİLİ BAZI TANIMLAR**.

Bundan önceki bölümlerdeki tartışmaların anlam kazanabilmesi, yani ürettiğimiz kavramların dünyayı dönüştürme sürecinde kullanılabilmesi için, bu kavramlardan hareketle sosyalist toplumun hiç olmazsa en genel nitelikleri ile tanımlanması gerekmektedir. İkinci bölümde, amaçlanan toplumla ilgili yapısal özelliklerin saptanmasının kendiliğindencilikten kurtulmanın bir önşartı olduğuna

---

gerektiğinin farkındayım. Doğru anlaşılması için, "iki sınıflı toplum" modelinden kesinlikle vazgeçmemiz ve iktisadi ve topluma-ait işbölümü kavramlarını iyice oturtmamız gereklidir. Kapitalizm ile birlikte iktisadi düzey ile politik düzey arasında bir kopukluk olduğunun Marx da bilincindedir; sivil toplum-devlet ayırımına da ancak buradan girebileceğimiz çok açık.

[77]) Marx'ın 1879 da **Chicago Tribune**'den bir gazeteciye yazdırdığı sosyalizm programında şunlar var:

"1. Bütün seçimlerde ve oylamalarda, yirmi yaşını aşkın tüm vatandaşlar için evrensel, eşit, doğrudan ve gizli oy hakkı. Oylama ve seçim günlerinin pazarlara yada resmi tatil günlerine alınması.
2. Halkın doğrudan yasama yetkisi. Savaş ve barış kararının halk tarafından alınması.
3. Herkesin askerlik yapma görevi. Devamlı ordu yerine halk milisleri.
4. Düşünce, kanı ve araştırmaların serbestçe ifadesini ve basın, örgüt ve birlik kurma hakkını sınırlayan yada kaldıran tüm kanunların iptal edilmesi.
5. Yargı fonkisyonunun halk tarafından ifasi ve ücretsiz savunma yardımı.
6. Devlet tarafından evrensel ve eşit halk eğitimi. Herkes için okula gitme zorunluluğu. Tüm eğitim kurumlarında ücretsiz eğitim.
7. Yukarıdaki yönlerde her tür hak ve hürriyetlerin mümkün olabileceği kadar genişletilmesi.
8. Devlet ve yerel idareler tarafından, halen mevcut ve halkın sırtına binen dolaylı vergiler yerine bir tek müterakki vergi konması.
9. Sınırsız örgüt kurma hakkı."

Marx-Engels, **La Social-Democratie Allemande** (10/18, Paris), s.97 den zikreden **Broyelle, Tschirhart** (1977), s. 299.

[78]) Geriye bir sorun kalıyor; "proletarya diktatörlüğü " kavramının bunca zaman yaşayabilmesini salt teorik nedenlerle (ekonomizm) açıklayabilir miyiz? Kesinlikle hayır. Sosyalist hareketin merkezinin işçi sınıfının ve formel demokrasinin mevcut olmadığı ülkelere kaymasının etkilerini çok dikkatle saptamamız gerekir. Bence daha da önemlisi çağdaş toplumun yapısal özelliklerinden biri olan yeni ruhban sınıfının "komplolarla belirlenen toplum" teorilerine olan yatkınlığıdır. Sovyet toplumlarının yeni bir üretim tarzı oluşturup oluşturmadıkları tartışması açısından da önemli olan bu tür küçük burjuva radikalizmleri ile sosyalist hareketin bir milliyetçilik platformunda kaynaşmasının kökenleri ve sonuçları ayrıntılı bir şekilde incelenmelidir.

değinmiş; klasiklerden kalan mirasın ise çok cılız olduğunu belirtmiştim. Bu bölümde, sosyalist toplumla ilgili olarak işlerlikleri olduğunu düşündüğüm birkaç tanım vermek istiyorum ([79]).

Hareket noktamız Marx'ın "bağımsız üreticilerin hür iradeleri ile kurdukları birlikler" şeklinde tanımladığı ve insan-insan ilişkilerinden tüm bağımlılık ve sömürünün kalktığı toplum biçimidir. Ben bu toplumu şu şekilde tanımlamayı tercih ediyorum:

"Komünist toplum, insanlar arasındaki tüm ilişkilerin yatay ilişkiler olduğu ve ister politik, ister iktisadi düzeyden kaynaklansın, hiç bir dikey (hiyerarşik) ilişkinin mevcut bulunmadığı toplum biçimidir.

Bu tanımı kabul edersek, bununla yapısal olarak tutarlı üretim güçleri düzeyini de tümdengelimle elde edebiliriz. Dikey ilişkilerin iki düzeyden kaynaklandıklarını biliyoruz: ekonomik ve politik düzeyler. Ekonomik işbölümünde dikey ilişkilerin kalkması, üretim birimi içindeki işbölümünün yokolması demektir. Çağdaş teknolojide bu yönde bir eğilimin mevcut olmadığını, yani hiç olmazsa önümüzdeki birkaç yüzyıl için, bireylerin tek başlarına yada salt işbirliği (yatay) ilişkileri içinde toplum için gerekli malları üretebilmelerini temin edecek bir teknolojinin gelişeceğini bekleyemeyiz. Dikkat edilirse, uç hal olarak, her bireyin tüm maddi ihtiyaçlarını kendisinin üretmesine olanak veren bir teknoloji, bu toplumun kurulması için yeterli koşulları oluşturur. Üretim sürecinde sadece yatay işbölümünün devamı dahi politik düzeyle ilgili bir dizi koşulun gerekli koşul niteliğini korumasına neden olur. Ben bu gerekli koşulları şimdilik çok genel bir ifade ile, insanoğlunun toplum hakkındaki bilgisinin topluma-ait işbölümünden oluşacak ilişkilerin dikey ilişkiler haline dönüşmesini engelleyecek düzeye ulaşması şeklinde özetleyeceğim. İktisadi işbölümünden dikey ilişkilerin kalkması ne kadar uzak bir gelecekte ise, topluma-ait işbölümünden doğan ilişkilerin tümüyle kontrol altına alınması da bence o kadar uzak bir gelecek.

Bu nedenle, ütopyalarla fazla vakit geçirmeksizin, çağdaş teknoloji ile tutarlı yeni bir toplum biçimi tanımı vermek istiyorum:

Sosyalist toplum, insanlar arasında karmaşık bir yatay ve dikey (hiyerarşik) ilişkiler bütününün mevcut olduğu, fakat tüm dikey ilişkilerin o ilişkilerden etkilenenlerin kontrolu altında olduğu bir toplum biçimidir.

Bu tanımın önemli ögesi, dikey ilişkilerin varlığı, fakat her dikey ilişkide o ilişkinin alt kademesini oluşturanların ilişkiyi kontrol edebilmeleridir. Önerilen, teknolojinin bize zorladığı dikey ilişkileri volontarist uygulamalarla yokedemeyeceğimiz, fakat demokratik uygulamalarla kontrol altına alabileceğimizdir. Hangi demokratik mekanizmalar? Bunun cevabı çok eskidir:

---

[79]) Bu tanımların oluşmasındaki etkileri saptamak çok zor; bunların içinde **Kolm** (1976) ve (1977), **Rakovski** (1977) ve **Granou** (1976) önemli. Ayrıca, "işçi muhalefetinin" önerdiklerinin de burada getirilen tanımlarla tutarlı olduklarını düşünüyorum.

ister üretim sürecinde (iktisadi işbölümü), ister politik süreçte (topluma-ait işbölümü) oluşsun, karar verme (iktidar) mevkilerine gelenlerin o kararlardan etkilenenler tarafından doğrudan ve geri çekme hakkı mahfuz olarak (revocable) seçilmeleri. Ancak ve ancak bu vazgeçilmez unsurun gerçekleşmesi halinde, **demokrasinin bir üretim ilişkisi olmasından** yani sosyalist toplumdan bahsedebiliriz. Bu tanımda kütlelerin demokratik hareket alanına iktisadi düzeyin dahil edilmesi, ilk bakışta bu tür demokratik hakları veriyor gibi duran ama demokratik süreçleri daima politik süreçle sınırlayan formel "burjuva" demokrasisi (ve liberalizmle) farkımızı açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, topluma-ait işbölümünde söz konusu demokratik sürecin işleyişini tahayyül etmekte zorluk çekmememize karşılık, iktisadi işbölümü için düşünce alışkanlıklarımızın getirdiği bir dizi zorlukla karşılaşabiliriz. İktisadi düzeyin örgütlenmesinde uzun süredir üretim ilişkileri kavramının yerine mülkiyeti ikame etmiş olmamızın doğal bir sonucudur bu. Bu tanımda mülkiyet kavramı büyük ölçüde önemini yitirmektedir: ağırlık iktisadi örgütlenme biriminin çeşitli düzeydeki yöneticilerinin yönetilenlerin kontrolundaki bir demokratik sürece tabi olmalarına kaymaktadır; bu şeklide yöneticilik hakkının kalıtımsal yada hiyerarşik tayini (özel/devlet mülkiyeti) fiilen olanaksız hale gelmektedir. Formel ve gerçek özerklik ilişkilerinin kesiştiği an, üretim ilişkilerine yapılan bu demokratik müdahaledir.

Tanımdan çıkan ilginç bir sonuç, yukarıda ütopik olarak nitelendirilen gerekli koşulların gerçekleşme biçimi ile ilgili olarak bize ipucu vermesidir. Dikey işbölümünün gerektirdiği kararların, bu kararlardan etkilenenler tarafından doğrudan alınmasını (referandumlar) sağladığımız ölçüde, dikey işbölümünün söz konusu hiyerarşik kademeleri fonksiyonlarını kaybedeceklerdir. Kararların doğrudan, referandumlarla alınmalarının, seçilmiş temsilciler tarafından alınmalarına kıyasla dikey ilişkileri zayıflatıcı ve yatay ilişkileri güçlendirici yanı çok önemlidir. Sosyalist toplum, **temsili demokrasiden doğrudan demokrasiye** doğru bir eğilimi taşıdığı ölçüde, evriminin sınıfsız toplum yolunda olduğunu söyleyebiliriz. Burada özellikle vurgulamak istediğim nokta, üretim teknolojisinde dikey işbölümünü kaldıracak yönde bir gelişme olmasa dahi, bilgi taşıma teknolojisinde (informatique) gerçekleşebilecek (ve bugünkü bilgi düzeyimizde bile mümkün gibi duran) atılımlar **doğrudan** karar olanaklarını arttırarak işbölümünün dikey ilişkilerinin üstünden gelme, yani ütopyanın gerekli koşullarını sağlayabilmemize yol açar.

Sosyalizmle ilgili genel tanımlar üstünde şimdilik söyleyeceklerimiz bunlar. Tanımlanan toplum biçimlerinin gerçekleşmelerinin önşartı geçen bölümün sonunda değinilen sosyalist demokrasi olduğundan (referandumlar, tüm yetkililerin doğrudan seçimi, vs. ancak ve ancak sınırsız fikir, basın, örgüt ve parti kurma özgürlüklerinin mevcut olması halinde bir işlerlik kazanırlar), tekrar devlet sorununa dönmekte yarar var. Üstelik, devletin varlığı yada yokluğu, Marx tarafından da amaçlanan toplum biçimlerinin gerçekleşme derecesinin bir göstergesi olarak alınıyor. Devlet, daima bir dikey (hiyerarşik) işbölümünü içerir. Devlet ne kadar güçlü ise hiyerarşik (dikey) ilişkiler de o kadar güçlü, yani bağımsızlık ilişkileri (yatay) o kadar zayıf demektir. Buna göre, sosyalizm yolundaki her adım devletin gücünden kaybetmesi anlamını taşır: kapitalizmden sosyalizme geçiş sürecinin her anında (her aşamasında), bir önceki ana kıyasla

sivil toplumun kapsamının genişlemiş olması gerekir. Önerimizi daha somut mekanizmalara dönüştürürsek, toplum bireylerinin iktisadi ve toplumsal kararlara **katılma** payı arttıkça (demokratikleşme), devletin bir hiyerarşik örgüt olarak önemi azalır: sosyalist hareket daima **doğrudan** yönetimi **temsili** yönetime, **yerel** yönetimi **merkezi** yönetime karşı savunur, güçlendirir.

Sosyalizm üzerine verilen yukarıdaki tanımların beni iktidar öncesinde işçi sınıfı hareketinin örgütlenme biçimi, yani parti kavramı üstünde de düşünmeğe itmesi kaçınılmazdı. Bu konudaki önerilerim çok kısa olacak: dikey (hiyerarşik) ilişkileri iktidara gelmeden kendi örgütünde **demokratik mekanizmalar** ile kontrol altına alamayan bir hareketten, iktidara geldikten sonra bunları tüm toplumda yoketmesini bekleyemeyiz. Bu önerinin somut örgütsel sonuçları ise çok açık: parti üyeliği kısıtlanamaz; tüm parti sorumluları doğrudan ve geriçekme hakkı mahfuz kalarak partililer tarafından seçilirler; tüm önemli kararlar partililer tarafından dorudan (referandum) verilir, vs. Bu tür bir örgütün politik etkinliğinin kısıtlı olacağı söylenecek, biliyorum; benim bu itiraza tepkim çok sert: sosyalist hareketi tüm diğer sınıfsal hareketlerden ayırdedecek olan reelpolitik etkinliği değil, ilkelerinin üstünlüğüdür. Sosyalizmin insanlığı kurtarıcı ilkelerini reelpolitike tabi kılarsak, militer örgütlerden esinlenmiş merkeziyetçi-hiyerarşik partilerin etkin bir biçimde ulaştıkları politik iktidarlardan sosyalist toplumun çıkmayışına da şaşmayalım.

KAYNAKLAR

- AKAT A.S. (1977): "Tarihi maddecilik ve kapitalizm-öncesi toplumlar : Asya toplumu feodalite tartışmasına yeni bir yaklaşım", **Toplum ve Bilim**, 1, Bahar
- ALAWİ, H. (1972): "The State in Post-colonial societies: Pakistan and Bangladesh", **New Left Review**, 74, July-August
- ALTHUSSER,L (1966): **Pour Marx**, Maspero, Paris
- ALTHUSSER,L (1973): **Reponse a John Lewis**, Maspero, Paris
- ALTHUSSER,L (1977): "On the Twenty-second congress of the French Communist Party", **New Letf Review**, 104, July-August
- ALTHUSSER,L, BALIBAR, E,ESTABLET,R.(1967): **Lire le Capital**, tome III, Maspero, Paris
- BALIBAR,E. (1967): "Sur les concepts fondamentaux du materialisme historique", **Althusser, Balibar, Establet** (1967) içinde.
- BALIBAR,E. (1977): **Sur la dictature du Proletariat**, Maspero, Paris
- BELGE, M. (1975) : "Çelişki sorunu ve sosyalist hareket", **Birikim**, 10, Aralık
- BETTELHEIM,C.(1966): **Problemes Theoriques et Pratiques de la Planification**, Maspero, Paris
- BETTELHEIM,C.(1970): **Calcul Economique et Formes de Propriete**, Maspero, Paris
- BETTELHEIM,C.(1973): **Sosyalist Ekonomiye Geçiş Sorunları**, çeviren: Kenan Somer, Bilgi Yayınevi, Ankara

- BETTELHEIM,C.(1974): **Luttes de Classes en URSS**, Seuil-Maspero, Paris
- BETTELHEIM,C.(1977): "SSCB'de Sınıf Mücadeleri-önsöz", **Birikim**, 30/31, Ağustos-Eylül
- BIERMANN, W.(1977) : "In conversation with Stuart Hood", **New Left Review**, 101-102, February-April
- BROYELLE,C.VE J.TSCHIRHART, E. (1977): **Deuxieme retour de la Chine**, Seuil (Combats), Paris
- CHAVANCE, B. (1977): "On the relations of production in USSB", **Monthly Review**, vol. 29, no.1, may.
- COLLETTI,L.(1977) : "Stalin Sorunu", **Birikim**, 30/31, Ağustos-Eylül
- DESAI,M. (1977) : **Marksist İktisat Teorisi**, Birikim yayınları, Istanbul
- DEUTSCHER,I.(1967): **The Unfinished Revolution**, Oxford University Press, London
- ELLEINSTEIN,J.(1975): **Le phenomene stalinien**, Grasset, Paris.
- FRIEDMAN,J.(1976): "Marxist theory and systems of total reproduction", **Critique of Anthropology**, 7, autumn.
- GANDY,R. (1977) : "The East European Social Formation", **Monthly Review**, vol. 29, no.3, July-august
- GARRETANO,V.(1977): "Stalin, Lenin ve Leninizm", **Birikim**, 34, aralık
- GARRETANO,V.(1977b): "Althusser ve Stalinizm", **Birikim**, 33, kasım
- GEORGE,F.(1977) : "L'Heure est grave", **Les Temps Modernes**, octobre.

- GRANOU,A.(1976) : "Les conditions d'une maitrise economique de la transition", **Les Temps Modernes**, 365, decembre.
- HINDRESS,B.and HIRST.P.Q. (1975): **Precapitalist modes of production**, Routledge and Kegan Paul, Londra
- HINDRESS,B. and HIRST, P.Q. (1977): **Mode of Production and Social Formation**, Macmillan, Londra
- KOLLONTAI,A.(1921) : "Workers Opposition", **Solidarity Pamphlet** 7, Londra (tarihsiz)
- KOLLONTAI,A.(1977): **Selected Writings**, Allison and Busby (Motive), Londra
- KOLM,S.C. (1976) : "Le programme commun peut-il etre le debut de la transition", **Les Temps Modernes**, 365, decembre
- KOLM,S.C. (1977) : **La Transition socialiste**, Cerp, Paris
- KÜÇÜK,Y.(1977) : "Bilimlerin sonu ve bilimin doğuşu", **Yurt ve dünya**, 3, mayıs
- LACLAU,E. (1977) : **Politics and Ideology in Marxist Theory**, New Left Books, Londra
- LECOURT,D. (1976): **Lyssenko - Histoire Reelle d'une science proletairienne**, Maspero, Paris, Althusser'in önsözü ile.
- LECOURT,D.(1977) : "Diyalektik maddecilik, "iki bilim" teorisi ve devlet ideolojisi" **Birikim**, 30/31, Ağustos-Eylül

- LEFEVRE,H.(1976a): **De l'Etat**: 1. **L'etat dans le monde moderne**, 10/18, Paris
- LEFEVRE,H.(1976b): **De l'Etat**: 2. **Theorie marxiste de l'etat de Hegel a Mao**, 10/18, Paris
- MANDEL,E.(1974) : **Late Capitalism**, New Left Books, Londra
- MAO ZE DUNG(1957): "On the correct handling of contradictions among the people",
- MAO ZE DUNG **Selected Readings**, Foreign Languages Press, Pekin (1967) içinde
- MARX,K.(1859) : **Contribution a la critique de l'economie politique**, Editions Sociales, Paris
- MARX,K.(1967) : **Kapital**, cilt I, çeviren: A. Bilgi, Sol Yayınları, Ankara
- MILIBAND,R. POULANTAS,N. LACLAU,E. (1977) : **Kapitalist Devlet Sorunu**, baskıya hazırlayan: M. Belge, A.Aksoy, Birikim yayınları, Istanbul
- MONOD,J.(1970) **Le Hasard et la necessite**, Editions du Seuil, Paris
- PANNEKOEK,A. (1977): "The theory of the collapse of capitalism", **Capital and Class** 1, spring.
- POULANTZAS,N.(1975): **Pouvoir politique et classes sociales**, cilt I ve II, Maspero, Paris
- POULANTZAS,N.(ed) (1976) : **La crise de l'etat**, PUF, Paris
- RAKOVSKI-M.(1978) : "Marksizm ve Sovyet Toplumları", **Birikim**, 35, ocak, makalenin ingilizcesi: "Marxism and the Soviet Societies", **Capital and Class**, 1, spring
- RAYMOND,P. (1977) : **Materialisme dialectique et logique**, Maspero, Paris
- SWEEZY,P.(1976) : "On the relations of production in the USSR", Monthly Review vol. 27, no. 10, march
- SWEEZY,P. (1977) : "Reply to B.Chavance", **Monthly Review**, vol. 29, no.1,may
- THERBORN,G. (1977) :"The rule of Capital and the rise of Democracy", **New Left Review** 103, may-June
- VERGAPOULOS,K. (1977) : **Le Capitalisme difforme et la nouvelle question agraire**, Maspero, Paris